

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ધર્મરૂપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિ પદનું સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુધરા (પૃથ્વી)નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમા અન્નદુષ્ટાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસુ (ખનિજ ધન રત્નાદિ)ને બહિર કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે; પ્રજાની સુખશાન્તિમા જગ ન થતા તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે, નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની સુખમ-રીનાં સાધન નિર્માણ કરે છે, તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, મથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમમા-વથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજાનુસ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વય જે રાજ્ય પ્રજાનું રજન કરવા પ્રવર્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ, તે અક્ષય કીર્તિને પામે છે, એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રામાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરાજ્યના વિદ્વાન, શક્તિમાન અને પરમ પવિત્ર મહારાજ-ધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાપ્તાસખેલ સમશેર બહાદુર એમના પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ જાણ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમા આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન પ્રયત્ન, એ સાપ્રતકાળમા સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણનાં દૃષ્ટાતરૂપ થઈ પડ્યા છે.

શ્રીમત મહારાજધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા ૮ મે સન ૧૮૮૯ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજુ કરવામા આવી હતી. તેનો આશય એ હતો કે વડોદરાજ્યમા થઈ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ મર્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યઆશ્રયથી થાય તે સાર.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેક્ટર ઓફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન, રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ તથા વડોદરાનિવાસી શાસ્ત્રી નાથારાંકર પૂજશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હતો, અને તે સારૂં ધણાં સ્તુતિ-પાત્ર પ્રચલનથી હસ્તલિખિત અથવા સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરારાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુધરત થયા પછી આ સંગ્રહ બાબત મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના બંડાર દડાઇ રહ્યા હોય છે, તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના બંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે બંડારને પ્રજા ઉપયોગ માટે બાહ્ય લાવી તે દ્વારા સહવિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિતાઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, બાલણ, દયારામ, હરિદાસ, ભોજોભક્ત, ધોરોભક્ત, ગિરિધર, આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાબાઇ તથા દીવાળીબાઇ નામની બે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે. અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તની કવિતાનો પણ સારો સંગ્રહ છે. આ સર્વ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાયશ થઇ છે. એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦૦ આરહતની રકમ મંજૂર કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે. આ ઉદાર અનુયાયી ગુર્જરપ્રજા અને સર્વ ગુર્જરવાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે, એમ સર્વ સમજી જોનારે લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા વિષે ઇંગ્લેન્ડ કવિ લખે છે કે:—

Poetry is itself a thing of God;
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

કવિતા સ્વતઃ ઇશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઇશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના ભાવપ્રધાની કર્યા છે. અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઇશ્વર પેઠે યજ્ઞએ છીએ.

કવિ વિષે વર્જન્ય કહે છે કે:—

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યાં છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો; જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત ઉપર આપણને સત્યતા અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તે મસિદ્ધ છે.

સ્વદેશમાં કોટ, રાજગહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જાનાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્થાન પૂર્વેના રાજા કે ધર્મોત્તમ ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યતું કાર્ય છે, એમ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખભોગમાં વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિના દ્રવતા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થઈ સહૃદયજનોના અંતઃકરણમાં પ્રવેશી ત્યાં વેસી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે. બાળકની વૃદ્ધ-રંકવીશ્રીમાન સુધી સર્વને દુઃખમાં વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે, એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો છૂલોદાર પ્રત્નના કલ્યાણસારે શ્રીમંત મદારાજનાં દેરાજ કરાવે છે એ તેમના પ્રત્નરંજન કરવાના ઉચ્ચ આવમાંનું એક મુચિન્દ છે.

વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટી નીમવામાં આવી છે.

પ્રમુખ.

દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ.

મેમ્બરો.

રાવબહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.

ખાનબહાદુર જમશેદજી અરદેસર દલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.

રાવસાહેબ પીતાંબરભાઈ જ્ઞાનાભાઈ.

રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ.

દરેક મથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસની સંભાળ નીચે શાસ્ત્રી નાથાશંકર-પૂનશંકર તથા કવિ છોટાલાલ નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકો સખંધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટી તરફથી છે. કમિટીમાંથી કોઈનું ખાતરી હિત કે સ્વાર્થ આ સંબંધમાં ન છતાં માત્ર સોદ્ધિતાર્થ કામ જાણી કમિટીએ આ કામ માથે લીધું છે.

વડોદરા રાજ્યનિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતના ખીન્ન પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથ્થો રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ તથા શાસ્ત્રી નાથાશંકરની પ્રયત્નસહાય શોધથી એકઠો થયેલો છે, અને વધારે જથ્થો એકઠો કરવા પ્રયત્ન કમિટી તરફથી જારી રાખેલો એમ ધારણા છે. આ સર્વ કવિતા ધણુ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા યોગ્યના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉચ્ચ સફળ થવા ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે.

આશા છે. કે આ પ્રાચીન ગુર્જરકવિઓની સુંદર તથા બોધક કવિતાથી વાંચનારનું મન તથા સદ્ગુણ, રસજ્ઞતા, રચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ ઉચ્ચ પ્રકારનાં યદ્યદૃષ્ટિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમર્થ કવિઓની કવિતાની પણ તીવ્ર યાચના યદ્યદૃષ્ટ થશે.

આ પ્રાચીનકાવ્યમાળાને કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના રાજ્ય ક્ષેત્રોમાં તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગુણરથી તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે, તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા.
સંવત ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧ તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૯૮૦, રવિવાર.

મણિભાઈ જશભાઈ.

વલ્લભ કવિનું એક પુસ્તક આ કાવ્યમાળાના ૪૫૫ પુસ્તકના આકારમાં પ્રકટ થઇ ગયું છે તે ઉપરથી કવિનું જીવનચરિત્ર, તેનો સ્વભાવ, તેની કવિત્વશક્તિ અને તેની ફક્કડના વિષે વાંચનારના જાણવામાં આવ્યું છે. વલ્લભે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મારે શૃંગારાદિ નવે રસનાં નવ પુસ્તકો લખવાં અને પ્રત્યેક પુસ્તકમાં પ્રતિજ્ઞાત રસ અભ્યભિચારીપણે વર્ણવવો. આપણે જે પુસ્તક વિષે કહ્યું છે તે વીરરસનું હતું. આ પુસ્તક તેજ કવિએ કરંજીરસનું લખ્યું છે. જેઓ સ્વભાવતઃ કવિ હોય છે તેમની વાણીજ રસમય હોય છે, પછી તે ગમે તે વિષય સંબંધી કાં હોય ના ! એમ છતાં પણ બહુધા કવિએ જેનું વિશેષ મનન કર્યું હોય અથવા તેના સ્વભાવનું કે મનોવૃત્તિનું જે તરફ વિશેષ વલ્લભ હોય તે વિષય તે અનુસર વર્ણી શકે છે. વલ્લભ ફક્કડ હતો તેથી તે હાસ્ય, રૈદ્ર, તીર, અદ્વૃક્ષિત વગેરે રસ બહુ ઉત્તમ પ્રકારે જમાવી શકે અને પાકીના રસમાં તે કલાત્મક પ્રેરણે નબરે ન આવે શકે, એ બનવા જેવું છે; તથાપિ વલ્લભના સંબંધમાં તેમ બન્યું કે નહિ તે અમારાથી ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી. માત્ર વલ્લભ પોતે એકના આરંભમાં કરંજી રસ પ્રતિ પોતાનો જાણમનો બતાવે છે અને કહે છે કે, “ અરે ! મારે ‘હામ હામ’ અને ‘અરે અરે’ ! જેવા ઉદ્દમાર કાઢવાનો વારો ક્યાં આવ્યો ! ” તો પણ શુભો એમ કહેશે કે, વલ્લભ રાંડ જેવાં રાંદણાં રડી જાણુનો નથી, માટે તેમની નિદામાંથી બચવાને અમારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાને હું આ અથ (કરંજીરસ) લખું છું ” (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬ મું) ત્યાં તે લખે છે કે—

‘અરરર’ ‘હામ હામ’ ‘શ્વાસ’ ને ‘ઉશ્વાસ’ માર્ય,
 ‘અરે’ કે’શે કવીશ્વર, લેખણીથી લખશે ! !
 ‘આહા’ લખવા અપાર, હા તણા નહિ જ્યાં પાર,
 એવું દુઃખ મોટું આવ્યું, પીધું નવ વખશે ?
 (કે’) રાંડ જેવાં રાંદણાંને, રડી જાણુ નવ લાગ,

એ લોલે થવું છે સંક, પછે કહો દખ શે ?
નાશી ન જઈશ અધ્યા, વીરત્વ કહું છું તને,
વહ્નલ ન બૂલે કદી, રખે રખે તું ખસે ! !

એ પોતે એવું કહે છે તેટલા ઉપરથી પણ તેને કશ્ચરસનો અભ્યુગમે હતો એમ અનુમાન થઈ શકે છે અને તેના પાછલા પિતા સંબંધી કવિતની પેઠે આ પણ વ્યાખ્યાનિ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.

એ પોતે જેના સ્વભાવનો હતો તેવુજ લક્ષણ કવિનું જોઈએ એમ તે લખે છે. વક્ષાત્મન થઈ રહ્યા પછી હેનટના પ્રશ્નમાને વક્ષપાસે પૂછાવે છે કે કવિ કેવો જોઈએ, તેણે શો અભ્યાસ કરેલા જોઈએ ? વગેરે (જુઓ કવિત પૃષ્ઠ ૫૦૭ મુ).

આ ઉપરથી પણ તેની પોતાની કૃષ્કતા માલમ પડે છે અને તેના એના સ્વભાવને ક્ષીરે આ કશ્ચના અથમા પણ હામ હામ લસના જેવાં દીખ્યાં એ કરતો ગયો છે. આરમમા એ મ ગળાચરણ કરે છે ત્યાંથીજ આ કવિતની વિલક્ષણતા શરૂ થાય છે. કવિતામા વર્ણવેલ કશ્ચ છે માટે તેના કશ્ચના આનંદન થયેલા સીતાવિયોગી રામ અને સતીવિયોગી શકર, તેમજ અનિવારિયોગી પેતાના પિતા પ્રેમાનદને બનાવીને વસ્તુ-નિર્દર્શન મંગળાચરણ કર્યું છે તેમા રામનું નામ પ્રથમ છે અને અંધને અતે પણ રામના કપટરૂપને નમસ્કાર કર્યો છે તે ઉપરથી આ અથમાં રામને તેણે ઇષ્ટ ગણ્યા છે દુઃશામનરૂધિરપાનમાં કૃષ્ણના કપટરૂપને નમસ્કાર કર્યો છે. અને એજ પ્રમાણે ગૃહારાદિ ને તે રસના અયોગા વિષ્ણુના દશાવતાર પૈકા એક એક અવતારને તેણે નમસ્કાર કર્યો છે પણ વહ્નલ કહે છે કે ભગવાન પ્રેમભાવે મળે, વૈરભાવે મળે, ત્યારે કપટભાવે મળે તેને કેમ ન મળે ! માટે હું તો ભગવાનનું કપટરૂપ વર્ણવિજ તેને બહુશ ?

ઇટદેવતાની ઓળી પૂજા કર્યા પછી ગુરુનો વારો આવ્યો છે. તેના ગુરુ તો તેના બાપજ દત્તા માટે પોતાના બાપની બે સ્ત્રીઓ (વિદ્યા અવિદ્યા) કદાચ તેના મંતાન મણ્ડાનના માંડયાં છે તથા અવિદ્યાના વિદ્યા-મયી બાપો થવું કદ વર્જ્યુ છે ! તેમા એક જગોએ તે લખે છે કે—

“ ખાંધ સમા પુત્ર જોય, કને આવી ઊભા રહે,
વણલ કે' તોય કંઈ, પ્યારી દુઃખ જાય છે । ”

આવા ચમત્કારિક અને પ્રતાપી પુત્રે ગુરુની વ્યાજનિંદાથી સારી પૂજાપાત્રી કરી છે, પણ છેવટે પુષ્પાન્જલિ વખતે કવિનું મગજ ઠેકાણે આવે છે અને લખે છે કે—

“ કાશી ને કેદાર જાઓ, ભટકો ભૂમિમાં ભલે,
પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે પિતા, બોજ સહુ ત્રાસ છે;
પ્રેમાનંદ પ્રેમ આણે, તેને મળ્યું મહાધામ;
(જેમ) વેવડાં વીણતા નર, વણલ ઉદાસ છે. ”

મગળાચરણ થઇ રહ્યા પછી મંધારજી થાય છે. મહામારતના વનપર્વમાં ૩૧૦-૩૧૩ અધ્યાયમાં આ પ્રસંગ વ્યાખ્યાને વર્ણવે છે. તેમાં એવી કથા છે કે, કાશ્યવજીત એક સાહજી આવાને યુધિષ્ઠિરને અરજ કરી કે મારાં આગ્નિ મથન કરવાનાં કાષ્ઠ એક હરણુ શીંગડે બારવીને લેઇ ગયું છે તે આણી આપો. આ ઉપરથી તે મૃગને શોધવાને જગલમાં ચારે બાજુએ પાંડવો નીકળી પડય પણ મૃગ હાથ લાગ્યો નહિ. મહાગન્ધ થઇ જવાયાં ડિનાળાના સખત તડ કામાં તરસથી પીડાઇને તેઓ એક વડના ઝાડ નીચે એકઠા થયા. અને ત્યાંથી પાણીનો શોધ કરતાં દૂર એક સરોવર દેખાયું તે ઉપરથી એથો પાંડવ ત્યાં ગયો (વદ્યને આ જગોએ છેલ્લા પાંડવ સહદેવને મોકલ્યો છે) અને જેવો પાણી પીએ છે એવે ત્યાં આગળ ઝાડમાં ગહેલાં યક્ષે કહ્યું કે મારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપીને પાણી પી, નહિ તો મરી જઇશ નકુલે તે વાત કાન ધરી નહિ અને પાણી પીને મરી ગયો તેને વાર લાગી તે જ્નેઇને. પાંચમો પાંડવ સહદેવ ત્યાં ગયો તેની પણ પાણી પીતાં એજ દશા થઇ. અર્જુન અને બીજા પણ એજ અવસ્થા મઇ બચા બહાઓ ગયા તે પાછા ન આવ્યા એમ જાણીને યુધિષ્ઠિર ત્યાં ગયા અને મરેલા બાહ્યોનાં શબ એજ શોધ કરતા લાગ્યા તેવે યક્ષે કહ્યું કે મારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપ્યા વિના મારા સરોવરમાંથી પાણી પીવા રૂપ અધર્મવડે એ નાશ પામ્યા છે માટે તું ઉત્તર આપીને પાણી પી. યુધિષ્ઠિરે હા કહેવા પરથી યક્ષે પ્રશ્ન કર્યો અને યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર આપ્યા, જેવી તેઓ સચળા શ્રુતા થયા, અને યક્ષે (જે ધર્મ પોતેજ હતો) યુધિષ્ઠિરને વરદાન આપી તેમણે ગુપ્ત વાસ કર્યાં કરવો તે સંજ્ઞાથી કંઇક સૂચના કરી.

વદ્યએ એમ કયા કીધી છે પણ તેને પોતાની ઉદાગ કલ્પનાઓથી વિસ્તારી છે, પ્રથમ પાંડવોની ઉત્પત્તિથી માંડીને તે આજના પ્રસંગ સુધીના સમગ્ર બનાવ ને સંક્ષેપમાં કહી ગયો છે, અને તેમાં પાંડવોને પહેલાં દુઃખનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે એટલું ફરી રહ્યા પછી કવિ ત્રાતાઓને પૂછે છે કે કેમ! હવે કર્ણુરસ પૂરો થયો કે નહિ? જેમ કે,—

શ્રીતા કહો સર્વ હવે, કર્ણુ થયો ન પૂરો ?
ના કહો તો આપું હવે, પદવી હજમની!!

હવે પ્રસ્તુત કાવ્યનો ઉપક્રમ કર્યો છે દિગ્દર્શન ઉપરથી દેવસભાનું વર્ણન કર્યા પછી તે ઉપરની વનસ્પતિ કેમ સૂકાઈ ગઈ તે વિશે બધા દેવો ગળી વિચાર કરે છે. પણ નેનું કારણ ન સમજાવાથી બૃહસ્પતિને પૂછે છે, ત્યારે બૃહસ્પતિ કહે છે કે પૃથ્વીપર ભાર થવાથી પૃથ્વી નીચી જતી જાય છે તેથી આપણા વનનાં વૃક્ષોનાં મૂળને પૃથ્વીનું પાણી પોહોગી શકતું નથી જેથી વનસ્પતિ સૂકાવા લાગી છે આ સાબળીને ઈંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અશ્વિનીકુમાર વગેરે દેવો બોલ્યા કે અમે અર્જુન, કર્ણ, બીમ, નકુલસહદેવ, વગેરે વીરોને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાને મોકલ્યા છે તેમ છતાં કેમ ભાર ધટતો નથી? ઈંદ્રે પછીથી કારણ આપ્યું કે આ ધર્મનો પુત્ર યુધિષ્ઠિર બ્યારે ત્યારે ધર્મ માગે આજવાની વૃત્તિ હોવાથી વચમાં અડચણ આણે છે, ધર્મે કંઈ કે યુધિષ્ઠિર ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે તેથીજ સર્વનો જય છે. પણ બીજા દેવોએ તે ન માનીને ધર્મને નિરસ્કાર કર્યો. ધર્મનો તિરસ્કાર થયો જોઈને સર્વ અને અશ્વિનીકુમાર વગેરે દેવો જે ધર્મના લાગતા વળગતા હતા તેમણે ધર્મનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો ત્યારે વાયુ વગેરે જે ઈંદ્ર પક્ષીય દેવો હતા તેમણે તે ઉત્થાપિત કર્યો. એમ વાદ વંધતા રૂઢ વધી અને પરસ્પર લડવાની તૈયારી પર આવી ગયા. તથા બાગના રવાં સહ્યાં વૃક્ષો પણ ચૂરા થવા લાગ્યાં! આ જોઈને બૃહસ્પતિએ રાત્રે શાત કર્યો અને તેનું ખરેખર કારણ પૂછવાને પૃથ્વીને ત્યાં બોલાવી દુઃખિતી પૃથ્વી ગાયત્રી રૂપ ધરીને ત્યાં આવી ગાયત્રી વર્ણન કરિએ (૧) પણ સદસ કર્યું છે તે લખે છે કે—

શું મેળો અનેક દૂરા, દુય કર્યાં ચક્ષુ રૂપ,
ગુદા ગદવર મેળી, નાસિકા કરી નવી,

ખોલને ખખોલ સર્વ. મુખ માંહી આવી ઝહાં,
વન વેશનજકેરી, ભાળમાં શોભા હવી;
અદ્વાર ભારજે હુતી, વનસ્પતિ વનકેરી,
સૂકી થઈ આવી વરી, (શું) કવન કેવે કવિ;
કરકે વગર કદલી જે, ફળી કડી એક વાર,
પાદ રૂપે આવીરહી, કષ્ટ ગો અનુભવી ।”

ગાથે (પૃથ્વીએ) પણ કહ્યું કે મારા પર ભાર ધણો થયો છે એ ભાર કમી થના દેનામા ધર્મપુત્ર અડચણ કરે છે એ તકગર વળી પાઠી આવીને ઉભી રહી પણ બુદ્ધસ્પતિ સુદ્ધા ધણાક દેવો ધર્મનો પક્ષ ખેંચતા લાગ્યા ત્યારે એ વાત ખરી ખોટી કરવાને યુધિષ્ઠિગદિ પાડવોની ધર્મ વિષે પરીક્ષા કરવાનું ઠરાવ્યું અને તે પરીક્ષા ધર્મદેવે પોતેજ કરી એમ હતું.

હવે પાડવોની દૈન્યનની સ્થિતિ વર્ણવે છે તેઓ પ્રથમ મોટા રાજા હતા તે હમણા આવી નિકૃષ્ટ સ્થિતિને પામ્યા છે એમ વર્ણવે કરિ શ્રોતાનું મન કોમળ કરી મૂકે છે, અને પછી અરણીકાદ સમઘી વાતનો પ્રસંગ તેની સાથે મેળના દે છે

આ કાવ્યમા ‘જ્યા ધર્મ છે ત્યા જય છે’ એવો ઉપદેશ કર્યો છે. અને છેવટે ઉપસહાર પણ એવોજ કર્યો છે કેમકે યુધિષ્ઠિના ધર્માચરણથી ચાર પાડવો મરી ગયેના છતાં થયા એમ ખરી મતાવ્યું છે અથવાયતા જણાય છે કે તેમા હામ ધમ અજામ પણ ધર્માચરણનોજ છે ભારત-કર્તા જે એમા વિશેષ વર્ણવે છે તથા એની રચનામા જે પ્રકલ્પત-છે તે એની અપૂર્વતા છે. કવિએ હામ હામ જે ઉત્પ્રેક્ષાઓ કરી છે અને હંચો હંચી કેલપનાગો ફરીઓ છે તે એમા અર્થવાદરૂપે મોઝે છે તથા આખા કાવ્યનું ફળ પણ ધર્માચરણ છે એવી રીતે જોના આખ્યાન રૂપે આ અથ સ પૂર્ણ અગનુ વાગ્યો છે એ અથા રચનામા અરણીક નાજો જાહાણ, મૃગ, અને યલ, એ નવું પાડવોને દુ ખમા નાખ્યા છે તથા પરીના કન છે એ નવો ધર્મનાજ રા હતા એમ અથ પૂરો થયે શ્રાતાને આપોઆપ મગમઈ જાય છે

આ મુખ્ય કૃતિન મર્માચરણ સીખાના છે તે વિના જીવન ઉચ્ચ પ્રકારના દેવી ગુણોનું શિક્ષણ એમાંથી મળે છે—ધર્મરાજનનો ગમે તેટલા કષ્ટમાં પણ ધર્મને ન તજવારે । દૃઢતા આપણને દામ દામ દેખાય છે. અને તે એટલે સુધી કે મળે ન મારે અને અરણીકાઈ લેવા, એની આજ્ઞા પણ તેણે પોતાના ભાગ્યને કરી હતી દૃઢતા સાથે તેની ધીરજ પણ ચમત્કારિક વર્ણાઈ છે શીતોપચારિ હૃદય મહનકરવાપણ એ તો મામાન્યતાઃ જાણે હાનિયોમાં હોયજ, પણ જ્યાં ચારે ભાઈઓએ મોતનો અગાધાર કરીને પણ તરમતુ દુષ્ક મટાડના ઇચ્છુ ત્યાં યુધિષ્ઠિરે ભાઈઓને તથા પાણી નજ પીવું એવો તેનો આગ્રહ એ અર્થાત્તિક મહનશીલતા વર્ણાઈ છે, તેમ તેનો માતુરને પણ થોડો વર્ણાયો નથી જ્યારે યુધિષ્ઠિરે જીમને પાણી લેવા જવાતું કહ્યું ત્યારે તે જે બમડા લાગ્યો તે મધ્ય મહાન યુધિષ્ઠિર ઠંડા પેટથી સાબળી રહ્યો, એમ વર્ણવવામાં કનિએ બાસ મહાભારતની રીતીનું બરાબર અનુસરણ કર્યું છે. આટલા આગ્રહ કષ્ટમાં છતાં પણ જીભાદિ ચાર પાડવો યુધિષ્ઠિરને જે માન આપતા હતા તે માત્ર તેઓ શાસ્ત્રની અનુસાર મર્યાદા જાણીને તથા પોતાના કુજવાનપણાનો ધર્મ જાણીને. એક આધારણ બ્રાહ્મણ અગ્નીકાષ્ઠ આણી આપના વિનંતિ કરવા આવે અને તે પછી ત્રાણ કરવા જિભો થાય, તેના પ્રતિ યુધિષ્ઠિર કેવળ તથા પાણી વાપરે તથા અર્જુન માત્ર એટલુંજ કહે કે “ મહાત્મા ! વધારે ન બોલો, તમારા અરણીકાષ્ઠ હમણાં આવશે ” આ તેમની કેટલી ધર્મપરાયણતા અને કેટલું બ્રહ્મણ્ય ! તડકાનો પરિતાપ, તરસની વેદના, ભાઈઓના મરણ, અરણીકાષ્ઠ આણી આપનાની પ્રતિજ્ઞા બગ થવાનો સન્ધિ, દ્રૌપદીનું મુક્તિ થઈને પડવું, માતાનો અને મનજનનો વિયોગ, એટલું એટલું કષ્ટ છતાં પણ યુધિષ્ઠિર દેવની નિંદા સુદા કરતો નથી એ તેની કેવી મહાશયતા ! આ સર્વળું વર્ણવે વક્ષ્ય કરિએ શ્રોતાઓના મન પર શી અમર કરવી ધારી છે, એ વગર કલે સમ નય એવું છે

ચાર પાડવોના મરણથી કનિએ જતાનો આશુ છે કે કેવળ ધર્મને અર્થે આત્મસંયમન કરવું કેટલું દુઃકર છે ! અર્જુન કે જોએ એક મારકામને જીત્યો હતો અને તે માટે જોએ કર્ણશાપ શાપને માથે ચઢાવ્યો હતો, તે પણ આ વૃક્ષની વેદનાને સહન કરી શકે નહિ ! પણ કેવળ ધર્મ માત્રનું પાલન કરવું એ જ જોએ પડકાર નિયમ છે તે યુધિષ્ઠિરે તેમાં વિનય પામ્યો છે, આટલા ઉપરથી ધર્મનો અગાધ મહિમા સમજવો કહણ નથી સતી દ્રૌપદીએ પો-

તાના પતિના મરણની તો નહિ, પણ પતનનો વાત માંબળી કે તે ગાંડી જેવી થઇ ગઇ અને જ્યાં સુધી પતિઓના શયને તેણે જોયા નહિ ત્યાં સુધી તે તેવીજ ઉન્મત્ત સ્થિતિમાં દોડી ગઇ. આ તેના પતિપ્રેમની પરિસીમા છે ! આર પાંડવ અને દ્રૌપદી એ પાંચમાંથી એકને જીતાડવાનું હતું વરદાન આપુ શું એમ કહીને જે વખતે ધર્મદેવે યુધિષ્ઠિરની પરીક્ષા કરી છે તે વખતે વરદાન માગવામાં યુધિષ્ઠિરે ધર્મરક્ષણની જે અતુરાઇ પ્રકટ કરી છે તે વખાણની મર્યાદાને પણ ઉત્તરંધી ગયે એવી છે !

એવી રીતે આ કાવ્યમય અનેક પ્રકારની નીતિ શીખવે છે એટલુંજ નહિ પણ તે શ્રોતાઓને કાવ્યરસમાં મગ્ન કરી નાખે છે. કશું એ આમાં પ્રધાન રસ છે અને રૌદ્ર તથા બીભત્સ તેના અંગી રસ છે કશ્વરસનું સક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખે છે કે—

“ઇષ્ટનાશાદનિષ્ઠાસે.કરુણાલ્પોરસોભવેન્ ।

ધીરૈઃકપોતવર્ણોયંકથિતોયમંદેવતઃ ॥

શોકોઽત્રસ્થાયિભાવઃશ્યાચ્છોચ્યમાલંબનંમતમ્ ।

તસ્યદાહાદિકાવસ્થાભવેદુહીપનંપુનઃ ॥

અનુભવાદૈવનિંદામૂપાતઃક્રન્દિતાદયઃ ।

વૈવર્ણ્યોચ્છ્વાસનિઃશ્વાસસ્તન્મપ્રલપનાનિચ ॥

નિવેંદમોહાપસ્મારવ્યાધિગ્લાનિસ્મૃતિશ્રમાઃ ॥

ત્રિપાદઽદતોન્માદચિન્તાદ્યાવ્યાભિચારિણઃ” ॥

અર્થ—“ઇષ્ટ વસ્તુના નાશથી અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી કશ્વરસ ઉપ-
જે છે.” આ કાવ્યમાં દેવોના નદન વનના સૂકાવા રૂપ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ
અને ઈષ્ટનો નાશ વર્ણવેને શુભીશ્રુત કશ્વરસ વર્ણ્યો છે આ કશ્વ શ્રોતા-
નાં મનને માત્ર એક ઉપગ્નવે છે અને દુઃખે પછીના કશ્વરસમાં
તક્ષીન થવાને તૈયાર કરે છે અરણીકાજના નાશથી બ્રાહ્મણનો સંતાપ એ
પણ અરણીકાજ રૂપી ઇષ્ટનાશ અને અગ્નિહંત્રાદિકના લોપરૂપી અનિષ્ટ-
પ્રાપ્તિ વર્ણ્યાઇ છે મ.ટે તે પણ શુભીશ્રુત કશ્વ છે. દ્રૌપદીના સંબંધે
તેના પતિરૂપો ઈષ્ટનો નાશ અને તેના વિયોગરૂપી અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વર્ણવે

શુદ્ધીભૂત કરણ વર્ણો છે બીમાદિ ચાર, પાંચ રૂપી ઇંદ્રનો નાગ અને તેમના રિયોમાદિ અનેક અનિબ્ધી પ્રાપ્તિ વર્ણોનિ મુખ્ય કરણ વર્ણો છે. “એ કરણરૂપ ક્યોનના જેના રંગનો છે તથા યમ તેનો દેવના છે એવું ધીર પુરૂષો કહે છે એ રસમાં સ્થાવિભાવ ગોક છે” અહીં યુધિષ્ઠિરનો ગોક વર્ણાયો છે એ ત્રય જોનાથી જણાય એવું છે “જે વસ્તુઓનો ચોક કરવો પડતો હોય તે આવળન વિભાવ જાણવો” પાંડવોમાના બીમાદિ ચાર અદી આનળન વિભાવ રૂપે વર્ણાયા છે “તેની દાદાદિક અવસ્થા એ ઉદીપન વિભાવ જાણવો” અહીં ભૂમિમા પડેલા શયને પક્ષીઓ ક્રોચી ખાય છે, વગેરે જે વર્ણન કર્યું છે. તે કરણનું ઉદીપન છે. “દેવની નિદા કરવી, પૃથ્વીમા પડી જવું, આક્રંદ કરવો, એ કરણના અનુભાવ જાણવા” યુધિષ્ઠિરના સબધમા દેવનિદા, મૃતિત ધધને પૃથ્વીમાં પડવું, વિલાપ, વગેરે વર્ણાયું છે તે કરણરૂપના અનુભાવ છે “વૈવસ્વત, ઉત્કૃષ્ઠ, નિશ્વાસ, અક્રંડપણ, લસરી, નિર્વેદ, મોહ, અપરમૃતિ, વ્યાધિ, ગ્હાનિ, સ્મૃતિ આનરી, યાત્રી જવું, નિપાદ, જડતા, ઉન્માદ, ચિંતા, વગેરે સચારી ભાવો કરણમા વર્ણાય છે” આ કાવ્યમા પણ હામ હામ તે તે ભાવ વર્ણાયા છે. એ સધાના ક્રેટવાક ઉદાહરણ આપીને અહીં બતાવત પણ તેમ કરવાથી અતિ નિસ્તાર થાય છે માટે બનાવ્યું નથી શુદ્ધીભૂત કરણમા પણ એ કરણના અગ વિચાર કરવ થી સમગ્રજ એવા છે દેવનો ક્રોધ જ્યાં જ્યાં વર્ણાયો છે ત્યાં ત્યાં અગભૂત રોદ્રરસ જાણવો અને દુખિત પાત્રોની દુર્દશા (જેવા કે રીંછ દ્રૌપદીને યુક ઉરાડીને પાડી નાખે છે, તેનું કોહી ચાટે છે, વગેરે જુથ-પસા જ્યાં વર્ણાય છે ત્યાં બીભાસ નામે અગભૂત રસ જાણવો.

રસવર્ણના શિશાય કવિની અવકૃત વાણી ધણી અમત્કાર આપે એવી છે અર્થાત્કાર એમા એટલા બધા છે કે આ કાવ્યનું એક પણ કવિત અલકાત વિનાનું નથી, એમ કહીશું તોપણ તે યથાર્થજ કહેવાશે. મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તેજા, અતિશયોક્તિ, અને સ્વભાવોક્તિ, એ અવકાર હામ હામ જોવામા આવે છે સૃષ્ટિગૌરવની વર્ણનાનો મોટો ભાગ સ્વભાવોક્તિમા સમાઈ જાય છે પણ પક્ષી અને જનરસભાવના ચિત્ર આપવામા આ કવિએ બેહદ ચતુરાઈ કરી છે ! યુધિષ્ઠિરાદિક પાત્રોના મનોભાવ વર્ણનવામા પણ તેનીજ ચતુરાઈ કરી છે બનતાસુધી કસ ક્યાં શી શી ખૂળો રહેલી છે તે મીઠામા ને તે દેકાણે અપદ કરું છે તથાપિ બધી જગોએ

તેમ બતાવતાં દીકા બહુ વધી જાય એવા હેતુથી માત્ર જરૂર લાગી ત્યાં તેમ કર્યું છે. ધ્વનિ અને શાવલ્યંજના જેને કેટલાક કવિઓ કાવ્યનો જીવ ગણે છે તે આમાં બહુ જગોએ જોવામાં આવે છે અને ખરેખર પૂછો તો તે રસમના મનને તો નિશ્ચય દરજી કરે છે।

કાવ્યરૂપે એ અંથમાં બીજું પણ ધણ છે જે વિદ્વાન વાચકો રવતઃ જોઈ જાણીને આનંદ પામશે. હવે રક્ષપ્રત્નોત્તર જે આ કાવ્યનું નામ છે તે વિષે બોલીએ. ચક્ષુના ચુધિષ્ટિરને પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તર એ આ અંથનો મુખ્ય મુદ્દો છે. એ પ્રશ્નો મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો ઉપદેશ કરનારા છે. જેવા કે—

ચક્ષુપ્રશ્ન.

ચુધિષ્ટિરના ઉત્તર.

વિદ્વાન શાથી થવાય છે ?.....વિદ્યા બહુવાથી.

શાથી મોટું પદ મળે છે ?.....તપવડે.

એકલો છતાં સદ્વિતીય શાથી ગણાય ?.....ધૃતિવડે.

સુદ્ધિમાન શાથી થવાય ?.....જહની સેવાથી.

બ્રાહ્મણનું દૈવત શું ?.....સ્વાધ્યાયપઠન.

ક્ષત્રિયનું દૈવત શું છે ?.....ધનુષ્યબાણ.

જીવતો છતાં મુઓ કોણ ?.....પંચ મહાયજ્ઞ ન કરે તો.

પૃથ્વીથી બારે કોણ ?.....માતા.

આકાશથી ઉચ્ચ કોણ ?.....પિતા.

વાયુથી વ્યવળ કોણ ?.....મન.

• પ્રવાસીને મિત્ર કોણ ?.....સાર્થ (સોબતી).

ગૃહસ્થને મિત્ર કોણ ?.....બાપી.

રાગીને મિત્ર કોણ ?.....વૈદ્ય.

• મરનારને મિત્ર કોણ ?.....દાન.

સૌથી મોટો ધર્મ કયો ?.....દક્ષતા.

સૌથી મોટો યશ કયો ?.....દાન.

સૌથી મોટું સ્વર્ગ આપનાર શું ?.....સત્ય.

સૌથી મોટું સુખ કયું ?.....શીલ.

મનુષ્યનો આત્મા કયો ?.....પુત્ર.

દેવકૃત ગિત્ર કોણુ ?.....	ભાગે.
ઉત્તમ ધન કયું ?.....	વિદ્યા.
ઉત્તમ લાભ કયો ?.....	આરોગ્ય.
ઉત્તમ સુખ કયું ?.....	સંતોષ.
પરમ ધર્મ કયો ?.....	સૌમ્ય.
શું મારીને શોક ન થાય ?.....	મન.
શું તજીને ત્રાહસો થાય ?.....	માન.
શું તજીને ન શોચે ?.....	ક્રોધ.
શું તજીને ધનવાન થાય ?.....	ધૃતિ.
શું તજીને સુખી થવાય ?.....	ભોગ.
નટનર્તકને શ માટે આપવું ?.....	યશને માટે.
શાથી મિત્રો તજી દે ?.....	ભોજથી.
શાથી સ્વર્ગે ન જવાય ?.....	સંગથી.
તપ શું ?.....	સ્વધર્મચરણ.
દમ શું ?.....	મનઃસંયમ.
ક્ષમા શું ?	હંહ સેકેવાં તે.
લજ્જા શું ?.....	અકાર્યથી અટકવું તે.
જ્ઞાન શું ?.....	તત્ત્વાર્થપણે સમજવું તે.
શમ શું ?.....	ચિત્તની સ્થિરતા.
દયા શું ?	સર્વવું સુખ ઈચ્છવું તે.
ધૃત્યાદિ ધૃત્યાદિ ધૃત્યાદિ.	

એવા ને એવા અનેક પ્રશ્નોત્તર છે. સંસ્કૃતમાં બહુધા એક શ્લોક પ્રશ્ન અને એકમાં ઉત્તર છે. ત્યારે આ કવિએ કવિતાના પૂર્વાર્ધમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્તર લીધા છે. દીક્રામાં એકબે શ્લોક અસત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આપ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે કે કવિએ પ્રશ્નોત્તરનું ભાષાંતર યથાર્થ લીધું છે, યદ્યપિ પ્રશ્નોત્તરનાં કવિત ભાષાંતરનાં છે તથાપિ શ્રોતા જો તે વાતથી અજાણ હોય તો તે જાણે જણાશે કે આ કવિતા ભાષાંતરમય છે, એવી સરળતા કવિતાની રચનામાં છે.

આ કાવ્યનો નાયક યુધિષ્ઠિર છે. મહાભારતની યજ્ઞ પ્રશ્નોત્તરની કથા એ કાવ્યનું વસ્તુ છે. દેવસભાનું વર્ણન એ ઉપોદ્દ્યાત અથવા આરંભ છે, અરણીકાષ્ઠનું હરણ એ ધર્મની પરીક્ષાનો યત્ન છે, જળપાન કરવાથી

ચાર પાંડવનાં મરણુ યથા છતાં યુધિષ્ઠિરની દૃઢતા એ તેના ધર્મરક્ષણની 'પ્રાપ્ત્યશા' છે, યક્ષના પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા તથા એકલા સહદેવનું જ જીવન ઈચ્છતું એ 'નિયતાપ્તિ' અથવા કાવ્યના ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિનું નિશ્ચયપણું છે, અને સપ્તજા દેવો સાં આવીને યુધિષ્ઠિરને ધન્યવાદ આપે છે, તે 'ફલાગમ' અથવા ધર્માચરણનું ફળ છે. એ રીતે આરંભ, મત્ત, પ્રાપ્ત્યશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ, એવાં વસ્તુસંકલ્પનાનાં પાંચ અંગ જે નાટ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા છે તે પણ આ કાવ્યમાં વર્ણવાયાં છે, પણ હવે અતિ વિસ્તાર અથવા આટલેથી વલ્લભતા અર્થનું વિવેચન પૂરું કરીએ છીએ.

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ
વલ્લભકૃત
યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

પ્રણમ્યપરમાનંદં.

કવિત.

રાજિવલોચન રામ, દુઃખ વિમોચન નામ,
જનકીશોચન કામ, કૃપા નર્યા વનમાં;
સતી વિણ શંકર જે, ગતિ ધારી કંકર તે,
રતિરાઠ રંકરસે, ભર્યા ડર્યા તનમાં;
એમ અવિદ્યા વિહોણા, પ્રેમાનંદ તો વગોણા,
આવ્યાં નવ હાથ ! સોણાં, વર્ષા હર્યા ઘનમાં;
હરિ હર પ્રજ્ઞા આપ, અવિદ્યા વિના કૃતાપ,
યચો વલ્લભના બાપ, તર્યા કૃપા મનમાં.

૧

૧ વલ્લભ કવિ કૃષ્ણારસમય કાવ્ય કરવાની પ્રતિદ્વા કરીને કૃષ્ણ
રસાદ્રમક વસ્તુનિર્દશનપૂર્વક ગંગાચરણ કરે છે; કૃષ્ણ રસનો સ્વાધિભાવ
શોક છે અને ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ એ શોકનો હેતુ છે, માટે ઈષ્ટ પદાર્થનો
વિયોગ એ કૃષ્ણરસની વસ્તુ હોઈ શકે એવી લક્ષણ કરાવવાને પોતાના
પિતા શ્રીમદ્ધાકવિ પ્રેમાનંદની પત્ની અવિદ્યા છે એમ કલ્પના કરીને તેમનો
વિયોગ વર્ણવે છે. રાજિવ ઈ૦—રાજિવ (કમળ) સમાન લોચન(નેત્ર)-
વાળા રામ, જેનું નામ દુઃખાવમોચન (-કરનાર) છે, તે જનકી શોચન

કુટ્ટાવસ્થા.

સ્વસ્તી હોય શાણી કદી, તોય પરમીના પર,
પ્રધાર યાર ઘણો લાવે, દુનિયાનો રાહ છે;

કામ (સીતાનો શોક કરવાને અર્થે) નર્મ સઘળા કે એકલા મહન વનમાં
હયા અર્થાત્ રામચંદ્ર ને પોતે વિષ્ણુ છે તેમને જાનકી (માયા-અવિદ્યા) નો
વિયોગ શોક ઉપજાવનાર થઈ પડ્યો નો પ્રેમાનંદને પણ અવિદ્યા સ્ત્રીનો
વિયોગ શોક ઉપજાવે એમા આશ્ચર્ય નથી ! પ્રેમાનંદની પત્નીના મરણનો
અર્થ વ્યંજ્ય છે. રામ તો રાજા હતા માટે તેમને પત્નીવિયોગનો શોક
થયો હશે પણ વૈરાગ્યનિષ્ઠ યોગીઓને તેવો શોક થયો નથી એમ કહે-
શો તો: સતી ઇન્—શંકર સરખા ને યોગો તેમણે પણ સુતી સ્ત્રી વિષ્ણુ
(દક્ષયજ્ઞમાં સતીનો નાશ થવા પછી) કકરની ગતિ ધારી (પાપાણુના
બાણુ રૂપે થયા). નર્મદાના કકર તેટલા ગંકર, એમ કહેવામાં આવે છે માટે
લોકોક્તિ અસંકાર. રતિ ઇન્—અને સતીની રતિ (પ્રીતિ) ની રાહ
(અર્થાત્ વિયોગ) થી રંકરસે (કશ્ચ રસવડે) તનમાં ભર્યા અને ર્યા.
અર્થાત્ વિયોગથી ડરીને શોકમસ્ત થયા. રામ અને શંકરનું દૃષ્ટાંત પ્રેમાનં-
દના વિયોગને લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે માટે દૃષ્ટાંતાસંકાર. દાષ્ટાંત કહે
છે: એમ ઇન્—એવી રીતે અવિદ્યા રૂપી સ્ત્રીવિરોધા (વિહીન—વિનાના)
પ્રેમાનંદ વગોણા (વગોવાયા). અર્થાત્ શોકથી દુઃખી થયા અને તેમને
(સુખનાં) સોણાં (શમણાં) પણ ન આવ્યાં ! હાથ !—એદરેક અવ્યય.
વર્ષા ઇન્—ને અવિદ્યાને તે વર્ષા હતા, તેને તે ધન (એવા સંસાર) માં હયા
—એાઇ એા.

દૃષ્ટાંતમાં પ્રથમ વિષ્ણુ અને પછી શંકરનો વિયોગ વર્ણવેને પછી બાકી
રહેલા બ્રહ્માનો વિયોગ વર્ણવેા એછએ તે માટે પોતાના પિતાને બ્રહ્મરૂપ
માનીને તેનો વિયોગ વર્ણવે છે: હરિ ઇન્—ઉપર કહેલા રામ રૂપી હરિ, હર,
અને આપ (પ્રેમાનંદ) બ્રહ્મા, એ ત્રણેને અવિદ્યા વિના (અવિદ્યા રૂપી
સ્ત્રીઓના વિયોગથી) કુતાપ (અર્થાત્ દુઃખ આપે એવો સંતાપ) થયો છે.
એવી રીતે તર્ષા (તરી મયેલા) અને ર્યા (શાંત થયેલા) મનમાં વશ્યમન્ય
બાપને અવિદ્યા વિના કુનાથ થયો છે. બ્રહ્માના વિયોગનું દૃષ્ટાંત નથી માટે
પ્રેમાનંદને બ્રહ્મરૂપ માનવા, એજ વધારે ઠીક છે; પણ જો તેમ ન માનીએ

ન્યાય એ પ્રવર્ત્યો પૂર્ણ કવોશ્વરજેરે ગેહ,
જુઓ જુઓ સશય ન, અખડ પ્રવાહ છે,
દય અગનાને હવા, મૃતુ શુદ્ધ બુદ્ધ મારા,
પદ વારાગનાકેરા, એમ વાહ વાહ છે,
વળી સુતા એક હવી, તિમિર શી રૂપવતી,
વત્તલ કે' વરી ગઈ, અવિદ્યા અનાહ છે.

૨

તો, હરિ હર જ્ઞાને એમ અવિદ્યા વિના કુતાપ થયો છે તેમ વન્નખના
આપને પણ થયો છે, એમ અન્ય કરવો ગાહી દૃષ્ટાતવડે હરિહરની માથે
પ્રેમાનંદની યોગ્યતા વર્ણવે છે માટે લુટ્યથોગિતાલંકાર, અને પ્રેમાન -
ંદને જ્ઞાતા રૂપે તથા સ્ત્રીને અવિદ્યા રૂપે અભેદપણે વર્ણવે છે માટે અભેદ
તાદ્રુપ્ય રૂપકાલંકાર. અવિદ્યા હોવાથી કુતાપ ઉપજે એ તો સાધારણ
છે પણ અહીં તો અવિદ્યા વિના કુતાપ ઉપજે છે એમ વર્ણવ્યું છે, માટે
વિનોક્તિ અલંકાર.

૨ વિદ્યા અને અવિદ્યા બેને પ્રેમાનંદની સ્ત્રીઓ કલ્પીને રૂપકની
યોજના કરે છે સ્વસ્ત્રી ઈ૦—સ્પષ્ટ છે નીતિમાનુપુરૂષ ધણી વખત અની
નિમાનુ પુરૂષોને ફાવી જતા બેઈને કાંઈ વાર એમ ઈન્છે છે કે એનીજ
અનીતિ મે પણ ધારણ કરી હોય તો ફીક ! એવા અર્થની વ્યજના છે
ન્યાય ઈ૦—કવોશ્વર (પ્રેમાનંદ) ને ગેહ (ઘેર) એ ન્યાય પૂર્ણ પ્રવર્ત્યો
છે અર્થાત્ પોતે વિદ્યામાન છતા જીજ્ઞ અવિદ્યામાણા (અગાનીઓ) ઉપર
કવોશ્વર પ્રેમ રાખે છે, એ વ્યંગ્ય હવે વિદ્યા અને અવિદ્યાના સત્તાન
રૂપકદ્વારા વર્ણવે છે દ્વય ઈ૦—વિદ્યા નામની અગનાને શુદ્ધ અને બુદ્ધ એવા
દ્વય (મે) મૃતુ (પુત્ર) થયા પ્રેમાનંદના મે પુત્ર વત્તલ અને દુર્લભને અતુ
લક્ષીને આ વાક્ય લખ્યું હોય એમ જણાય છે અવિદ્યાના પુત્ર ગણ્યાવે
છે પદ ઈ૦—વારાગના (અવિદ્યા) ના પદ (મમ, કેધ લેભ મોહ,
મદ, મત્સર, એવા છ) પુત્ર હવા અવિદ્યા સર્વત્ર પસરેલી હોવાથી તેને
વારાગનાની ઉપમા આપી છે વળી ઈ૦—વળી તિમિર (અધમાર)
શી રૂપવતી અર્થાત્ કાળી (અનીતિ કાળા ઝર્મ કરનારી હોવાથી તેન માળી
કહેલી છે) એક સુતા અવિદ્યાને હી—રૂપ વહાલ મદે ૧૩ નેનો માદક

એવી નારી સુતપતી, સુતા સંગ લઈ કરી,
 મોત આવ્યા વિણ મોઢ, જીવતી દેખાય છે;
 પ્રીતિ તેની પૂર્ણ પણ, પાસે આવી નવ શકે,
 પિતાશ્રી કદા કદા તો, જોઈ મહેશ્વર છે;

(કે') આવ્ય રે તું આવ્ય તોય, કને નથી આવતી તે,
 તેણે અતિ કોઈ કોઈ, વાર દુઃખ યાય છે;
 ખાંધે સમા સુત બેય, કને આવી ઊભા રહે,
 વલ્લભ કે' તોય કઈ, પ્યારીદુઃખ જાય છે !!

૩

પુરુષને વરી પણ ખરી અને ગઈ (જતી રહી) પણ ખરી. (સાતમાગમ યજુર્વેદની અનીતિનો નાશ થાય છે. એવો ધ્વનિ છે) પણ અવિદ્યા તો અનાદિ નામ વિનાની (વારંગના હોવાથી) છે. અવિદ્યાના યોગથી કામાદિક તથા અનીતિ ઉપજે છે. એ વ્યંગ્ય છે.

૩ વેદાંતના પ્રયોગમાં અવિદ્યા અથવા માયાને સદસત્ રૂપવાળી એટલે છે અને નથી એવા અનિર્વચનીય લક્ષણવાળી કહેલી છે, તેને ઉદ્દેશીને કહે છે: એવી ઇ—કામાદિક સુતવાળી એવી અવિદ્યા રૂપી નારી પોતાની સુતા (અનીતિ) ને સંગ લેઈને મોત આવ્યા વિણ મોઢ. અર્થાત્ અવિદ્યાતત્વનો વસ્તુતઃ નાશ થતો નથી તથાપિ જેની અવિદ્યા દૂર થઈ તેની અવિદ્યા તો ખરી ગઈ એમજ કહેવાય છે. પણ ખીજાઓની અવિદ્યા દૂર નથી થઈ મારે તે જીવતી દેખાય છે એ વાત પણ ખરી છે. વિરોધાભાસ અલંકાર. પ્રીતિ ઇ—પ્રેમાનંદની પ્રીતિ અવિદ્યા ઉપર પૂર્ણ છે (અવિદ્યાવાળાઓનો અનુમહ કરવાની જુદીથી) પણ તે અવિદ્યા તેમની પાસે આવી શકતી નથી —તેમને વળગતી નથી. દુષ્ટને શિક્ષા કરવાના હેતુથી કોઈ કોઈ વાર પ્રેમાનંદ નિદા વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે તેને ઉદ્દેશીને કહે છે: પિતાશ્રી ઇ—તો પણ અવિદ્યાનું કાર્ય જે ખીજાનો દ્રોહ કરવો તે પ્રેમાનંદથી જનતો નથી, તેને ઉદ્દેશીને કહે છે: કે' ઇ—દુઃખ યાય છે—અવિદ્યાના વિયોગથી (અર્થાત્ શત્રુઓને દંડ તો કરવો જોઈએ, પણ પોતાના આત્મ ત સૌજન્યવડે પ્રેમાનંદથી તે જનનો નથી તેથી પ્રેમાનંદને ખેદ યાય

સાંત્વન.

પુત્ર ત્યાં પ્રતાપી પાસ, જઈ આશ આગવી દે,
 ભુડણ મઈ તેણે શુ, દુઃખ દિલ આવડું;
 અંગપાળી હતી નહિ, રગ ઢંગ કાંઈ નહિ,
 વ્યંતર શું વ્યંગ કરી, હૈયાં બોલે આવડું;
 તેણે શેણે દીન થયા, દિન જશે દુઃખકેશ,
 મુત હું સમથં તેણે, દૂધ્યું તરે નાવડું !
 દીન જેવી વાણી બોલો, એન કોણ વિનય કે' ?
 વલ્લભ કે' ગણો દુઃખ, મારે મન ના વડું !
 મુતાકેરો શોક કરો, સૂતા સૂતા આ શો તમે ?
 રે મારી મુતા વરી આ, બીલ કને બાપડી !

૪

છે કે જો હું મારા શત્રુઓ જેવો દુર્લભ હોત તો તેઓ મને કે મારા
 શિષ્યોને શી રીતે પીડા કરી શકત ? પણ હું દુર્લભ થઈ શકતો નથી એજ
 આ જગોએ શોચવા જેવું છે. વલ્લભ અને દુર્લભ બે પુત્રો શત્રુનિબંધના
 કાર્યમાં પિતાને સાહાય કરે એવા છે તથાપિ તેમની સાહાય તે બદલ્ય કરતો
 નથી એવા તેના ટેકને ઉદ્દેશીને કહે છે: ખાંધ ઈ—સ્પષ્ટ છે. ખાંધ સમા
 —ખાંધે અડકે એટલા ઉંચા. મુત—શુદ્ધ બુદ્ધ. ખારી—અવિધા જેની
 વહાલી આ મુત પામી હોય તેના બે પુત્રો પાસે આવીને બેઠા રહે તેથી
 પુરુષનું દુઃખ તાણું થઈ આવે છે, એ વ્યંગ્ય છે.

૪ આશ—આશા. આગવી—પોતાના એકલાના તરફથી. ભુડણ—
 અધિદા ૩૫૧. અવિધા અત્યવ સંહિત, ૩૫ સંહિત અને ૪૫૨ ૩૫
 છે, એવા અર્થને ઉદ્દેશીને કહે છે: અંગવાળી ઇ. વ્યંગ — ૭૧.
 હૈયાં—કામાદિક. અર્થાત્ કામી, ક્રોધી વગેરે. આવડું—આવળું—મર-
 ૭માં આવે તેવું સાંત્વન કરે છે. તેણે ઇ. નાવડું—નાર. વલ્લભ ઇ—
 વલ્લભ કહે છે કે તમે જેને દુઃખ ગણો છો તે માટે મન વડું (મોટું)
 નથી !

જેની કને ગઈ તેને, જોઈ દિઃક ખોલો મુખ.
 તો પછે ધરો શે દુઃખ, જુઓ વાટ આ પડી !
 નથી ગણી કોઈ વાર, પુત્રી જાણી આણી પ્યાર,
 કદાપિ આવી નથી મેં, લાઈ થઈ કાપડી !
 શોક તન્ને થયું બહુ. વારવાર કેતું કંહુ,
 વલ્લભ કશ્ચુ શ્રદ્ધુ, રે એ નથો આપડી ! ! ૫
 સુત પદ નારી છૂટયા, કે મહામારીમાં મુઝા,
 તેનો શોક ધરો તમે, એમ માનુછુ અમે;
 બે તણુ તો સારા હતા, સ્વીકાર્યા છે અમે તેને,
 જોઈ થાજે રાજ રાજ, દુઃખ ધરો શે તમે ?
 તમારે તે મરી ગયા, તેમાં શેની ચિંતા ધરો,
 કહ્યું મારૂં સર્વ કરો, નકી આવી તે નમે,
 આવું આવુ કેં અપાર, કવીશ્વર વાર વાર,
 પિતા માને ન લગાર, પછે કબૂ શે રામે ? ૬

૫ સુતા—પુત્રી (અનીતિ). બીજા કને—અનીતિમાત્ર પુરૂષો પાસે.
 જુઓ ધૃ—જુઓ એ સુતા (અનીતિ) તો આ વાટગા પડી છે ! અર્થાત્
 અનીતિ તો કામ કામ દેખાય છે, તેનો શોક શુ કરવા કરવો ? કશ્ચુ શ્રદ્ધુ
 —કશ્ચુ રાખું. વલ્લભ કહે છે કે હું તેના પર કશ્ચુ રાખુ તો ખરો, પણ
 રે ! એ આપણી નથી ! અર્થાત્ અનીતિ ઉપર કશ્ચુ રાખવી ઉચિત નથી.

૬ સુત—પુત્ર (કામ વગેરે) પદ —છ. મહામારી (દોષગણિયુ).
 કામાદિક વિકારો નહારા છતા પણ જેમનો સદુપયોગ થઈ શકે છે તે તમના
 જેવા નથી, એવા અર્થની વ્યવના કરતા કહે છે કે બે તણુ ધૃ—એ-
 માના બે તણુ (કામ, લોભ, વગેરે) સારા હતા તેને અમે સ્વીકાર્યા છે. અર્થાત્
 સદુપયોગનો કામ સદુપયોગનો લોભ, વગેરે ગુણો સ્વીકારવા જેવા છે કવીશ્વર
 —વલ્લભ

સમાધાન.

જ્યારે કોઇ કહે આવું, ત્યારે સમજાવે આમ,
મારે પિતાકેરું ગદ્ય, કવિતામાં ગાવું છે;
સુણજે શ્રીતા તમામ, કવીશ્વર મૂકે મામ,
એ તો એક પિતા-પાસ, બીજાએ લખવું છે;
એકના અનેક આવું, ઉત્તર ઉઠાવદાર,
પિતા પાસ પ્રાદ નહિ, જાવા લગી જાવું છે;
ખરું જાણે મૂઢમતિ, તેહ જોડું થઈ જાય,
વલ્લભ જોડાનું ખરું, ખરું જોડું આવું છે. ૭
આવી શક્તિ છે અપાર, કિંચિત હું કહી દાંખું,
પૂરેપૂરે પાર એ તો, મણુને ન પાસ છે;

૭ હે પિતા ! તમે અવિદ્યા અને તેનાં સંતાનનો વિષેગ થવાથી શોક
શામાટે કરો છો. એમ કહેતાં પ્રેમાનંદ કેવું સમાધાન આપે છે તે કવિ કહી
જતાવે છે: જ્યારે ઇ૦—૨૫૪ છે. આવું—પૂર્વે કહ્યું તેવું.. સમજાવે—
(પ્રેમાનંદ). આમ—દેવે પછી કહેવામાં આવશે તેવું. મારે ઇ૦—પિતા-
એ સમાધાન આપતાં જે વાક્યો ગદ્યમાં કહ્યા છે તે મારે કવિતામાં ગાવાં
છે. કવીશ્વર ઇ૦—કવીશ્વર (વલ્લભ) ને મામ મૂકી દે છે, તે તો એક
પિતા (પ્રેમાનંદ) ની પાસેજ. બીજાએ તો વલ્લભથી લખવું છે—લાજવાનુંજ
છે ? શામાટે બીજાએ લાજવાનું છે, તેનું કારણ કહે છે: એકના ઇ૦.
ઉઠાવદાર—સરસ—જેથી પૂછનારનાં મોં બધ થઈ જાય એવા. ત્યારે
પ્રેમાનંદને એવા ઉત્તર કેમ આપતા નથી ? પિતા ઇ૦—હું પિતાની
પાસેં તેવો પ્રાદ નથી. શાકારણથી પ્રાદ નથી તે કહે છે: જાવા ઇ૦—
અર્થાત્ તેમની સાથે વાદ કરવામાં તો ઘણે દર લગી જવું પડે છે. બીજું
કારણ કહે છે: ખરું ઇ૦—કોઈ મૂઢ મતિ તેમની પાસે ખરું જાણે તે જોડું
થઈ જાય અને જોડું જાણે તે ખરું થઈ જાય. વલ્લભ કહે છે કે તેમની પાસે
ખરું અને જોડું આવું છે ? પ્રેમાનંદની વાદશક્તિ અદ્ભુત છે. એ
ધ્વનિ છે.

ડાહ્યા શાણા એમ વર, કહે પ્રભુ દેખાય ન,
પરમઆન દ પ્રભુ, જોના જેવો ભાસ છે,
કાશી ને કેદાર જાઓ, ભટકો ભૂમિમા ભવે,
પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે પિતા. જીજ્ઞ સહુ ત્રાસ છે,
પ્રેમાન દ પ્રેમ આણે, તેને મળ્યુ મહાધામ,

(નેપ) વેવલા વીણતા વર, વલ્લભ ઉદામ છે

કવિ કહે વલ્લભ તુ, અવિધા વખોડે કેમ,
વિદ્યાકેરી એન મોટી, ઉભય ગવાય છે,
વે'લી આવે છે અનિધા, જનમતા જનમાય,
વિદ્યા યત્ન ભાગ્ય જળે, આવી ગુણ ગાય છે,
માત તાત પ્રાત મૃકે, અવિદ્યા ન કદી ચૂકે,
અગસાય આવી હુ કે, વિદ્યા વે'લી જાય છે,
આડગ એ છે અપાર, કાઢવી કઠિન લાગે,
યત્ન દેવ જળે જાય, કને તો દેખાય છે

૮ પૂરેપૂરો ઇ—પ્રેમાનદની શક્તિનો પૂરેપૂરો પાર (પામવો) તો પ્રભુને પણ પાસે (અર્થાત્ સહેતો) નથી । સ અંધાતિગયોક્તિ. પ્રેમાનદને પ્રભુ રૂપે વર્ણે છે ડાહ્યા ઈ—સ્પષ્ટ છે પરમ આનંદ—પ્રેમાનંદ. સાપન્દુવાતિશયોક્તિ. પ્રભુ પરમ આનંદ રૂપ છે, એવો અપ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો સિધ્ધાંત એમ થી શ્રેય દ્વારા સમજાય છે માટે શ્લેષ અને અપ્રસ્તુત પ્રશંસાલંકાર. પ્રેમાનંદનું પ્રભુત્વ ખીજી રીતે સિદ્ધ કરે છે કાશી ઇ—વેવના વીણતા—નર્થ પરિશ્રમ કરવા વલ્લભ ઇ—તેના પુરોને જોઈને વલ્લભ તેમનાથી ઉદાસ છે—નિરાળો છે અથવા વલ્લભ કહે છે કે જીજ્ઞ વેવલા વીણનાર ઉદાસ રહે છે

૫ અવિદ્યાના વિયોગથી શોક ન કરવાનો વલ્લભ બોધ કરે છે તેના ઉત્તરમા પિતા શુ કહે છે તે વરણુવે છે કવિ ઇ—કવિ—પ્રેમાનંદ એન—(અનિધા) ઉભય ઇ—વિદ્યા અને અવિદ્યા ઉભય (બન્ને) બેનો છે એમ ગવાય છે—(શાસ્ત્રિયા) શામાટે અવિદ્યાને મોટી એન કહેરી તેનું કારણ

...તમાથી ગદ્ય નથી, માને તું ગયેલી ત્યારે,
અતિ થાય ચિંતા મુને, સ્નેહ શું ભૂલાય છે;
વિદ્યા આવી પાસ વશી, તોય આવે એવો સમો...
અવિદ્યા ગદ્ય ક્યાં હાય ! એવું તો બોલાય છે;
અવિદ્યાના ભોગી ન્તેઈ, પડે અવિદ્યાના ખપ,
ભોગી પણ જતી કરી, પાછી એને સાંચ છે;
શાપ દઈ કોક સાંચ, મોહિત મને કે ગાય,
વક્ષલ યોગીના રાય, એમ એ સદાય છે.

૧૦

કહે છે: પેલી ઇ—જનમાં જન્મતાં પ્રથમજ અવિદ્યા આવે છે અને વિદ્યા તો પછીથી યત્નવડે અને ભાગ્યબળથી આવીને મનુષ્યના શુભ ગાય છે. અવિદ્યાનું સામર્થ્ય વર્ણુ છે: માત ઇ—મનુષ્ય પિતાનાં માત, તાત, બાત, એ સર્વને મૂંઝી દે, પણ અવિદ્યાને કદી મૂકતો નથી—છોડતો નથી. અને અવિદ્યા જો મનુષ્યના અંગની સાથે દુકે (પાસે) આવી તો વિદ્યા પણ વહેલી વહેલી જતી રહે છે. અથવા વિદ્યાવેલી—વિદ્યા રૂપી વેશ. યત્ન ઇ—એ અવિદ્યા યત્નથી અને દૈવબળથી કદાપિ જાય તથાપિ તે કોને (પાસે) જ દેખાય છે. અવિદ્યા માયા જન્મ સાથેજ લાગેલી હોવાથી તેને તજવી અશક્ય છે એ લક્ષ્ય છે.

૧૦ એવી રીતે અવિદ્યાનો ત્યાગ અશક્ય છે એમ વર્ણુને હવે તેનું જરૂર વર્ણુ છે: મારામાંથી ઇ—એ અવિદ્યા મારામાંથી ગદ્ય તો નથી તેમ છતાં તેને તું ગયેલી માને છે તો મને તેની અતિ ચિંતા થાય છે કે, અરે ! શું મારાથી અવિદ્યા સરખીનો પણ સ્નેહ ભૂલીજ જવાય છે કે ? અર્થાત્ જો મનુષ્ય સ્નેહ ભૂલી જાય છે તેના જેવો હું પણ સ્નેહ તજનારો હોવાથી દ્વિપિત ઠરું છું, એ વ્યંગ્ય છે. અવિદ્યાનો ક્યાં ખપ પડે છે તે કહે છે: અવિદ્યાના ઇ—સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ “સંતપ્રતિજ્ઞેન્નુર્જને” એ ન્યાયથી દુર્જન સાથે અવિદ્યાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે, “દાક્ષિણ્યંસ્વજનેદયાપરજનેશાઠયંજનેદુર્જને ઇ” એમી ઇ—ભોગી (અર્થાત્

એના પદ સુત મોટા, વિશ્વ મધ્યે વિન્યી ને,
કહે તું હું માંથી ગયા, જોટી તારી વાત છે;
કદી કવીશ્વર તુંય, જોડું નવ જોડું કહે,
વિચારીને વાત તેની, જેની મોટી ખ્યાત છે;
પુરૂષ પ્રકૃતિને એ, મેળવનારા છે મોટા,
ઘણા કહે થયા એથી, એમની એ જાત છે;
નથી મૂડ્યાં તેમને તો, મને મૂકી જાય ત્યારે,
વલ્લભ તું જોશ્ય જોશ્ય, રાત કે પ્રભાત છે ?

૧૧

વીતરાગ પુરૂષો) પશુ અવિધાને જતી કરીને (છોડી દેખને) પાછી એને સા'ય છે. યોગીઓઅવિધાને શી રીતે સા'ય છે તે કહે છે: શાપૃષ્ઠ—કાષ્ઠકતો પોતાની યોગસિદ્ધિના જળથી મદ પામીને બીજાને શાપ દેખને અવિધાને સા'ય છે (મદલ્યુ કરે છે) અને કાષ્ઠક તો તપ કરવા કરતાં અપ્સરાદિકને જોઈને કામથી મોહિત થઈને અવિધાને ગાય છે (અર્થાત્ મદલ્યુ કરે છે). વલ્લભ કહે છે કે એમ એ યોગીના રાય પશુ સદાય છે (અવિધાને મદલ્યુ કરનારા છે કે તેનું ગાન કરનારા છે).

૧૧ અવિધાને યોગી સરખા પશુ તણ શકતા નથી એમ પ્રતિપાદન કરીને હવે તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા છ વિકારો જેને કવિએ અવિધાના પુત્ર કહ્યા છે તે પશુ તજવા કહ્યું છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: એના ઇ—સ્પષ્ટ છે, પદ સુત—(કામાદિ). કામાદિકના સામર્થ્ય વર્ણનદ્વારા તેમનો ત્યાગ દુષ્કર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે: પુરૂષ ઇ—એ કામાદિક વિકારો પુરૂષ અને પ્રકૃતિને મેળવનારા—તેમનો યોગ કરી આપનારા છે. કામવાસનાથીજ સ્ત્રી આદિકમાં પુરૂષ પ્રીતિ કરે છે; સ્પર્શસુખના સોભથીજ તેમના રૂપાદિકમાં મોહિત થાય છે; મોહથીજ તેમના વચ્ચે અડચણ કરનારા ઉ'ર દોષ ઉપજે છે. અને એવીજ રીતે બીજા બધા વિકારો જૂદે જૂદે પ્રકારે પુરૂષ અને પ્રકૃતિને મેળવવાનું કાર્ય કરે છે. થયા—ઉત્પન્ન થયા. એમની ઇ—એ કામાદિકની એ (એવી) જાત (લક્ષણ) છે. તે કાષ્ઠને છોડતા નથી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. નથી ઇ—સ્પષ્ટ છે. અનુમાનાલંકાર. રાત કે પ્રભાત છે—અર્થાત્ ઉંઘે છે કે જાગે છે ?

બે ત્રણ જે સારા હતા, તેને લેઈ બેઠા તુંય,
 સારા તારા થયા પછી, અમારા શા હાલ છે;
 બાળપણે યૌવનમાં, વૃદ્ધપણ માંહી વળી,
 અંગમાં વસાવ્યા કયાં, ખોટા ખરા ખ્યાલ છે;
 રે ! હા ! તું તે જાય ત્યારે, દુઃખ નવ દિક દાય,
 નિષ્કુર છે કોણુ એનાં, તું તો નાતું બાળ છે;
 કાઢ્યા હોય કષ્ટે તેને, સાડું લાગે જતા નેઈ,
 વલ્લભ છે વા'લા તારા, જેવડે તું ન્યાત્ર છે.

૧૨

મુઆ મહામહારીએથી, એવાને તું એમ કહે,
 ઇને દુઃખ થાય નહિ, નેથી મુખ લીધાં છે;
 દુઃખે પાપે કાઢે તેને, કાઢ્યા કેઈ દુઃખ થાય,
 સમજને કાઢ્યા તેણે, ગંગપય પીધાં છે;
 તોપણુ કોઇમાં નેઈ, સ્વય કૈઈ સાંભરે છે,
 ત્યારે થાય એનું એજ, એવાં આડાં સીધાં છે;

૧૨. પાછળ વલ્લભે કહ્યું છે કે કામાદિકમાંથી જે બે ત્રણ સારા હતા. તેને અમે સ્વીકાર્યા છે; તેનો ઉપર આપે છે: બે ત્રણ ઇ—૨૫૯ છે. પણ તેમને તત્ત્વ નહિ તે વિશે કહે છે: બાળપણે ઇ—૨૫૯ છે. નિષ્કુર—નિર્દય. તુ તો ઇ—અર્થાત્ તેમને તત્ત્વના જેવું તારાથી તો નજ બને, એ ક્વનિ છે. કાઢ્યા ઇ—જેમને કાઢતાં બહુ કષ્ટ પડ્યું હોય તેમને જતા નેઈને સાડું લાગે, પણ હે વલ્લભા કામાદિક તો તારા વાદાલા છે (જે ત્રણ સારાનો તે સ્વીકાર કર્યો છે માટે) અને જેવડે તું ન્યાત્ર છે (મેધ, મદ, વગેરેના યોગથી શત્રુનો પનાજય કરે છે માટે). તેમને કાઢ્યા એ કેમ બને વાઈ !—(અધ્યાહાર).

એવું તેવું વિચારીને, તેં કહ્યું કે ગયા ત્યારે,
 વલ્લભ મેં દિલમાંહી, શોક દુઃખ કીમાં છે. ૧૩
 સૂતો સૂતો જોઈછું તો, સુતા કહી તેહ સાલે,
 આપડી નથી તે અધ્યા, આપડી આ વાદી છે;
 કાપડી નથી તેં આપી, ના પડી જડી એ બેન,
 સોજો શણગાર દઈ, મોજો ઝોજો ઘાટી છે;
 નીતિ એની નાની બેન, અનીતિ કાઠી મેં આણી,
 રીતિ એવી કરતામાં, પ્રીતિ સહુ નાડીછે;
 અનુભવી એમ મેં તો, વનુ થયે કેમ રીઝુ,
 વલ્લભ ગૂઢર્ય મતિ, આજ તારી ગાઠીછે. ૧૪

૧૩. મહામારીમા મરી ગયા તેનો શોક કેમ કરો છો ? એવા વલ્લભના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. મુઆ ઇન્—જેનાથી મુખ લીવા છે એવા કામાદિક મહામારીથી મરી જાય તો કેને દુઃખ થાય નહિ ? અર્થાત્ થાયજ. ગંગપય પીધા જે—પવિત્ર થયા છે કામાદિકને બળાત્કારે તબક્તા નથી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. સમજીને કામાદિક તબક્તાર પણ તેને છેકજ તત્ત્વ શકતો નથી તે કહે છે તો પણ ઇન્—સ્પષ્ટ છે. આઝં સીધા—અર્થાત્ વાંકા ચુકાં (મ સારના કાર્ય) મતલબ કે કામાદિકને તબક્તા છતા પણ બીજાના કામાદિક જોઈને જોનારના મનમા પાછી તેની સ્મૃતિ તાજ થાય છે અને તે ઉપજે છે ત્યારે પણ એનું એજ થાય—તબક્તા અને ન તબક્તા એ સરખુજ છે. એમ છે માટે તેમને તબક્વાનો આગ્રહજ ન કરવો, પણ વખત પડ્યે ઉપયોગ કરવા માટે તેમના ઉપર સ્નેહ રાખી ચૂકવો, એ વ્યંગ્ય. તે ઇન્—તે જ્યારે કહ્યું કે એ કામાદિક ગયા, ત્યારે મેં મનમા દુઃખ શોક ક્યો છે, તે યથાન્યાયજ છે.

૧૪ અવિધાની સુતા અનીતિ નિમે કહે છે. સૂતો સૂતો ઇન્—સ્પષ્ટ છે. કહી તેહ—પાછળ તેં જે કહીને આપડી ઇન્—અધ્યા તે કહ્યું કે તે આપડી નથી અને તે આ વાદી (વાટમા) પડી છે ‘આપડી’ શબ્દની

અસમાધાન.

આવું તેવું બોલે તેની, કવિતા કરીને દાખે,
હૃદ કાંઈ નવ રાખે, સુંત કવિકેરો છે;
અનુભવી વધુ હોય, તેહ કદી છતી બળ્ય,
મૂર્ખશય હાય હાય, હારી કે' અનેરો છે;
નિશ્ચય ડગાવી મારો, અન્ય પથે જાઉં નહિ,
ખાઉં નહિ ખાનુ'ં ધારી, સારો માઠો ફેરો છે;
મુણી રહું બાપ ધારી, બીજને લગાવું લાત,
વેસમો છે વલ્લભ આ, મેમકેરો ચેરો છે.

૧૫

આવૃત્તિ હોવાથી યમકાનુપ્રાસ. કાપડી ઇ—આ લીટીમાં 'ડી' અક્ષરની આવૃત્તિ હોવાથી છેકાનુપ્રાસ. એનીજ રીતે પછીની કડીઓમાં પણ સોજે, ઓજે, વગેરેમાં 'જે' અક્ષરની અને નીતિ, એની, નાની, બેન, અનીતિ વગેરેમાં 'ની' અક્ષરની આવૃત્તિ હોવાથી છેકાનુપ્રાસ છે. નીતિ ઇ—એ કડીમાં નીતિ, અનીતિ, રીતિ, પ્રીતિ, વગેરે એકજ અક્ષરની પદને અંતે આવૃત્તિ છે માટે વૃત્યનુપ્રાસ. એવાજ શબ્દાલંકાર આ કાવ્યમાં ઘણે ઠેકાણે આવશે પણ તે સઘળા દેખાડતા ટીકા વધી પડે માટે અહીં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે નીતિ ઇ—મેં તારામાંથી અનીતિ કાઢીને એની નાની બેન નીતિ આણી છે. વતુ યગે—અનીતિ વિનાનો યયાથી. ગૂઢાર્થમતિ—અનીતિ ગ્રંથણ કરવામાં જે ગૂઢ અર્થ રહેલો છે તે સમજવાની યુક્તિ. અર્થાત્ અનીતિમાત્ર પુરૂષોની અનીતિનો નાશ કરવાને અનીતિનોજ ખૂપ પડે છે માટે એવા પ્રસંગે અનીતિનો અથવા દડનીતિનો ઉપયોગ કરવો. પણ અનીતિવડે દુરાચાર સમજવો શકિ.

૧૫ પ્રેમાનંદનાં પાછળ ક્ષ્માં તેનાં વાક્યથી વલ્લભના મનનું સમાધાન થતું નથી તે વર્ણવે છે: આવું ઇ—આવું તેવું (પાછળ કહ્યું તેવું જે બોલે તેની (તેના બોલની) કવિતા કરીને (તે બોતાઓને) દાખે છે પણ તેમાંનું કાંઈ તે હૃદયમાં રાખતો નથી (અર્થાત્ સ્વીકારતો નથી), એવા આ

કોઈ કહે ગુરુકેરે, રાખવું ઘટિત માન,
 ધનંજયે વિજયમા, કહો ક્યારે રાખ્યુ છે,
 પરશુધરશુ ક્યો, પરશુશ્રીને જય,
 ભીષ્મે મહાગણ વિષે, નિજભળ દાખ્યું છે;
 તેમ આ કલમ અસ્ત્ર, પત્ર રણ કરી લહું,
 અહુ નહિ દુ ખ થાય, લોહી નેણે ચાખ્યું છે,
 આરા વીર વૈજયંતી, કહણ ન જાખી થાય,
 વલ્લભ કે' ખાડ ખાય, ખોટું નેણે ભાખ્યુ છે । ૧૬

દ્વાદશમોરાહુ.

આજ મારે વાક થયા, નવે ગ્રહ જાણો સહુ,
 કહું કેતી વાર નથી, મળવાની નામના,

કવિનો સુત (વલ્લભ) છે માર્તકેરે કે પ્રેમાનંદનુ કહેવુ તમારે માનવા
 નેવુ યથાર્થ નથી ત્યારે વાદમા તે કેમ જીતી જાય છે તે વિશે કહે છે
 અનુભવી ઈ—જે વધારે અનુભવી હોય તે કદી જીતી જાય તે તેથી જ
 મૂર્ખનો રાય હોય તે દારીને દાયદાય કહે પશુ આ વલ્લભ તો અનેરો (ખીન્ને-
 અમૂર્ખ—પડિત) છે “વલ્લભસ્તોત્ર” એ કહેરતનો અનુવાદ વિશ્વ
 ઈ—દુ તે મારો નિશ્ચય ડગાવીને ખીન્ને પથે (માર્ગે) જાઉં નહિ તથા
 ખીજાનુ વચન એ ખાગ સમાન મીઠું છે એમ ધારીને તેને ખાઉં (મદધ
 ક૩) નહિ એમ કરવાથી તમે દુઃખમહી—નહારા મહારો, તો તે વિશે
 કહે છે મારો ઈ—આ જગતનો ફેરો સારો કે મારો છે અર્થાત્
 સારે નામ કે મારે નામ ચેરા—ચેરા—શિષ્ય

૧૬ આમ બોલવાથી ગુરુકેરે પિતાહુ અપમાન થયે એવા અક્ષે-
 પનો પરિહાર કર છે માર્ત ઈ—સ્પષ્ટ છે ધનંજયે—અર્જુને વિજ-
 યમા—સમ્રામમા જય મેળવતી વખતે (દ્રોણ ગુરુ વગેરેનુ) પ-શુ-
 ધરશુ—પરશુરામ સાથે પરશુ—દરમી રણ—સમ્રામમૂર્ખ લોહિ—
 શાલી રૂપા કહણ—કહણ ખાડ ખાય—અર્થાત્ ખોટું બોલે છે દુષ્ટાંત,
 રૂપા, અને લોકોકૃતિ અલકા.

નવે ગ્રહ બાંધ્યા'તા મેં, ખાટલાને પાચે તાણી,
 પીડવા તે લાગ્યા આજ, ગાન્યા'તા જે નામના;
 પ્રેમાન દનો પ્રતાપી, પુત્ર મને જોઇ કરી,
 પ્રાદ પણુ પાણી જેવા, ધઇ લેતા નામ ના;
 દ્વાદશમે રાહુ તેને, આજ પીડવાને લાગ્યો,
 ઇશકનાં ગાજરાને, છે ખાધા વના મના.

૧૭

પ્રતિજ્ઞા.

કરી મે પ્રતિજ્ઞા પૂરી, રાણુ કેમ તે અધૂરી,
 થાચે દશા મારી પૂરી, નવ રસ ના મથુ;
 રસ નીમ કરતાને, વલ્લભ આગ્યો ન ઉર,
 કરણુ રસમા ગણ્યો, તન હવા શે મથુ' ?

૧૭ વલ્લભે નવે રમના મયો લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેમા કરણુ
 રસ જે વલ્લભને ગમતો નથી તે પણ આવી જાય છે એવી રીતે કરણુ
 રસ વર્ણવવો પડે છે તેને દુ ખ જાણીને વલ્લભ શોક કરે છે. આજ ઇ—
 આજ મારે નવે ગ્રહ વાકા થયા છે કેતીવાર—કેટલી વાર ગ્રહ વાગ થવાથી
 શુ અનિદ્ર ફળ મળશે તે કહે છે નથી ઇ—કરિ તરિકેની નામના
 (કીર્તિ) મળવાની નથી (મારા રાજાવને પ્રતિકૂળ એવો કરણુ રસ મારાથી
 સારો જમાવી શકાશે નહિ માટે) નામના—અર્થાત્ તુઝા લેતા ઇ—મારું
 નામ ના (નહિ) લેતા દ્વાદશમે—બારમે બારમા રાહુનુ ફળ ચમત્કાર
 ચિતામણિમા લખ્યુ છે કે, તમગદ્વાદશદીનતાપાર્શ્વચૂરપ્રચરનકૃતેનર્થતામાતનોતિ ।
 ચલૈ મિત્રતાસાધુલોર્થેષિપુત્રાવિગમમનોત્તરચ્છિતાર્થમ્યસિદ્ધિમ્ ॥” અર્થ—“ બારમે
 રાહુ હોય તો દીનપણુ ઉત્પન્ન કરે, પાસામા શૂન ઉપજાવે, પ્રયત્ન કર્યા છતાં
 અનર્થ ઉત્પન્ન કરે, ખજાણા સાથે મિત્રતા થાય, સંજ્ઞન સાથે શત્રુતા
 થાય, અને પરિણામે મનમા ઇચ્છેલા અર્થની સિદ્ધિ થાય ” ઇશકના ઇ—
 ઇશકના ગાજરા ખાધા મિના રહેવાની મના (બધી) છે. અર્થાત્ ખાવાજ
 જોઇએ નવ રસ વર્ણુવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તો કરણુ પણ વર્ણવવો જોઇએ
 એ બનિછે નામના રાહુની જૂદે જૂદે અર્થે આજ્ઞા છે માટે ચમત્કારકાર.

હાલો હશે તેહ એમ, જાણી ક્ષમા કરે હું ય,
જીવતો જો પામ દેખું, પ્રાંઠ પથમા પથુ,
અકકડપણુ ગુમાવ્યુ, ફકકડનુ આજ જોણે,
છકકડ લગાવી છોકુ, લકકડ લે હું લથુ !!
'અરરર' 'હાય હાય', 'શ્વાસ' ને 'ઉશ્વાસ' ગાય,
'અર' કેમ કવીશ્વર, લેખાણીથી લખશે !!
'આહા' લખવા અપાર, 'હાંતણા' નહિ જ્યા પાર,
એવુ કુખ મોટુ આવ્યુ, પીધુ નવ વખ શે ?

(ક') રાડ જેના રોણાને રડી જાણે ના ભાઈ,
એ લોભે થવુ છે રાડ, પછે કહો દખ શે !

૧૮ પૂરી દશા—(હમારત૩૫) રસ ઇ૦—જે પ્રાચીન કવિએ રસનો નીમ (નિયમ) કર્યો—શૂ ગાર, હાસ્ય, કૃષ્ણ, શૈદ્ર, વીર, બયાનક, ખીખાસ, અદ્ભુત અને શાત, એવા નવજ રસ છે એવો નિયમ કર્યો તેના ઉરમા વલ્લભ ન આવ્યો, કે જેથી તેણે કૃષ્ણની પણ રસમા ગણના કરી ! અર્થાત્ તે ખીચારો વલ્લભની વીરતાને જાણનારો નહિ હશે, એ વ્યગ્યાર્થ તવ ઇ૦—પણ જ્યારે એવી રીતે કૃષ્ણ રસ નવ રસમા ગણાઇ જાયો છે ત્યારે હવે તેને વર્ણવના ૩૫ કુખમાથી છૂટવાને કુશ્મ કરવા યત્ન કરે ? વાર પણ તમને અપ્રિય એવા કૃષ્ણની રસમા ગણના કરનાર તે ઉદ્ધત પડિતને કાષ્ઠક શાસન કેમ કરના નથી ? તે કહે છે અલો ઇ૦—૨૫૯ છે. પણ એ ક્ષમા ન ચાનવા કર છુ કેમકે તે મરી ગયેતો છે નહિતો, જીવતો ઇ૦—જે જીવતો મારી પાસે દેખુ તો પ્રાંઠ પથમા (મોટે માર્ગે —યમપુરીને રસ્તે) પથુ (પાકનુ—મોકલુ) તેના ઉપર એટલો ક્રોધ કરવાનુ કારણ કહે છે અકકડપણુ ઇ૦—જેણે આજ ફકકડ વલનજનુ અકકડપણુ ગુમાવ્યુ તેને છકકડ લગાવીને છોકુ અને તે જો લાકડા જેવો હોય તો કુ લોહા જેવો થઇને તેની સાથે લથુ (લયબધ થાઉં—ચુક કરે)

નારી ન જાણ્યા, વીરત્વ કહું છું તને,
વલ્લભ ન જૂઠું કદી, રખે રખે તું ખરો ! !

૧૯

વિરૂદ્ધતા.

પિતાને ન ગમે તોય, મંગલાચારજી નેમ,
કવીશ્વર તને કેમ, ક્ષેમ ધાર્યું મનમાં;
નામના છે નવ ખંડે, હકીકત થવાની માથે,
કવિ એવા નિશ્ચયથી, થાય તોતો તનમાં;
પિતાએ ને પય લીધી, તેહ પયે જાઉં નહિ,
તેતું આપ્યું ખાઉં નહિ, ધાઉં નહિ ધનમાં;
કવિમણિ કવીશ્વર, પિતાવેણુ પાજે જલા,
તદા વલ્લભને ભણું, વસતું છે વનમાં ! !

ઇતિમંગલાચાર.

૨૦

કથાદ્વાર.

પાંડુકેરી મિથ પત્ની, કંતી અને માદ્રી નામ,

૧૯ કરણ રસ વર્ણવવામાં શું દુઃખ છે તે કહે છે: અરરર ઇ—કરણ
રસમાં તો અરરર, હાથ હાથ, શ્વાસ (નિઃશ્વાસ), ઉર્મીસ, એવા દીનતા-
સૂચક શબ્દો કવિએ ગાય છે; પણ આ કવીશ્વર વલ્લભ શું 'આરે' એવો
શબ્દ મુખથી કહેશે કે કલ્પમયી લખશે વાર ! ! વખ-વિખ-એર. આવા
શબ્દો મારે બોલવા પડે તે કરતાં તો મરણ સારું એ વ્યંગ્યાર્ય. કાઠ કહેશે કે
એમ છે ત્યારે કરણ રસ ન વર્ણવશે. તો કે' ઇ—મારા રાત્રીએ કહેશે કે
બાઈ (વલ્લભ) રાંડ જેવાં શબ્દોને રડી જાયતા નથી—કરણ રસ વર્ણવી
જાયતા નથી, એવો તેમનો આક્ષેપ ટાળવાના લોભે મારે રાંડ થયું પડે છે ! !
નારી ઇ—અર્થાત્ કરણ વર્ણવવા માત્રજ મારી દીનતા દેખાય છે;
નહિ તો વીરપણું તો મારું કાયમજ છે ! એ વ્યંગ્ય.

૨૦ વ્યાવર્તિદોષિત દ્વારા પ્રેમાનંદની સ્તુતિ રૂપ મંગલાચારનો
દાર કરે છે: પિતાને ઇ—૨૫૪ છે.

શાપથકી સાથ લઈ, ગયો ચાલી ગામથી,
પત્નીઓ પવિત્ર અતિ, તોય નહિ પુત્ર તેને,
દુ ખ દિલ માંહી અતિ, અરે ગયાં નામથી !
પિતૃ રે'શે પિઠ વિના, લટકશે ઉધે શિર,
પતિકેરે' મોત વરયુ, શાણી સાથ કામથી;
એમ કહી રડે અને, નાખે છે નિસાસા ઘણા,
વલ્લભને કષ્ટ થાય, કુષ્ટ શાપડામથી.

૨૧

પાકુ શૂરવીર હતો, તોય તેના હૃદયમા,
દયા આવી દીપી રહી, અગોચ ગમાહી તો;
અરેરે ન સુત મારે, સૂતુ થશે સૂતુ વિણ,
પૃથ્વી પડ્યો એમ ભાખી, શુધ્ધ ગઈ ત્યાંહી તો;
રખે એને કામ જાગે, એમ ધારી નારીઓ બે,
એકાત ન જાય પાસે, પડ્યો પાકુ ન્યાંહી તો,
ઋષિ મુનિ બેગા થયા, નારી ગઈ તવ પાસ,
પૃથ્વીપતિકેરી પીડા, જુઓ જુઓ આંહી તો.
મત્રી તત્રા પાણી છાટયા, તોય નવ ઊઠ્યો તેહ,
જળ્યા મમી દીસે દેહ, જોઈ નારી રડે છે,
કે તી ગઈ પામ ચાલી, પતિ અકમાહી લીધા,
જડી બૂટી સુ ઘાડતા, પ્રાધ્નરી તે પડે છે,
કાન માહી કહ્યુ પેશી, પથ પુત્ર ઉપજવું,

૨૨

૨૧ શાપ ઇ—હરણુ ૩૫ ધારણુ કરી વિહાર કરતા બ્રાહ્મણને
પાકુએ મુગયામા દણ્યો તેથી તેણે પાકુને શાપ દીધો હતો કે તારું પથ
મરણુ વિહાર કરતાજ થશે, એરી કયા મહાભારતમા પ્રસિધ્ધ છે દુ ખતુ
કારણુ કહે છે અરે ઇ—અરે ! અમારું નામ જણુ રહેશે ! સત્તાન ન
યવાનુ કારણુ કહે છે પતિ ઇ—સ્પષ્ટ છે

૨૨ સતુ—પુત્ર “સતુ પાદની આરતિ છે મારે લાડાનુપ્રાસ.

- આજ્ઞા આપો આજ સ્વામી, દુઃખ દિન નડે છે;
અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, થાય જ્યારે કર્ણભાં,
(દુઃખ) વરણને લોકે જાય, અરણભાં અડે છે. ૨૩
- બેભાકળો પાંડુ ઉઠી, ચારે ભાજી જોવા લાગ્યો,
પંચપુત્ર કહ્યા તેજ, હું ન દેખું એકને;
કુંતી કહે કંથ મારા, આશ્રમમાં ચાલો સાથ,
ગુપ્ત એક વાત ભાષું, પ્રભુ રાજે ટેકને;
હસ્ત સાતી એક અને, પૃષ્ઠ કર બીજી દેતી,
આશ્રમમાં ગયાં એમ, આલો એકમેકને;
રીતિ ભાતિ કહી દાખી, મંત્રકેરી વિધિ સાથ,
વલ્લભ કે' દેવ આજ્યા, વરદ વિવેકને. ૨૪
- નારી બેને ચાર દેવ, પાંચ પુત્ર દઈ ગયા,
યુધિષ્ઠિર ભીમ પાર્થ; કુંતીકેશ બાણવા;
નકુલ ને સહદેવ, માદ્રીકેશ સૂત્રુ બેય,
• રથું હવે પાંડુકેરું, પાપ તો પ્રમાણવા;
માદ્રીમાહ જાગ્યો જ્યારે, પાંડુ ગયો સ્વર્ગ ત્યારે,

૨૩ પાધરી પડે છે—કાર્ય કરનારી થાય છે. અર્થાત્ પાંડુની મૂંઠા વળે છે. અભીષ્ટ—ઇચ્છેલી. કર્ણભાં—પુત્ર ન હોવાથી ઉપજેલા શેરક સ્થાપો ભાવથી પાંડુ આશ્રમનને વિષે પ્રતીત થયેલા કર્ણભાં. અર્થાત્ પુત્રપ્રાપ્તિની વાત સાંભળતાં પાંડુનું દુઃખ નાશ પામ્યું. વરણને લોક—પાતાળમા. અરણભાં—અર્થાત્ આકાશમાં.

૨૪ એક—એક સ્ત્રી (કુંતી) બીજી—બીજી સ્ત્રી (માદ્રી). દેવ—ધર્મ, ઇંદ્ર, વાયુ, અને અશ્વિનીકુમાર. કુંતીએ આઃવાવમ્યામાં દુર્વાસાની સેવા કરી હતી તેથી દુર્વાસાએ જ મત્ર કુંતીને આપ્યા હતા, જેના અળથી સૂર્ય અને ઉપર કહેલા દેવ આવીને તેને મતાન આપી શકે. એ કદા મદા-ભારત આદિપર્વમાં છે. વરદ—વરદાન આપનારા. વિવેકને—(ધારીને). વરદાન આપનારા દેવ વિવેકને ધારીને આજ્યા, એ અનન્ધ.

કુંતી સુત મુનિ સાથ, આવી સુખ માણવા;
ઓળખી ન અધરાજે, ગઈ ચારચક્ષુ જેની,
વલ્લભ કે' રહ્યું ત્યારે, દુઃખ મન આણવા.

૨૫

વિદુર ને પિતામહ, લોભ ગયા જાણી ઝટ,
તેણે પચ પુત્રવતી, કુંતી તેડી પાસમા;
પાંડુ કેરૂં શ્રાધ્ધ સારું, સુત સાથ લેઈ કરી.
અધકેરા પુત્ર પછે, આગ્યા કૂડી આગમા;
પૈરા થઈ વિધ દીધુ, અકૃત્ય અનેક કીધુ,
કાર્ય તોય નવ સીધ્યુ, આવ્યા તે મકાસમા,
લાક્ષાગૃહમા પઠાવ્યા, દ્રૌપદી લઈને આવ્યા,
પુરજન મન ભાવ્યા, વલ્લભ હિતસમા.

૨૬

૨૫ બે—કુંતી અને માદ્રી ચાર—ધર્મ, વાયુ, ઈશ્વર, અશ્વિનીકુમાર
પાત્ર પુત્ર—પાત્ર પાડવ પાપ ઇ—દેવે પાડુને શાપ રૂપી જે પાપ વળ-
ગ્ય હતુ તે પ્રમાણવાતુ—મિધ્ધ કરી બતાવવાતુ રહ્યું અર્થાત્ પાડુતુ
મરણ શી રીતે થયુ તે કહેવાતુ ગ્યું તે કહી બતાવે છે—માદ્રી ઇ—
પાડુ મરી ગયા પછી શુ થયુ તે કહે છે કુંતી ઇ—કુંતી પોતાના પાત્ર
સુત તથા મુનિઓ સહિત સુખ માણના (રાજ્ય લેવા) ને હરિતનાપુરમા
આવી ઓળખી ઇ—તેને અધરાજે આધળા રાજ્યએ—ધૃતરાષ્ટ્રે ન
ઓળખી કેના ધૃતરાષ્ટ્રે ન ઓળખી ? મધ ઈ—ચાર (દૂત) રૂપી ચક્ષુ
(આખ) જેની મધ (નાશ પામી) છે એવાએ અથવા, જેની ચાર (બે
બાહારની તથા બે અંતરની મળીને) ચક્ષુ નાશ પામી છે એના આધળા-
એના રાજ્યએ—મોટા આધળાએ ન ઓળખી અધરાજ એ નિગેહ્ય ન
ઓળખવા ૨૫ કાર્યનો હેતુ છે માટે પરિવરાલ'કાર.

૨૬ પિતામહ—ભીષ્મ લોભ—ધૃતરાષ્ટ્રનો રાજ્યલોભ (પાડવોને
તેમની રાજ્યમાદ્રી ન આપના પોતાના પુત્રને તે આપનાવા ૨૫) અધકેરા
પુત્ર—દુર્યોધન વગેરે કૂડી આગમા—(પાડવોને મારી નાખવા રૂપી)
અકૃત્ય—(પાણીમા કુમાડના વગેરે) પ્રદાશમા—પાડુના પુત્ર પાડવો છે
એમ મન દેકાણે પ્રમિદિમા લાક્ષાગૃહમા ઇ—પાડવોને બાળના ૨૫

અંધે ન્યાય અંધ કાઢ્યો, દેખતાએ દાર્યો તપ,
 શક્રપ્રસ્ય આપી એક, પંચ જૂદા કાઢ્યા;
 પરાક્રમી સુત પંચ, દશ સહુ ઇતિયા તે,
 રાજસ્ય આરંભિયો, અરિ હંકા પાડ્યા;
 ભીષ્મ દ્રોણ દુર્યોધન, કર્ણ આદિ સર્વ તેડ્યા,
 અનર્ગલ આબુ ધન, કોઇ ના ઉભડ્યા;
 અસૂયા મને અપાર, કેમ રીએ તેહ કાર,
 વલ્લભ કે' જાગ્યો ખાર, જાતના ને ચાડ્યા. ૨૭

દુર્યોધને ઘૂત માંડી, યુધિષ્ઠિરને તેડાવી,
 સર્વેવ ત્યાં હસી લીધું, કાલ્યા બોલ્યા કોઇ ના;
 સતી સભા બીચ તેડી, કુપ્ત તો અપાર દીધું;
 વાઘણનાં વજ્ર હર્યાં, સોઇ કોઇ જોઇ ના;
 પછે વનમાંહી કાઢ્યા, બ્યાસ આવી મળ્યા તેને,
 સર્વો ગયો અર્જુન તો, જોઇ સતી રોઇ ના !

૨૬યાં પાંચે પાર્થ બિણ, ધૌમ્ય પછી તેડી ગયા,
 વલ્લભ કે' તોય તેને, મળે ડયાંહી સોઇ ના. ૨૮

અનીષ્ઠ ઉદ્યોગથી દ્રૌપદી પ્રાપ્તિ રૂપ ઈષ્ટ ફળ વર્ણવ્યું છે માટે વિષમા-
 લંકાર,

૨૭ અંધે ન્યાય—(પાંડવોને કાંઇ ન આપવા રૂપ). દેખતા—ભીષ્મ
 વગેરે. દોડ્યો—ખરે માર્ગે ચઢ્યો. શક્રપ્રસ્ય—ઈશ્વરપ્રસ્ય. તેડ્યા—(રાજ-
 સ્યમાં). ઉભડ્યા ઇ—અર્થાત્ કોઇને લૂંટીને ધન આપ્યું નહિ. અસૂયા
 —બીજાની મોટાઈ ખમી ન શકવાનો દુર્ગુણ (કૌરવોનો). ચાડ્યા—
 અર્થાત્ દુષ્ટ.

૨૮ વાઘણના—દ્રૌપદીનાં. રૂપક. દ્રૌપદી ભારતના યુદ્ધમાં કૌરવોનાં
 લોહી પીનારી છે—નાશ કરાવનારી છે, એ હેતુથી તેને વાઘણ કહી છે માટે
 પરિક્ષિતલંકાર. રોઇ ના ?—ન રડી શું ? અર્થાત્ રડી (અર્જુનના વિયોગ

તીર્થાટન ઘણું કીધું, અર્જુન મળ્યો ન કયાંઈ,
 ગયા ગધમાદનમાં, ગણમતી મા'યથી;
 કમળનયનીને ક—મળ જોઈ રાડ લાગી,
 ભીમ લેવા ગયો તેડ, સે'વાયુ ન રાયથી;
 અર્જુનને કાજ તેણે, વાનર રીઝાવ્યો વીર,
 કમળ લેવા તે ગયો, કષ્ટ સહી કાયથી;
 અપાર ત્યાં યુદ્ધ થયું, યુધિષ્ઠિર દોડી આવ્યા,
 યક્ષ અનુચર નાહા, ધીટ ઘણા ઘાયથી ૨૯
 અજાતશત્રુનું ત્યાહી, હરણ વનમા થયું,
 ભીમ વ્યાધ ગયો દોડી, નાહરને મારિયો,
 હ કાઠી ને કરવું છે, વ્યાધે રાખ્યું માટે જાણુ,
 નીકર હરણકેરો, ભીમ છે વિડારિયો;
 એમ થાય અને જાય, અકૃત્યનું કૃત્ય થાય,
 કપીશ્વરે અર્થ કહ્યો, હજુએ ન સારિયો !

કુ ખથી) એકલી સતી (દ્રૌપદી) રડી એટલુંજ નહિ પણ પાર્થ (અર્જુન)
 વિષ્ણુ થયેલા પાત્રે (દ્રૌપદી સહિત ચાર બાધઓ) રડયા ધૂતમા હારવું
 દ્રૌપદીના વસ્ત્ર સમામા ખેંચાવા, વનમા જતું અને તેમા પણ અર્જુન સરખા
 વીરનો વિયોગ થયો, એ સર્વ કશું રસને ઉત્પન્ન કરનારા બીજરૂપ પ્રક્રમ છે
 પણ કવિએ ધારેલો પ્રસંગ જુદો હોવાથી તેમને બીજરૂપેજ રહેવા દેખ
 બીજ માત્ર દ્રષ્ટુને દ્રશ્યરૂપે માનનાર કવિઓની મસ્કરી કરી છે
 (જુઓ મનહર ૩૧ મો) તેને—યુધિષ્ઠિરને

૨૯. રાક્ષસની — ભીમના પુત્ર ઘટોત્કચની કમળનયનીને—દ્રૌપદી-
 ને ગધમાદન ઉપરના કમળ જોઈને તે પોતાને આશ્વીઆપવા માટે દ્રૌપ-
 દીએ હઠ લીધી હતી એ કથા જ્ઞારતનપર્વમા પ્રમિદ્ધ છે રાયથી—યુધિ-
 શ્ઠિરથી. યુધિષ્ઠિરથી ભીમનો વિયોગ સદેશ્યો નહિ વાનર—હનુમાન

પંચકેરી આશપૂરું, હકારને મુણું પછે,
ખરેખર કવીશ્વર, કરણથી હારિયો !
સર્વ આશ પૂરી કરી; આવી મળ્યો અનુન તો,
જેઘ ચતાં ખુશી ખુશી, ચાર કંથ કામની;
હળી મળી ચાલિયા તો, રથ આદિ સર્વ લેઈ,
એક પછી એક એમ, વીતી ચાલી જામની;
શ્રોતા કહો સર્વ-હવે, કરણ થયો ન પૂરો ?
ના કહો તો આપું-હવે, પ્રદવી હજામની;

૩૦

૩૦ શોકતું હુખ કરણ રસને પ્રકટ કરે છે માટે પાંડવોને પડેલાં
દુઃખનો ક્રમ વર્ણવે છે: અજાતશત્રુ ઇ. અજાતશત્રુ —(શત્રુ વગરનો
—યુધિષ્ઠિર). હરણુ શબ્દનો અર્થ મૃગ માનીને કવિ કહે છે કે, વનમાં
યુધિષ્ઠિરતું હરણુ થયું—યુધિષ્ઠિર હરણુ રૂપ થઈ ગયા, ત્યારે બીમ રૂપી
વાધ તેને છોડવાને દોડી ગયો, તથા તે હરણુને પકડી લેઈ જનાર રાક્ષસ
રૂપી નાહર (વર) ને માયો. વાધ તો હરણુને મારે છે ત્યારે બીમે યુધિષ્ઠિરને
કેમ બચાવ્યા ? તે વિષે કહે છે: હ ઇ. — હરણુને એમને એમ રહેવા દેઈને
તેમાંથી માત્ર 'હ' અક્ષર કાઢીને જે બાકી રહે તે (રણુ—સંગ્રામ) કરવું
છે માટે તે વ્યાજે હરણુને રાખ્યું એમ જાણ; નીકર (નહિતો) બીમ (ક્ષત્રિ-
ય હોવાથી મૃગયા કરનારો છે માટે) હરણુનો વિહારિયો (વિહારનાર) છે
એમ ઇ. — વલ્લભ કહે છે કે એવી રીતે મારી કવિતામાં કરણુ થાય છે
અને જાય છે તથા અકૃત્યતું કૃત્ય થઈ જાય છે—ન બને એવું બની જાય છે.
(યુધિષ્ઠિરતું હરણુ થવું અને વાધ છતાં તેને બચાવવું વગેરે), તથાપિ હે
શ્રોતા તમે કહો, હજીએ આ કવીશ્વરે (વલ્લભે) કરણુ રસ વર્ણવવા રૂપ
અર્થ ન સારિયો ?— નથા સાયો શુ ? પચ ઇ. — કરણુ રસ વર્ણવીને હું
પંચકેરી (શ્રોતાઓની) આશ પૂરું અને પછી તેમની પાસેથી હકારને
(હા, એવા શબ્દને) સાંભળું. અર્થાત્ કરણુ રસ વર્ણવીને શ્રોતા પાસે હા
કહેવરાવું. જે એમ ન બને તો કવીશ્વર (વલ્લભ) કરણુથી હાથો એમ
જાણવું.

અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, યાય ન્યાહી ન્યાંહી ભાઈ,
 કરણુ તો ત્યાંહી ત્યાહી, યાયે ન બદામની ! ! ૩૧
 મદુ નહિ બદુ નહિ, નટવાનો વેશ એ તો,
 મૂળ મીઠા અડતણા, કાઢવે શુ કાર્ય છે ?
 વીરને રડાવે એવો, પિતા વિના હોય કોણ ?
 ધિ કે ધિ કે આજ કહુ, કરવા આચાર્ય છે,
 અષ્ટ રસ પૂર્ણ ખ્યારા, સગા ભાઈ છે અમારા,
 આરમાઈ કરણુ તો, અપાર અનાય છે,
 પ્રેતિજ્ઞા કરો જો કોઈ, સોઈ જોઈ સર્વ કરો,
 જોઈ બેસવું ન નૂર, વલ્લભ તો આર્ય છે ૩૨

શુરસભા.

હિમાલયનો ઉદય, વૃક્ષ વેલીતણા જોઈ,

૩૧ પૂરો— (વિયોગને અતે સયોગ વર્ણવ્યો તેથી) સામાન્ય
 કવિઓએ પ્રેરણું કરણુ લક્ષણ કહી બતાવી તેમણે ઉપદેશ કરે છે અ
 ભીષ્ટ ઇં—વિયોગને અતે અભીષ્ટ (ઇચ્છિત) વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન્યા ન્યા
 યાય ત્યા ત્યા કરણુ (કરણ) બદામની (તુચ્છ) થતી નથી અર્થાત્
 ઉત્તમ કરણુ રસ કહેવાય છે ! ! અહીં પૃથ્થક પ્રથમથી અર્જુનનો વિયોગ વર્ણવે-
 ને પછી તેનો સયોગ વર્ણવે છે માટે કરણુરસ કેમ ન થાય ! !

૩૨ વલ્લભના ઉપરના વર્ણનને પ્રેમાનંદ કરણુ રસ કહેતા નથી તે વિષે
 કહે છે—બદુ ઇં મૂળ ઇં—અર્થાત્ હું તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરણુ
 રસનો મધ લખી લાવ્યો છું તેને નાપસદ કરીને મને નાઉમેદ કરી
 નાખવાની તમારી શી મતનગ છે ? વીરને ઇં—વક્રોક્તિ. ધિ કે ઇં—
 કોઈએ પણ આચાર્ય કરવા (ગુરુ કરના) એ કાર્ય ધિક્કાર બરેણુ છે એમ
 હું આજ કહું છું. અર્થાત્ જે ગુરુ કરશે તેને ગુરુનું વચન માનવું પડશે
 અને તેમ યવાથી કોઈ વખત એવો આવશે કે તે મારી પેઠે વીર છતાં કરણુ
 રસ લખવાને નિમિત્તે પણ રડશે, એ વ્યવ્ય સોઈ જોઈ ઇં—અર્થાત્
 પોતાને જે રસહીન લાગે તે વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરશે નહિ કરણુ રસ
 વર્ણવવો મારા સરખા વીરને હીનતારખદ લાગે છે એ વ્યવ્ય છે

દિન દિન ઝાંખો થાય, જોઈ દુઃખ થાય છે;
એની મેળે ઉગે અને, પોષણ પામે છે પૂર,
નૂર તેનું નાશી જાય, રક્ષક મુઝાય છે;
કીડાગાર સુરતણું, સૂકાઈ, જતું જોઈને,
મલ્લ કરે રક્ષનાર, તોય તે સૂકાય છે;
યુક્તિ ને પ્રયુક્તિ કરી, વનવેણી રાખવાને,
સિદ્ધ કાંઈ નવ થયું, વલ્લભ મૂસાય છે. ૩૩
નિશ્ચે કરી પછે તેહ, ગયા અમરાવતીમાં,
વાસવને દીનવેણુ, શિર નામી દાખ્યું;
મુક્તાળ ને અંધો જોહ, સૂકાઈ જાય છે તેહ.

૩૩ આ કથણુ રસ કાવ્યનો આરંભ કરતાં કવિ પ્રથમ પૃથ્વીને ભાર
થવાથી દેવનો શેષ વર્ણ છે: હિમાલય ઇ—હિમાલયનો વૃક્ષવેણીનો ઉદય
—હિમાલય ઉપરની વૃક્ષવેણીનો ઉદય (આબાદી). એની ઇ—જે
વૃક્ષવેણી એની મેળે ઉગે અને એની મેળે પોષણ પામે એવી છે તેનું નૂર
(તેજ—લીસોતરી વગેરે) નાશી જાય છે—નાશ પામે છે. તેથી રક્ષક
(હિમાલય ઉપરના ઈંદ્રના નંદનવનના રક્ષક) મુઝાય છે કીડાગાર—રમત
ગમતનું રથળ. હાલ જેને આપણે હિમાલય કહીએ છીએ તે આ હિમા-
લય નહિ પણ દેવો જેના ઉપર નિવાસ કરે છે તે હિમાલય કાર્ધ ખીન્ને છે
એમ જણાય છે. મહાભારતના સમાપર્શમાં અર્જુનના દિગ્વિજય પમગમાં
જે હિમાલય વર્ણ્યો છે તે આ હિમાલય હશે એમ લાગે છે. તેમાં તેને રશિ-
યાની ઉત્તરમાં વર્ણ્યો છે. જેમ, “ હોહાનૃષમઠાવોજાનૃકથિકાનુત્તરાનવિસદિ
તાંસ્તાન્મહારાજમજયત્પાકશાસિનિઃ ॥ કથિકેષ્વપિસંપ્રામેવમૂવાતિમયંકરઃ શુકોદગ્ન
માંસ્તવહ્યાનદ્રીસમાનયત્ ॥ સવિનિર્જિત્યસપ્રામેહિમવંતંસનિષ્કુટમ્ ॥ શ્વેતપર્વતમામાદ્ય
ન્વત્રિપત્તપુરુષર્ષમઃ.” એ શ્લોકની મતલબ આપ્રમાણે છે—સોહ દેશ અને પરમ
કાખોજ દેશ સહિત અર્જુન ઉત્તર તરફના રશિયા દેશને પણ જીત્યો. રશિયા
દેશમાં અર્જુનનો તેના રાજા સાથે બથકર સંઘામ થયો. પણ પછી તેને
જીતીને પોપટના પેટ સરખા રંગના આઠ ઘોડા અને ખંડણી લીધી. ત્યાંથી
આગળ જતાં જતાં હિમાલયના શ્વેતશિખર ઉપર જતને તે પ્રદેશ પણ
જીત્યો.” ઇત્યાદિ.

જડ ગઈ જઈકેરી, દુઃખ દુઃખ ભાખિયું;
 આમ અને અશોક તો, શોકકારી ઘઈ રહ્યા,
 નાલિકેરી કદલીનું. એવું સહુ દાખિયું;
 હસ્ત જોડી દીન યઈ, કુંડિત કંઠે કરીને,
 વલ્લભ કે' વદ્યા અન્ન-પાણી નથી આખિયું ! ૩૪
 ઇંદ્ર કે' અપાર વાર, ખોટી વાત કરશો ન,
 શાપવડે ખાળી રહ', વન શે મૂકાય છે !!
 અનુચર કે' ઉદ્યાન, રક્ષવા ઉપાય કરે',
 ચાલે નહિ સુરરાય, ચાતુરી ચૂકાય છે;
 કોઈ વાર આવું અમે, જોયું નથી જુગદીશ,
 જાળવું જાળવણીએ, માન તો મૂકાય છે;
 હાય નવ ચાલે કાંઈ, એમ કરી આંખ ભરે,
 હરે સુરદેવધકી, અતિ અમુઝાય છે. ૩૫
 મહારાણુ ધીર વીર, હીન દાન જોઈ કરી,
 ઇંદ્રે માની સત્ય વાત, ચાલ્યો ઊઠી જોવાને;
 અશ્વિની કુમાર વાયુ, ધનદ ને ધર્મ સાથ,
 યોગાણુપથાસ અગ્નિ, ચાલ્યા સંદે' જોવાને;
 મહામતિ બૃહસ્પતિ, તુંબડે ને નારદજી,
 ધર્મ તજી ગંધર્વ તો, દુઃખ લાગ્યા રોવાને;

૩૪ તેહ—દ્વિમાત્રય ઉપરના દેવના વનના રક્ષકો. અમરાવતીમાં—
 દેવની નગરીમાં. એ નગરી મેડે ઉપર પૂર્વ પાસે છે (ભાગવત પંચમસ્કંધ).
 વાસવ—ઈન્દ્ર. શોકકારી—મુકામ જવાથી. નાલિકેરી—નાળિયેરી. કદલી—
 કેળ. એવું—એ રીતે સમ્રાટ જન્મું. કુંડિત—સ્તબ્ધ—જેમાંથી વાણી નીક-
 ળી શકતી નથી એવો. અન્નપાણી ઇન્ન—વૃક્ષવેલી સમ્રાટ ગણ તેના શોકથી
 અમને ખાણુ પીતું ખાવણુ નથી એ બ્યવ છે.

૩૫ અનુચર—સેવક (ઇન્દ્રના). ઉદ્યાન—વન—વાડી.

સપ્તી ક્રપિ આદિ લઇ, ચાલ્યા ત્રિદશો તમામ,

હિમ હાલવાને લાગ્યો, વક્ષભ શુ હોવાને !! ૩૬

ભીડ પારાવાર સ્ત્રી, પારવની પરવતે,

રહી ગઇ રસગેવી, વનસ્પતિ નામની,

જીવ લગાડીને જોયુ, સશયનુ માન જોયુ,

(યયુ) નવ પલ્લવનુ જોયુ કીમત બદામની,

જાહે જાય જોતામા તે, જાઇ જુજો જોમ તેમ,

જીવતી જીવાન જાણે, યાયઝે ન કામની,

નિરખે નમુચિઆરિ, નાચુ નીચુ નૈકમેદ,

નીર તીર લાગે નહિ, વક્ષભ તમામની ૩૭

૩૬ મહાગણ્યધીર—(ઇંદ્રના સેનક) ઇંદ્રની સાથે બીજા કયા દેવો જાયા તે કહે છે અશ્વિનીકુમાર ઇંદ્ર—ધનદ—કુમેરભારી ધન—સતો પ ત્રિદશો—દેવો હિમ ઇંદ્ર—હિમ (હિમાલય) હાનના લાગ્યો (ધણુ દેવોની ભીડ યઇ તેથી) વનભ ઇંદ્ર—વક્ષભ કહે છે કે હિમાલય હવના જાગ્યો તે શુ હોવાને (યવાને) હાનવા લાગ્યો ! અર્થાત્ પ્રસય યવાનો છે કે શુ ?

૩૭ પારાવાર—સમગ્ર અર્થાત્ ધણી ભીડ રહી ગઇ ઇંદ્ર—રસયો રહી (રેલાયની—ભરપૂર) એવી વનસ્પતિ તો નામની રહી ગઇ અર્થાત્ તમામ વનસ્પતિ ત્તકાઇ ગઇ હતો, માત્ર કેાઇક વનસ્પતિલીની દખાતી હતી જીવ ઇંદ્ર—ઇંદ્રાદિકે જનારે જીવ લગાડીને જોયુ ત્યારે અશયનુ માન જોયુ —અર્થાત્ રક્ષાપ્રેના કરેના વિષે જે અશય હતો તે નાશ પામ્યો યયુ ઇંદ્ર—વનસ્પતિ સૂમત્રાથી નવ પલ્લવ(નીન પાદકાનાગા વૃક્ષનુ—તામ્ર અને લીલા વૃક્ષ) નુ જોયુ (મૂક લાકડુ) યયુ તથા તેની કીમત બદામની યઇ ગઇ. જાહે જાય—મૂર્છિત યઇ જાય અર્થાત્ કરમાઇ જા. જાઈ જુજોને દક્ષાતથી વણુછે જીવતી ઇંદ્ર—સ્પષ્ટ છે નમુચિઆરિ—નમુચિ નામે દેવનો શત્રુ—ઇંદ્ર નૈકમેદ—નીકાનુ પાણી (નવા—નિઃ અને મેદસ ચરખી જળને પૃથ્વીનુ મે માનેયુ છે જેથી તે મેદિની મહેસાય છે) ઇંદ્ર જામની નીકાનુ પાણી નીચુ નીચુ જલ નિરખે છે અને તમામની (તમામ વૃક્ષવેનીની)

જોતાં જોતાં માંય મહા-વૃક્ષ તેહ વૃદ્ધી પડે,
 એમ તો અપાર થાય, નાશ તેહ જાગમાં;
 પુરદર પછે ત્યાહી, નીતિ રીતિ વિચારીને,
 સુરમળા ભરી ખેઠો, હિમ અનુસંગમાં;
 મહામતિ બૃહસ્પતિ, તેડી પાસ પૂડતો તે,
 કારણ કહો ગુરુજ, ચૂક પડી જાગમાં;
 એકાએક કેમ આવું, થઈ આવ્યું નિરખિયે,
 પરખ ન પરખિયે, વલ્લભ તડાગમાં !

૩૮

ગુરુ ધ્યાન ધરા જોઇ, સમજ સટાક સોઇ,
 કહો નહિ કોને આનું, કારણ અખણુ છે;
 થયો છે અપાર ભાર, ભૂમિ પર ભાઈ આજ,
 તેણે નમી નીચી જાય, ધ્યાનચક્રી જાણ્યું છે;
 રે કરો ઉપાય રાય, ભાર નારા જેમ થાય,
 દુ ખ દિન તવ જાય, મે'રચક્રી માણ્યું છે,
 સુરગુરુ એમ કહી, શાત થાય જેહ વાર,
 વલ્લભ કે' વેણ તેનું, સમજે વખાણ્યું છે.

૩૯

તીરે (તેમના મૂળને છેડે) નીર લાગે નહિ (પાણી અડતુ નથી) વૃક્ષાદિકના
 મૂળને પાણી અડકે નહિ એટલું તે જાણી ઉતરી ગયું છે એમ માલમ પડ્યું,
 એ તાત્પર્ય છે

૩૮ પુરદર—છદ્રિ હિમ અનુસંગમાં—અર્થાત્ હિમાલય ઉપર અનુસંગ
 (પ્રીતિ) લાવીને જાગમાં-પર કરવામાં અથવા આ જગ્યાએ (જે ચૂક પડી હોય
 તે કહો) અર્થાત્ યજ્ઞાદિક કરતા ચૂક પડવાથી જે ૨૫૫ થયું તેનું આ
 વન સુદાઈ જતું હોય એમ લાગે છે પરખ ઇ—તડાગ (તળાવ) મા
 પણ પાણી કેટલે ઉંડે છે તેની પરખ પરખી શકાતી નથી । અથવા તડાગમાં
 (તડાક લઈને)—જલદીથી

૩૯ મે'ર ઇ—આજસુધી જે સુખ આપણે માણ્યું છે તે દરિની મેદ-
 રથી માણ્યું છે, એમ જાણીને જલદી ઉપાય કરો.

ઈંદ્ર કહે અ શ મારે, અર્જુન થયોછે વીર,
વાયુ કહે મારો અ શ. ભોમ ભડ ભાવતો;
અશ્વિનીકુમાર કહે, અમે પણ એમ કર્યું,
પછે કહો કેમ ભાઈ, અંત નથી આવતો;
ઈંદ્ર કહે ધર્મસૂત્ર, આડ કરી ઊભો રહ્યો,
જ્યાહી ત્યાંહી રખડોછે, વીરત્વ લખવતો;
એકે સાદે બોલ્યા મર્મ, ધિ ક છે ધરમ તને,
વલ્લભને વલ્લભ તો, શેણે તું તલવતો!।

૪૦

ધ્યાના બની ધર્મ વદે આવ્યા આરણ શા મદે,
કર્યું તમે નેમ એમ, અમોએ કર્યું સહુ;
ચંદ્ર કરી પૂજ્ય અમે, દાષડોગ ટાળવાને,
શુદ્ધિર નામ સૂત્ર પ્રકટાવ્યો કહું;
દાષ ને દખાય એમા, તેડ દાષ ધર્મડોગ,
ધર્મડોગ દાષ તો તો, અદાષ અમા સહુ;
ધર્મ હોય જ્યાહી ત્યાહી, જય તો વગી રહેયો,
વલ્લભ સંગથ કમો, વૈભુ કેળુ એ સહુ ?

૪૧

૪૦ દિગ્માલયની દેવમંદિરની કથનો પાઠવાની કથા સાથે મર્મધર્મને
છે ઈંદ્ર હ . અ શ મારે—માન્ય અર્થથી. એમ કર્યું—ગણે નકુળ સદેવ
ઉપભવ્યા. અત—(અર્જુન પ્રશ્ને). આડ કરી—(ભાર એકે
વામા). વલ્લભને ઇ—એ વલ્લભ વલ્લભ કવિને વલ્લભ (૧૬૬)
તેને શુ શેણે (માને માટે) વલ્લભ (વલ્લભ છે)।

વાસવ કે' બોલ્ય તુંય, વિચારી ધરમધારી,
 પુરંદર પરાક્રમ, અંશ અવત સ છે,
 ધર્મ કે સુકર્મ કેરી, રચ નહિ ગર્વ તેને,
 પય પરાક્રમ પૂઠ, ધૈર્ય તેના હંસછે;
 પરાક્રમ પૂઠે આવે, ધર્મ કર્મ બેય ચાલી,
 મુખ્ય નથી એહ ધર્મ, પરાક્રમ વશ છે,
 નિવાતકવચ માયાં, ધર્મ ક્યારે પાસ હતો,
 પરાક્રમ પૂઠે એહ, જેમ સર્પદશ છે

૪૨

પણ, પે'લ ઇ—તેમા પણ અમે પેટલ કરીને પૃથ્વી ઉપરના પાપના દોષનો દોશ (ભંડાર) દાખવાને યુધિષ્ઠિર નામે સનુ (પુત્ર) પ્રગટાવ્યો છે યુધિષ્ઠિરનો બચાવ કરે છે દોષ ઇ—જો એ યુધિષ્ઠિરમા દોષ દેખાય તો એ દોષ ધર્મનો કહેવાય (“ આત્માત્રિજાયતેષુ—પોતેજ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ” એવા શાસ્ત્રના વચન પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર અને ધર્મ એક છે માટે) પણ ધર્મને દોષવાનો કહેવા એ સંભવિત નથી એમ સિદ્ધ કરે છે ધર્મકેરો ઇ—જો ધર્મનો દોષ તેને અમે અદોષ જાણીએ છીએ, કેમકે જ્યાં જ્યાં ધર્મ દોષ ત્યાં ત્યાં જ્યાં વર્ષી રહેલો છે (“ યતોધર્મસ્તતોજગ્ ” એવા ભગવદ્ગીતાના વચન પ્રમાણે) અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ધર્મને વિષે અધિકારરૂપ દોષ સંભવનાજ નથી માટે તમે ધર્મને દૂષિત કરી શકો એમ નથી એવી રીતે મારો પુત્ર યુધિષ્ઠિર નિર્દોષ હરે છે તો હું તમારા વેણ અને કેરેણ શું કરવા મદન કરે ?

૪૨ અર્જુન ઇન્દ્રનો અશ છે અને ઇન્દ્ર એ પરાક્રમનો દેવતા છે માટે ઇન્દ્ર પરાક્રમ રૂપ પોતાના પુત્ર અર્જુનનો પક્ષ કરીને ધર્મની મણના તેનાર્થી ઉરતી કરે છે વાચન ઇ—વાચન—ઇન્દ્ર, ધરમધારી—નાય પ્રમાણે આપવા હે ધરમ ! તુ ધારીને—વિચારીને બોલ વિચારાને શુ બોલવું તે કરે છે પુરંદર ઇ—પુરંદર (ઇન્દ્ર) રૂપી પરાક્રમનો અશ જે અર્જુન તેજ અવતસ (ધરેણુ —અર્થાત્ એ'હ) છે તેને પરાક્રમને ઉપક્રમાં વેણુ છે પય ઇ—પરાક્રમ પય (દૂધ) જેવું છે અને ધય એ તેનું પાન કરનાર દસ રૂપ છે અર્થાત્ પરાક્રમ ઉપર ધૈર્યવાન પુરૂષો નિર્મલ કરે છે—તે બીજાની દંધાર રાખતા નથી, તો તેમને ધર્મ રૂ સદાય કંવાનો હતો ?

વાયુ યોહ્યો વાણી તાણી, વાસવની વાત જાણી,
 યોટી છે ધરમ ખ્યાત, પરાક્રમ પૂર છે;
 ધરમ ન યોટો કહું, પણ એને ગણું કેવો,
 પરાક્રમ પૂઠે એહ, શિરોમણિ ચૂર છે;
 ધર્મ જો ન ધર્યો હોત, કૃષ્ણાવસ્ત્રાહર્ણમાંહી,
 પાગ્યો હોત રાજ્ય ભીમ, ધર્મ મહાકૂર છે;
 ધિકાર છે ધર્મ તુને, નપુંસક નર કીધો,
 દુઃખના ડુંગર ઢોળ્યા, હજીએ અકૂર છે ॥ ૪૩
 અશ્વિનીકુમાર કહે, આગળ આવીને ત્યારે,
 ધર્મ વિણ આલે નહિ, ધર્મ તેજ ધર્મ છે;
 ભળ મહાભળ જોહ, ધર્મ વિણ સર્વ વ્યર્થ,
 ધર્મ પેલો પછે સહુ, એ તો એક ક્રમ છે;
 મહાભળી રાવણને, ધર્મવડે રામે રાજ્યો,
 ઉભય ન તોજો એ તો, ધર્માધર્મ પર્મ છે;

એ વ્યંજ્ય ધર્મની ગોણતા બતાવે છે: પરાક્રમ વરા છે—ધર્મ તો પરાક્રમના
 વંશમાં અર્થાત તેની પછી ઉત્પન્ન થનાર છે. પરાક્રમ કરવાથીજ ધર્મ કે
 અધર્મની ઉત્પત્તિ સમજાય છે પણ અપરાક્રમી માણસોના હાથથી ધર્મ કે
 અધર્મ કાંઈ બનતું નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, એ ધ્વનિ. એજ વાત ઉદાહ-
 રણથી સિદ્ધ કરે છે. નિવાતકવચ્ચ ધ્રુમ—અનુનુંને નિવાતકવચ્ચને મારવા
 રૂપ પરાક્રમ કર્યુ ત્યાર પછીજ દેવને જાતોપવા રૂપ ધર્મ થયો છે, એ તાત્પર્ય
 જેમ સપ્તદંશ છે—સાપ જેમ દંશ કરવા રૂપ પરાક્રમ પ્રથમ કરે છે ત્યાર પછી
 શત્રુને મારવા રૂપ ધર્મ થાય છે તેમ.

૪૩ ભીમ વાયુ દેવનો પુત્ર છે માટે વાયુ પણ પરાક્રમી ભીમનો પક્ષ
 કરી ધર્મનો તિરસ્કાર કરે છે: વાયુ ઈ. પરાક્રમ ધ્રુમ—પરાક્રમ એજ પૂર
 (પૂરેપૂરું મોટું) છે. ધર્મથી હાનિ વર્ણવે છે: કૃષ્ણા ઈ.—કૃષ્ણા (દ્રોણી)
 ના વસ્ત્રાહર્ણમાં. નર—અનુનું. હજીએ ધ્રુમ—હજી પણ તું કાંઈ અકૂર
 (કૂરતા વિનાનો) થાય છે ।

ધર્મત્યાંહી નય નિશ્ચે, થવાનો અમે કહું છું,
 ધર્મ વિણ ધિંગાણામાં, સર્વત્ર અશર્મ છે. ૪૪
 અમરને વૈધકેરી, કહો ગર્જ હોય કરી,
 તેવી ધર્મશય કેરી, ગર્જ તેને શી પડી ?
 નથી લેવું ઔપધ કે, વૈધકેર રાખે મુખ,
 નથી ન્યાય જોઈતો કે, વાત માને એ વડી !
 અવતરવું નહિ ને, મરવું નહિજ નેન,
 દંડકેરી જાણે નવ, આવી લાગશે ઘડી;
 એવું છે તો પછે કેમ, શર્મ વૈધ ધર્મકેરી,
 રાખી રહે સાંખી રહે, શણે ન જોલે તડી !! ૪૫

૪૪ નકુળ અને સદેવ એ અશ્વિનીકુમારના પુત્ર છે; અશ્વિનીકુમાર સૂર્યનો પુત્ર છે અને ધર્મ પણ સૂર્યનો પુત્ર છે, માટે ધર્મ એ અશ્વિનીકુમારનો ભાઈ થાય. એવા ભાઈના સંજ્ઞા ધને લીધે અશ્વિનીકુમાર ધર્મનો પક્ષ કરે છે: અશ્વિની-કુમાર ઇ—ધર્મ તેજ ધર્મ છે—અનન્યયાસંકાર. બળ—મળવાનું, મહા બળ—મોટા બળવાળા. એ ઇ—પરાક્રમ એ તો એક કર્મ છે. ધિંગાણામાં—યુદ્ધમાં. અશર્મ—દુઃખ.

૪૫ અશ્વિનીકુમાર દેવોની સ્વાર્થપરાયણતા અને પક્ષપાત વર્ણે છે: અમરને ઇ—અમર—દેવને મરે નહિ તે ‘અમર’ કહેવાય; દેવ પણ મરતા નથી માટે તેઓ પણ અમર કહેવાય છે. એવા મૃત્યુ રહિત દેવને વ્યાધિ પણ થાય નહિ. કેમકે તેમને મરણરૂપ કાર્યનો અભાવ છે માટે વ્યાધિરૂપ કારણનો પણ અભાવ હોવો જોઈએ. એવી રીતે વ્યાધિ વિનાના દેવોને વૈધની ગરજ ન હોય એ ઉપાદુ છે. અશ્વિનીકુમાર વૈધ હોવાથી દેવને અશ્વિનીકુમારની પણ ગરજ હોય નહિ. જેની ગરજ હોય નહિ તેના પક્ષમાં સ્વાર્થપરાયણ સોકો જોલતા નથી દેવ પણ અશ્વિનીકુમારની ગરજ ન હોવાથી અશ્વિનીકુમારના પક્ષમાં જોલતા નથી માટે તેઓ સ્વાર્થપરાયણ છે, એ ધ્વનિ છે. મુખ રાખે—શરમ રાખે. વાર ધર્મની તો શરમ રાખશે ? તે કહે છે: નથી ઇ—ધર્મનું કાગ મરેલાઓનો ન્યાય કરવાનું છે. પણ દેવને તો મરણજ નથી તેથી ન્યાય કરાવવાની પરવા નથી, માટે ધર્મની પણ તેઓ

તેત્રીશ કોટિયકી તે, એ ચારેક ઝાણ થયા,
જીજ્ઞાસા કરી બળ, મારો વૈદ્ય ધમને;
ક્રીડોદ્યાન સક્રાંતુ તે, ધારે નહિ ધ્યાન માંય,
વખાણ્ય વખાણ્ય કરે, ધર્મકેરા કર્મને;
અશ્વિનીકુમાર ધર્મ, જ્યારે ત્યારે એક.ચાય,
જૂલાવો એ ખોડ આજ, જાણે નહિ મમને;
માનવીને ધર્મ કે'વો, દેવને તે કે'વા આવ્યો,
અમર ન જાણ્યા એણે, પામ્યો નહિ પરમે. ૪૬
અશ્વિનીકુમાર તમે, સ્થવનને ચક્ષ આપી,
તેવા ચક્ષહીણ સુર, તમે મન લાવિયા !

(જે) કરશે હવે ઉચ્ચાર, દેવબા'ર યશે નકી,
કહો પરાક્રમ પે'ણ, ધર્મને લજ્જાવિયા;
ખોલો ખોલો વાર કેતી, એમ કરતા પોકાર,
સૂર્ય કહે શાંત થાવ, ભાવ જુ'ડે ભાવિયા;
ધર્મ પે'ણ સર્વ માંહી, અમો અનાદિ લહું છું,
વક્ષભ કે' જીવ્યો ભાષ, જૂલ્યા કામે આવિયા. ૪૭

શરમ રાખે નહિ, એ વ્યંગ્ય છે. ૬૦—પ્રમદ'ડ. (ધર્મ અને પરમે એકજ હોવાથી).

૪૬ દેવનો મોટો પક્ષ વર્ણ છે: તેત્રીશ કોટિ ૬૦. એ ચારેક—ધર્મ વગેરે. ક્રીડોદ્યાન—(દેવનું) રમત ગમત કરવાનું વન. માનવીને ૬૦—જે ધર્મ માનવીને કહેવો જોઈએ તે દેવને કહેવા આવ્યો ! પરમે—પરમ જ્ઞાનને.

૪૭ દેવો અશ્વિનીકુમાર સાથે લઢવાનું જાહાનું કાઢે છે: અશ્વિનીકુમાર ૬૦. તેવા ૬૦—અર્થાત્ અમારે તમારી કાંઈ ગરજ નથી, એ વ્યંગ્ય. દેવબા'ર—દેવની પકિતથી જાકાર. અશ્વિનીકુમાર વૈદ્ય હોવાથી તેમને

સૂર્ય સનમુખ દેખી, ઇંદ્ર વજ્ર લેઇ ઊઠ્યો,
 વાયવ્યાસ વાયુએ ત્યાં, સજ કર્યું આથમાં;
 પાશ લઇ વરણુ તો, વાસવની સા'ચે ગયો,
 શક્તિ ગ્રહી કાર્તિકેય, હલાવતા હાથમાં;
 ઉદ્યાનના રક્ષક જે, હાય હાય કરે સહુ,
 વૃક્ષ ચૂરેચૂરે થશે, વાગી અસ્ર માથમાં;
 કંપે ને રડે અપાર, વારે જઇ વારવાર,
 પારાવાર ટીટોડીની, રહે કદી બાથમાં !

૪૮

ખીળ દેવોની સાથે યજ્ઞને ભાગ મળતો નહિ. (વેદને યજ્ઞદિ કર્મમાં ન દાખલ કરવાની આજ્ઞા મૃતિઓમાં ધણે ઠેકાણે છે). પણ અવનન્નપિ જે આધળા થયા હતા તેમને તે વૈદ્યોએ દેખતા કર્યા ત્યારથી અવનન્નપિએ પોતાના તપોબળથી બળાત્કારે તેમનો ભાગ યજ્ઞમાં દાખલ કરાવ્યો. તે વખતે ઇંદ્ર વિરૂદ્ધ થયો અને અશ્વિનીકુમારને મારવાને વજ્ર હુગામીને સામે આવ્યો, પણ અવને વજ્ર સહિત તેનો હાથ પોતાના તપના સામર્થ્યથી તેમને તેમજ ૨૧ બાવી રાખ્યો. આ ઉપરથી ઇંદ્ર અવનને શરણે ગયો અને અશ્વિનીકુમારનો યજ્ઞભાગ માન્ય રાખ્યો એમ દેવપક્ષિતમાં દાખલ થવાને અશ્વિનીકુમારને કેવી મરાઠાઈ પડી હતી તેનું સ્મરણ આપીને ધમકી આપે છે કે ફરીને પણ એમજ દેવ બાહાર થશે, માટે ધર્મનો પક્ષ છોડી દો, એ ધ્વનિ. કહો છું—પરાક્રમ પેહેલુ (શ્રેષ્ઠ) છે અને ધર્મને લગ્નવિયા (ગૌણ કરાવવાથી) એમ કહો. સૂર્ય પોતાના પુત્ર ધર્મનો પક્ષ કરીને કહે છે : સૂર્ય છું. જુલ્યા છું—તમે જે કામે અહીં આવેલા છો તે કામ તો ખૂટી ગયા ! ! અથવા જે ધર્મથી જુલ્યા—જેમણે ધર્મ તજ્યો તે કામે અવિયા—ખપી ગયા—નાશ પામ્યા.

૪૮ સનમુખ—સામે થયેલો. વાયવ્યાસ—વાયુ રૂપી હથિવાર કે એ નામનું આસ્ત્ર. પાશ—વરણનું આસ હથિવાર.—કાંસો. માથમાં—માથામાં (વૃક્ષ વગેરેના). રક્ષકોની નિર્બળતા વણું છે : પારાવાર છું—ટીટોડીની બાથમાં પારાવાર (સમુદ્ર) કદી રહે શું ? દષ્ટાંત.

રાય ચંપા ને ચમેલી, ચગદાઇ ને ચુંચાઇ,
 ગુલાબ ને મલિકા તો, મરડાઇ મૂળથી;
 લાન્બુડાડી તો લેવાઇ, જાઇ જુઇ જાંહે ગઇ,
 ફેફડે તો ફેફડને, આવિયું દુકૂળથી;
 આમને તો હેડકી ત્યાં, આગતાં ઘણી જાણાઇ,
 કદંબતું અંબ ગયું, શિર લાગ્યે રૂળથી;
 કારમી ને કદલી તે, કંપી ઊડી કેતી વાર,
 કુરંગી ને કવિંગી તો, ગઇ સ્વય કુળથી. ૪૯
 રક્ષકોએ સર્વ મૂકી, બૃહસ્પતિને વિનવ્યા,
 દુઃખ માંહી દુઃખ આ શું, દેવગુરૂ આવિયું !
 વૃક્ષકેરા રક્ષણને, કાજ અમો વાજ આવ્યા,
 રાજ રોગવાને ઊભો, દુઃખ ઉપજાવિયું;
 કરો સાચ આજ તમે, શાંત કરો સુર સર્વ,
 એવું રક્ષકોએ વેણુ, ગુરૂને સુણાવિયું;
 અભય આપીને ખે, ઊડયા ત્યાંહી ગુરૂદેવ,
 વલ્લભ કે' તેમતું તો, વેણુ લલું ભાપિયું. ૫૦
 દેવગુરૂ દેવેશને, દાવ સાધીને દળાવે,
 દેવપણું જાશે તારું, ધર્મને વખોડતાં;
 શા કામે તું આવ્યો આંહી, કરેછે કાંઇતું કાંઇ,
 વિચારતો વાત નથી, આધો હીંકે ઓડતાં;
 ધર્મ કે પરાક્રમમાં, ચે'લ બીજ હેત્ય ભલે.

૪૯ મલિકા—મોગરાની વેલ દુકૂળથી—દેવોનાં વસ્ત્ર પીટાવાથી.
 અંબ—પાણી—અર્થાત જીવન. કુરંગી—કોરંગી—એગંગી. કુળથી—અ-
 થાંત જડામૂળથી. ૫૦ રાજ—રાગ—ઈંદ્ર.

કર્યતું કારજ તારું, દાસ હામ જોડતાં;

કારણ વિચાર કાંઈ, માલ હોય મૂળમાંહી,

મોટો હું ન છોટો એક, તત છોડ તોડતાં. ૫૧

વાર્ધા એમ વાચુને ત્યાં. ડાર્ધા અન્ય દેવ બીજા,

હાર્ધા નથી ઈંદ્ર વળી, એમ તો જણાવિયું;

મુર સાત થઈ જોડા, પૂરાણ વિચાર પેઠા,

કૂર તે અકૂર થયા, ગયું જ્ઞાન આવિયું;

કરે શોચ પુર દર, ધરે વાત ધર્મકેરી,

હરે હરે ઉચારતા, પાણી તો લળવિયું !

વધે થઇ વાચુની એ, કળે કથા અન્ધકેરી,

બળે નિરબળ થઇ, ધર્મવેણુ ભાવિયું ! ! ૫૨

૫૧ ઉચાન રક્ષકોની વિનતિ ઉપરથી બૃહસ્પતિ દેવેનો અપડો પતાવી દેઢે. દેવચર ઈં. દેવચર-બૃહસ્પતિ દેવેશ—ઇંદ્ર. ‘દ’ અને ‘વ’ અક્ષરોની આશ્રિતિ છે મારે વૃત્યતુપ્રાસ, ઓડતા-ઝાલતા દાસ ઇં—બાગના રખવાળ તને હાથ જોડે છે તે જોઈને તારે જે કારજ કરવાનું છે તે કર. કારણ ઇં—તમારી લડાઈના મૂળમાં જે કાંઈ માલ હોય તો તેનું કારણ તું વિચાર. અર્થાત્ કાંઈ વાસ્તવિક કારણ નથી અર્થાપત્તિ અલંકાર. તત ઇં—ધર્મ વગેરેની સાથે રનેહ તોડી નાખવા કરતાં તારો તત (અર્થાત્ વાદ) છોડ.

૫૨ કૂર ઇં—જે દેવો મુદ્ધ કરવાને કૂર થઈ ગયા હતા તે બૃહસ્પતિના ઉપદેશથી અકૂર (સદય) થયા પાણી ઇં—(પોતાનો પક્ષ પડતો મૂકવો પડ્યો તેથી) કળે ઇં—બીજા દેવોની કથા (પોતાનો પક્ષ પડ્યો મૂકવારૂ) જે કળે (સમજે છે) એવા વાચુની પણ એ વલે (હારના જેવી) થઈ શી વલે થઈ તે કહે છે. બળે ઇં—બળે (બળમાં) નિર્બળ થઈને અથવા બળ છતાં નિર્બળ થઈને અથવા બળાકારે નિર્બળ થઈને તેમને ધર્મ-વેણુ—ધર્મ મોટો એવું વેણ (અન્ધઅધરોથી) ભાવિયું અર્થાત્ પસંદ

ઊઝી શિર નામી કરી, કર જોડી ઈંદ્ર ઊભો,
 પૂજ્યુ ગુરુદેવને ત્યાં, આમ કેમ થે ગયું ! !
 વૃક્ષ ન વેચી સૂકાય, તેમાં અપરાધ કોનો,
 સત્ય કહો આપ સિદ્ધ, થવાનું તે તો થયું;
 અપરાધ હોય મારો, મુબને જાણાવો મુન્ય,
 પ્રણય કરી પાલટું એ, પાપ વળગ્યું કયું ?
 બીજાકેરા દાષધકી, દુષ્ટાણુ ને લાગ્યું હોય,
 કહો કહો ગુરુદેવ, આજ ન જાયે સંયુ ! ! ૫૩
 બૃહસ્પતિ કહે ભાઈ, દાષ નથી કોઈ કરો,
 ભૂમિકેરું કુઃખ ભારે, તેણે આમ થાય છે;
 ઘણા યુગ ગયા મારા, આવું નવ જોયું કદી,
 નંદનનાં દ્રુમ ઈંદ્ર, પે'લાં આ સૂકાય છે;
 કારણ છે પૃથ્વી એનું, ધ્યાન ધરતાં દેખાય,
 રોષ તણ પૂછો એને, ગુણજ ગણાય છે;
 પરોપકારી ન કોઈ, એના જેવી અમે જોઈ,
 વલ્લભ કે' ઉપમામાં, એની એ ભણાય છે. ૫૪

કરવું પડયું. પ્રત્યેક વિરામના આદિ શબ્દો પ્રાસવાળા છે માટે પદાંતાલુ-
 માસાલકાર.

૫૩ આમ—આમ સૂકાયો તે. મુન્ય—મુનિ—બૃહસ્પતિ ! પ્રણય છં-
 ને મારા પાપથી બાગ સૂકાયો હોય તો હું પ્રણય કરીને પાપને પાલટું—તેને
 બદલી નાખીને પ્રણય રૂપ કરું. પ્રણયે પાપ ઠેલાય એવી લોકોની કહેવત આપે
 છે માટે લોકોદિત્ય. ન જાયે સહુ—હવે તે મારાથી સદન થઈ રાકતું
 નથી ! અર્થાત્ તેને શિક્ષા કરું, એ વ્યંજ્ય.

૫૪ નંદનનાં—નંદન નામે આ વનનાં દ્રુમ—ઝાડ. પે'લાં—પેહેલવે-
 હેલાં. અર્થાત્ પૂર્વે કદી સૂકાયાં નથી. એની એ છં—પૃથ્વી જેવી પરોપકારી

ઇંદ્રે કહ્યું ધર્મને ત્યાં, ધરાણીને લાવો તેડી,
 કે'તામાં ગયા તે ઊઠી, (જ્યાં) મગ્યા નંધ ભોમ છે;
 ચાલો ખાઈ આજ તેડે, મધવા સુરની માંય,
 વાયુ વન્દિ વિલાવસુ, જ્યાં ધનદ સોમ છે;
 હા હહી ને હેલામાંહી, ઊઠી મહી ચાલી સાથ,
 રીઝે મહુ ભાવતાથી, અભાવતે ગોમ છે;
 ગાયકેરૂં રૂપ ધર્મ, કરૂં વરણન તેનું,
 કરીશ્વર કહે અંગ, કોઈ કોઈ રોમ છે.

૫૫

ગોવર્ણન.

ધર્મ સાથ ચાલી ગાય, દીન અતિશે રૂખાય,
 પાપ વાઘ જાણે ખાય, ક પ ઘણો અગમાં;
 દુઃખે પાપે તો અવાચ, માનવી હોયે અલાય,
 પશુ માહી ગો ગણાય, હ ગ નહિ રગમાં;
 લક્ષણ રૂડા લેખાય, મધ્યે કરૂણા પેખાય,
 રતિની રૂડી પેખાય, દુઃખ જોઈ દંગમાં;
 જેના સહુ ગુણ ગાદ. તેના હાલ આવા થાય,

પૃથ્વીજ છે એવી રીતે પૃથ્વી ઉપમેનુ ઉપમાન પણ પૃથ્વીજ છે અનન્ય-
 ચાલકાર.

૫૫ ભોમ (ભૂમિ)—પૃથ્વી. મધવા—ઈંદ્ર વન્દિ—અગ્નિ વિભાવસુ
 —સૂર્ય ધનદ—કુબેર અભાવતે—જો ન ભાવતુ હોય તો ગોમ (ગમયા
 —આનાકાની) છે (અર્થાત્ કરે), કરીશ્વર ઇન્—કરીશ્વર કહેછે કે તે
 ગાયના અંગ ઉપર કોઈ કોઈ રોમ છે અર્થાત્ બાકીના ગોમ દુ અર્થી ધસાઈ
 ગયા છે અર્થાપત્તિઅલંકાર. પૃથ્વી બહુ દુ ખી છે એ દવાનિ.

કવિએ કેમે કથાય, ભૂમિ ભાર ભંગમાં !! ૫૬
 શું મેળી અનેક કૂવા, દય કર્યાં ચક્ષુ રૂપ,
 ગુફા ગહવર મેળી, નાસિકા કરી નવી !
 ખોલ ને બખોલ સર્વ, મુખ માંહી આવી રહ્યાં,
 વન વેરાનજકેરી, ભાળમાં શોભા હવી;
 અઢાર ભાર જે હુતી, વનસ્પતિ વન કેરી,
 સૂકી થઇ આવી વરી, (શું) કવન કવે કવિ;
 કાકવંજા કદલી જે, ફળી કરી એક વાર,
 પાદરૂપે આવી રહી, કષ્ટ ગો અનુભવી. ૫૭

૫૬ કંપ-ધ્રુમરી (ભવાનકનોં બ્યભિચારી ભાવ). માનવી ઇન્દ્રિયો-
 માણસ હોય તો તેને ઝાલીને પણ લવાય, પરંતુ આ ગો (ગાય) તો પ-
 શુમાં ગણાય છે તેને શી રીતે ઝાલીને તેડી લવાય. રતિની ઇન્દ્રિયો-
 રતિ (ભાગ્ય) ની રેખા (રેખા—લીટી) રૂંડી છે, એમ છતાં તેને પણ
 દુઃખ પડ્યું એ જોઈને અમે દંગમાં (આશ્ચર્યમાં) છીએ. ભૂમિ ઇન્દ્રિયો-
 ભારથી ભંગમાં આવી ગઇ છે—ભાર થવાથી ભૂમિ ભાગી ગઇ છે એ
 વાત કવિએ કેમે-કેવી રીતે કથાય ? અર્થાત્ એ વર્ણન આતિ કરણાન્નક
 હોવાથી કવિ પણ તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી ! વિરામના છેલ્લા શબ્દમાં
 પ્રાસ છે મઠે પાદાંતાનુપ્રાસ.

૫૭. પૃથ્વીને રૂપકથી ગાય રૂપે વર્ણવે છે: શુ ઇન્દ્રિયો-
 અનેક કૂવા મેળવીને તેના બે ચક્ષુ (નેત્ર) રૂપ કર્યા છે ? અથવા શું ગુફા-
 ઝોનાં ગહવર (ખોલાણ) મેળવીને તેની નાસિકા નવીજ કરી છે ? સંદેહા-
 લંકાર. મુખ વર્ણવે છે: ખોળ ઇન્દ્રિયો. કપાલ વર્ણવે છે: વન ઇન્દ્રિયો-
 વેરાનની શોભા તે ગાયના બાળમાં (કપાળમાં) હવી-અર્થાત્ દેખાય છે.
 રૂવાંટી વર્ણવે છે: અઢાર ઇન્દ્રિયો. વરી—(રૂવાંટીને રથાને). કાકવંજા—એકજ
 વાર ફળે તે વનસ્પતિ અથવા જોને એકજ સંતાન થાય તે સ્ત્રી. પાદરૂપે
 ઇન્દ્રિયો-ઉત્પ્રેક્ષા. કષ્ટ ઇન્દ્રિયો-ગોનું (ગાયનું) કષ્ટ અનુભવીને (અર્થાત્
 બાળીને).

નવસે નવાણું નદી, અશ્રુ રૂપે આંખ માંહી,
 આવી વશી એકી વારે, નીકળી નીચે પડી;
 મીઠી મટી દુઃખયકી, યદ્ય પડતામાં ખારી,
 સાગરની પીડ ટાળી, ઉપકારે ના અડી;
 મેરાણની મરબદા, મહીએ વધારી દીધી,
 દુઃખ માંહી ઉપકાર, કરવામાટે તડી;
 હાય હાય આવી મહી, તેને દુઃખ આવીપડ્યું,
 અન્યતું હવે શું ગળું, આવે દુઃખની ઘડી !!
 બેસવા કરે વિચાર, બેસવાનું સ્થાન પોતે,
 બેસે કંઈ બેઠક તે, ચાલે મહાદુઃખથી;
 નામીઆને દુઃખ નવ, આપશો કદાપિ કહું,
 કંઈ નહિ તેહ કામ, કરાય ન રૂખથી;
 ઝીબી રહે ત્યારે હાંકે, ધર્મ જે પૂઝળ ચાલે,

(શુ') કહું કેતું કંઈ હવે, બોલાય ન મુખથી;
 ધર્મને ધિક્કારું હું તો, વલે થાય વાસવ રી,
 (એ) મુખિયાંનો પૂઠે પડી, ચલાવે અમુખથી.

૫૮

૫૯

૫૮ દુઃખના અનુભાવ રૂપ આંસુનું વર્ણન કરે છે: નવસે ધૃ—
 સ્પષ્ટ છે. પુરાણમાં નદીઓની સખ્યા નવસે નવાણું કહી છે માટે પુરાણ
 વચન શબ્દાલંકાર. આંસુ ખારાં હોય છે અને નદીઓ મીઠી હોય છે
 તે વિરોધ દૂર કરે છે: મીઠી ધૃ—મીઠી મટીને દુઃખથી ખારી યદ્ય ગમ /
 પૃથ્વી ઉપકાર કરનારી હોય માટે પૃથ્વીરૂપી ગામનો ઉપકાર વર્ણવે છે:
 ઉપકારે ધૃ—ઉપકાર કરવામાં પણ તે અડી (અટકી) નહિ. કમક મે-
 રામણની મરબદા વધારી દીધી—પોતાનાં ખારાં આંસુથી સમુદ્રને છલકાવી
 દીધો !—પૃથ્વી અતિશય દુઃખી છે એ ધ્વનિ.

૫૯ બેસવા ધૃ—પૃથ્વીરૂપ ગાય દુઃખથી અશક્ત યદ્ય છે અને તેના-
 થી ચલાવું નથી માટે તે બેસવાનો વિચાર કરે છે; પણ તે બેઠક બેસે

કહે પાપે આપ્યાં ચાલી, આપ્યો એવે કુંગર ત્યાં,
હવે કહો કેમ ચઢે, ચતુર વિચારને;
પડતા પરજ પાટું, મારનાર ઘણા હોય,
હાંકે તેમ ધર્મરાય, ધ્યાન મધ્ય ધારને;
પાપ કરતાં જોએલું, પાછું કંઈ સુરભિએ,
તેણે ગતિમંદવાજો, આપ્યો તો આ ધારને;

(હરીથી ઉદાય નહિ એવી રીતે બેસે) તોપણ કંઈ (ક્યાં) બેસે ? કેમકે બેસવાનું સ્થાન તો પોતે (પૃથ્વી) છે. બીજાઓ તો થાકે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર બેસે પણ પૃથ્વી થાકે ત્યારે ક્યાં બેસે ? એ મતલબ છે. ન બેસે ત્યારે શું કરે ? ચાલે છં. ૩૫મી—અર્થાત્ રાજપુત્રીથી. કવિ કહે છે કે ધર્મને છં—દુઃખમાં પડેલી બિચારી ગાયને પાછળ ચાલીને ધર્મ હાંકે છે માટે હું ધર્મને પણ ધિક્કારું છું. પણ પ્રસિદ્ધપણે ધિક્કારી શકતો નથી; કેમકે જો ધિક્કારું તો વાસવ (ઈંદ્ર) ના સરખી મારી વલે (માનમંગરૂપ) થાય. પણ ખરું જોતાં એ ધર્મ એવો છે કે સુખિયાંની પછવાડે પડીને તેને અસુખથી (દુઃખે ફરીને) ચલાવે છે. આ કવિનનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે: બેસવાનું છં—જે માણસ બીજાના ઉપર બેસવાનો વિચાર કરે છે—બીજાના ઉપર ચઢી બેસવા ધારે છે તે માણસ પોતેજ બીજાને બેસવાનું સ્થાન—બીજાને બચકનારો થાય છે. જે માણસ કંઈ (કોઈ જગોએ) બેઠક (હકવિના—અન્યાયથી) બેસે છે તેને મહાદુઃખથી ચાલતું પડે છે. નામીયાંને છં—નામીયાં (પ્રખ્યાત) માણસને દુઃખ આવે છે ત્યારે જે કામ નથી કર્યું હોતું તેવું કષ્ટ આપનારું કામ તેમને કરવું પડે છે, એ તાત્પર્ય છે. બીજી છં—જ્યારે કોઈ નામીયો મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યકર્મથી અટકી જાય છે ત્યારે ધર્મ (સ્વધર્મપ્રવૃત્તિ) તેને તે કર્તવ્યકર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (હરિશ્ચંદ્રાદિકતુ ઉદાહરણ સ્મૃતિમાં આણવું). ધર્મને છં—જો કે ધર્મ સુખિયાંની પૂઠે પડીને તેમને અસુખથી ચલાવે છે—દુઃખ વેડીને પણ સત્કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે, એમ છતાં જો હું ધર્મને ધિક્કારું તો મારી વલે વાસવ (ઈંદ્ર જેવી—માનમંગરૂપ) થાય. ઇત્યાદિ.

પાપ આવ્યું હોત કદી, તેડવાને કોઈ પૂર,
 તો કહે વસત્ર પછે, દશા અવિધારજો ! ૬૦
 ધીમે ધીમે ગયાં ચાલી, એમ અવનિ ને ધર્મ,
 સુરસભા મળી જ્યહાં, દુખિયાં અપાર છે;
 જુએ ને ને જન તેને, દયા આવે દિલમાં,
 મહીતણા માલ આવા, દુઃખના અભાર છે !
 એકએક આમ કેમ, કદ આવી કાપ લાગ્યું,
 હાય હાય ગાય કાય, ધાય ખાવા ધાર છે;
 આપણુ છુ સુખિયા ને, દુખિયારી એ અપાર,
 એનું સહે એજ દુઃખ, બીજને વિચાર છે !! ૬૧
 એમ દયા દિલ લાવી, જોતા એકા દેવ સર્વ,
 ધર્મ અને ધરાણી ત્યાં, આવિયાં ધર્યાંમર્યાં
 જો કે ચાલતાં અપાર, બંને મળી ધીમાં અતિ,
 તદપિ શ્રમ ને શ્વાસ, સહુને મને વર્યાં;
 દેખાયાં ન દૂરથી, જોળખાયાં પાસ આવ્યે,
 લાગી અતિ વાર તોય, ખાંતથી ઘોડું ખર્યાં;

૬૦ વિશેષ દુઃખ વર્ણુ છે: કૃષ્ણ ૪૦. સુરભિ—ગાય. ગતિમંદવાળો
 —ધીમે ચાલનારો. ધર્મ ઉતાવળે ફળતો નથી એ કવનિ છે. ગા—ધર્મ.
 અવિધારજો—નિર્ણય કરજો—મણજો. અર્થાત્ માડી દશા યાત !

૬૧ માલ—અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર રહેવું આતુંજ દુઃખ બરેલું છે !!
 હાય હાય ઇ—હાય હાય ! ગાયની કાય તો ખાવા ધાય એવી છે (અર્થાત્
 સુકાષ્ઠજવાથી કેવળ હાડપિંજરરૂપ રહેલી છે અને તેથી બિહામણી દેખાય
 છે) એમ ધાર (ધારીને જો). બીજને ઇ—બીજને તો એ દુઃખ
 સહેવું એ વિચાર બરેલું છે. અર્થાત્ જે દુઃખ પૃથ્વી સહે છે, તે દુઃખ બીજ-
 થી સહેવાય એવું નથી.

આવવાનાં તેહ આવ્યાં, આખર તો પાસ ચાલી,
 આરંભેલી તીર લીધી, વે'લાં મોડાં જો વશ્યાં. ૬૨
 નર ધર્મ નારો ગાય, નિરખીને બોલ્યો રાય,
 અહો સુરભિ તમે તો, ઘણું દુઃખ વામિયાં;
 દશા દિલગીર ભરી, દખાય દિદારચકી,
 દયા ખાવા જેણું દુઃખ, સુખને ક્યાં વામિયાં?
 આધાર છો જગતનો, જૂનામાં જૂનાં છો તમે,
 ઘણા ધયા અમ જેવા, સિદ્ધ સિદ્ધિ સામિયાં;
 કાર્ય છે અમારું આજ, દુઃખ દૂર કરવાનું,
 સુણી મહી બોલ્યાં ત્યારે, સિર અતિ નામિયાં. ૬૩
 ધન્ય છે શ્રીમાન તને, દુઃખદિન પૂછે મને,
 સુણ્ય એક ચિત્ત ધરી, આજ કહું છું તને;

૬૨ તેમની નિર્બંજતા વણે છે: જો કે ૪૦—જો કે તે બન્ને મળીને
 (ધર્મ ચૂને પૃથ્વી) અપાર ધીમાં ચાલતાં હતાં તદ્દપિ (તોપણ) તેમને
 જે ચાલવાથી શ્રમ થયો હતો અને શ્વાસ ચઢ્યો હતો તે સહુને મને વશ્યાં
 (સહુની નજરમાં આવ્યાં). બીજો પણ કોઇ પોતાની શક્તિ કરતાં ઉતાવ-
 જો ચાલે તો તેને પણ શ્રમ અને શ્વાસ માલમ પડે છે. અનુમાનાલંકાર.
 તેમનું ધીમાપણું વણે છે: ખાંતથી ૪૦. થોડું ખશ્યાં—થોડું ચાલ્યાં.
 આરંભેલી ૪૦—જો કે તેઓ વશ્યાં (પોતાના ઠેકાણા પરથી ચલિત થયાં—
 નીકળ્યાં) હતાં તો તેમણે વેહેલાંમોડાં પણ આરંભેલી તીર લીધી—આરં-
 ભેલા કામનો કાંડો આણ્યો—ચાલવાનું પૂર કરીને ધારેલી જગોએ પો-
 હોઆં.

૬૩ રાય —ઈંદ્ર. દિદાર—સ્વરૂપ વામિયાં — તજ્યાં. પ્રાચીનતા
 વણેછે: સિદ્ધ ૪૦—તમારા આગળ અનેક સિદ્ધ અને અનેક સિદ્ધિ એ
 બધાંય સામિયાં—શમી મયાં છે અર્થાત્ તમે તેમનાથી પણ જૂનાં છો.
 કાર્ય છે ૪૦—અર્થાત્ હવે તમારું દુઃખ દૂર કરવાનું કાર્ય એ અમારું છે.

પડ્યું હોય આંદુ તેની, માય જેમ આર ઘોઘે,
 તેમ દુઃખ મધ્ય દુઃખ, આપવા ધ્યાયું મને,
 જેનાગ્રહી દાપ કોશ મકટચે મુઝાઈ હુય,
 મોકલ્યો તેડવા તેહ, વિચાર્યું નહિ મને;
 અગુણી છે સર્વ પાણુ. હું નયો અગુણી તેવી,
 ખરેખર કહી દાણુ, ઊભી ને આવી કને. ૬૪
 બોલનામાં જોઈયુ તો, કેટલુક થઈ ગયુ,
 તટલુ બધુ તો કઇ, કવિથી કે'વાય છે !
 પાણુ ચઢ્યે શ્વસ અને, ક પારી આવી અપાર,
 આખ્ય તરડાઈ ગઈ, આખર તો ગાય છે !
 કોણુ તેનુ બેલી થાય, સાર નુ સગુ કે'વાય,
 ધર્મ એક પાસ જાય, આચર્યો મદાય છે !
 છાટે કઇ પાણી અને, દાણે આખ્ય જાણી દુ ખ,
 કા'ણી છે કે મુખ માહી, દુ ખ તો દબાય છે ૬૫

૬૪ પૃથ્વી કહે છે ધન્ય છે ઇન્—ધીમાન—મુદ્ધિમાન ગામાટે ધન્ય છે !
 દુ ખદિન ઇન્—મને દુ ખદિન (દુ ખના દિવસની ખમર અતર) પૂછે છે માટે.
 તેહ—ધર્મ મને—મનમા. ધર્મ દુષ્ટોનો ક્ષય જલદી થવા દેતો નથી તેથી
 માગ ઉપર દુષ્ટોનો અતિશય ભાર થયો છે, એવી રીતે દુ ધર્મરૂપે દુ.ખમા
 છું, એમ છતા તેજ ધર્મને વળી મને તેડવા મોકલ્યો અને તમે મનમા
 વિચાર ન કર્યો કે આથી પૃથ્વીને બમણુ દુઃખ થયો! અગુણી—મારા ઉપમારને
 ન જાણતા મને દુ ખ ઉપમાવનાર હું ઈન્—દુ તેની અગુણી નથી તેની
 સામિતી બતાવે છે બીમી ઇન્.

૬૫ કેટલુક—કેટલુક કઇ કઇ. અનુભવ કરે છે પાણુ ઇન્ એમ
 થવાનુ કારણુ કહે ર, આખર ઇન્—કેમકે છેરટે નો એ ગાયજ છેની ? ગાય
 સ્વભાવે ગરીબ, તેમા તે દુખીઆરી, અને વગી તેના દુખનુ કારણુ

વળી આવી હિમ્મત ને, હામ ભરી બોલવાની,
 સુરશય સુણેા સર્વ, કથની માડી કહું;
 વારવાર ધર્મથકી, સુખ થાય સર્વ મને,
 આ સમય ધર્મથકી હુ ખ આવીયા સહુ,
 અશ જે તનારો એ તો, ભાર મારો હરા નાખે,
 વાયુકરો અશ મહા—સુખકારો હુ લહું;
 અશ્વિનીકુમારકેરા, અશ અશ ભાગ ગણુ,
 હુ ખ દૂર કરવાને, એમ ચારેન ગ્રહુ ૬૬
 પણ ઊભા ધર્મરાજ, તેમનો જે અશ થયો,
 હુ ખ તેજ દેછે મને, હુ ખી કરી સર્વને,
 ભાર થયોએ અપાર, સહન ન થાય હુ થી,
 નાચી નમ્રુ તેણે કહ ન દનના પર્વને,
 મહામોહકારી દુમ જોતા માહી જાહે જાય,
 સુરશય કરે કશુ, ધાડ નહિ ધર્મને,
 ધર્મી હોય અસ ખ્ય તો, ભાર નવ લાગે મુને,
 વલ્લભ કે' સહુ નહિ, દોળદાર ગર્વને ૬૭

જે ધર્મ તેનેજ તેડવા મોકનીને તેને અવિક કુ ખીઆરી કરેલી આચર્યો
 ઈ—જેને આચર્યો છે એવો એક ધર્મજ તે ॥ પામે જાય છે જો મનુષ્યે
 ધર્મ આચર્યો હોય તો તેજ આખર વખતે મ હાય થાય છે, એ ધ્વનિ, સુખ
 માહી-ઈ—સુખના ઉપચાર કરવાથી હુ ખ દબાય છે, એવો ભારાર્ય છે

૬૬ હામ—('ભી' ક્રિયાપદનું ઝંમ) તમારો અશ—અશુન
 વાયુકરો અશ—ભીમ અશ અશ ભાગ—અગ અરા જેવડા વિભાગ

૬૭ ધર્મરાજનો અશ—યુધિષ્ઠિર નીચી ઈ—હુ ભારથી નીચી નમી
 જાઉં છું તેથી ન દનન રમી પર્વ (મહોત્સવ) ને કંઈ થાય છે અવાત
 ન દન ॥ સુખ છે દુમ—દહા જાહે જાય—મૂઝા પામે અર્થ ત કગમાડ

બોલી એટલું કે બાઝી, કાચકી તો કંઠમાંય,
 કાંઠા પડી ગયા અતિ, ઇળપર ઝૂલતા;
 અશ્રુ ચાહ્યાં આંખ્યથી, અચેતન કાય થઇ,
 કંપે છે ઉદર એક, અવનવું ફૂલતાં;
 હાલવું ને અચેતન, એક કાળે થઇ રહ્યાં,
 અભયબ એના જેવું, જાણિયે શુ ફૂલતાં;
 ધિકાર છે ધર્મ તને, અવિચારી કહે એમ,
 કવિમણિ કહે કેમ, મૂલ્ય થાય મૂલતાં. ૬૮
 હાંબો કરી હસ્ત અને, ઇંદ્ર બોલ્યો તેણી વાર,
 મારા અશને બગાડ્યો, ધર્મ અંશ તાહરે;
 ઇંદ્રાસન રાખવાને, અમો ને હાપાય કરે,

નવ ડોળદાર ઇં—અર્થાત્ ધર્મ ન છતાં હું ધર્મ છું, એવો દંભ કરીને
 ગર્વ કરે, તે ગર્વને હું સહી શકતી નથી. ધર્મનો દંભ કરનારા પૃથ્વીમાં ખરા
 બાર ૩૫ છે એ ધ્વનિ.

૬૮ ઝૂલતા—અર્થાત્ અતિ મોટા. હાલવું ઇં—જેને ચેતના હોય
 છે તે હાલે છે પણ આ ગાય તો મૂર્છા પામવાથી અચેતન થઇ ગઇ છે અને
 તેના ઉદરમાં વાયુ ભરાવાથી તે ફૂલે છે, અને ફૂલવાથી ઉદર હાલે છે. માટે
 અચેતનતા અને હાલવારૂપ ચેતનતા પૃથ્વીરૂપી ગાયમાં એકે કાળેથી રહ્યાં
 છે એ આશ્ચર્ય છે. વિરોધાભાસ અલંકાર. ધિકાર છે ઇં—આ જો-
 ઇને જે અવિચારી હોય તે એમ કહે કે હે ધર્મ ! તને ધિકાર છે; પણ- કવિ-
 એમાં મણિ જેવો વજ્રબ એમ કેમ કહે ? કેમ ન કહે ? મૂલ્ય ઇં—મૂલ-
 નાં (બીજને મૂલ્યતા) પોતાનુજ મૂલ્ય થઇ ગયે માટે. અર્થાત્ ધર્મ આ-
 ચરનારને પ્રથમ મંકટ પડે છે તેટલા ઉપરથી ધર્મને નિદનાર કે તણ
 દેનાર મૂર્ખ છે; પણ તે પરિભ્રમે સુખ આપનાર છે એમ ને જાણે છે તે
 ધર્મને કોઇ પણ સમયે નિદતા નથી, એ વ્યંગ્ય.

પાર્યને ન તેહ કુચે, થયુ એવુ જાહેરે,
 વધારે કે'વામા કશુ, આણ્યુ ધર્મે કહ્યા આજ,
 ભૂમિ પર ભાર થયે, સે'વુ પડે માહેરે,
 ધર્મના હિમાયતી જે, આવો આવો પાસ મારી,
 દુખિયારીને છોડાવો, ત્યારે કહુ વાહ રે ! ૬૯
 ઊડ્યા બૃહસ્પતિ ચે'લા, સૂર્ય તેની સાથ ઊડ્યા,
 અશ્વનીકુમાર અને, ધર્મ ઊભો આગળે;
 બીજા છે ઘણાય પણ, તેહ નથી ઊડતા કો,
 અમે કહુ ધર્મ સાચો, લખી દઉં કાગળે,
 ધર્મકેરો અશ ને છે, તેનાવડે સર્વ થાશે,
 સમજે નહિ તે મરે, ભાડી જાય ભાગળે !
 નથી રામાયણ જેવુ, મઝક મઝક નથી આ તો,
 ધર્મ સાચે ધર્મકેરી, રાડ રાખતાં રજે ! ૭૦

૬૯ ઇંદ્રામન ઇં—અમે ઇંદ્રાસન રાખનાને જે ઉપાય કરે' છું
 તે પાર્ય(અર્જુન)ને રચતો નથી એવુ જાહેરે (જાહેર) થયુ છે ન રચ-
 વાનુ કારણ, ધર્મના અશ (યુધિષ્ઠિર) મારા અશને (અર્જુનને) બગાડ્યો
 છે, તે છે એમ પાછળ કહેતુજ છે દુખીઆરીને—પૃથ્વીને

૭૦-ધર્મ સાચો છે તે વિશેષ નિશ્ચયપૂર્વક વર્ણુ છે, લખી ઇં
 ભાડી ઇં—જે ન સમજે તે બલે અમને ગાળો ભાડીને ભાગોળે જાય
 —રીસાઈને નાશી જાય ! ખરૂ કહેતા રીમ કરે તેની અમે દરકાર
 કરતા નથી, એ વ્યંચ છે નથી ઇં—આ કાઈ રામાયણ જેવુ કાવ્ય
 નથી કે મઝકપુરાણ કે કઝકપુરાણ જેવુ પુરાણ નથી, ધર્મ ઇં—
 પણ આ તો ધર્મ (ઇંદ્ર વગેરે)ની સાથે ધર્મની રાડ (કનિયો) રાખતા
 (વર્ણુવતા) રજે (કારેલો મનોરથ સિધ્ધ કરે), એવો કવિ છે બીજા
 કવિઓ ધર્મ (અગ્નિ વગેરે) અને ધર્મ (ઉષ્યુતા વગેરે)ની વિરૂધ્ધતા
 વર્ણુની શક્તિ નથી પણ હુ તો તે પણ વર્ણુ છુ, એ વિસ્મય છે !

રમ્ય નથી વાંક કંઈ, સંચ સાચવીને જુઓ,
 પ્રેમચની પોઠ સહુ, ખેલક તો ખેસશે;
 જ્યાંહી ધર્મરાજ ત્યાંહી, જય તો ચવાનો નિશ્ચે,
 વાહવાહ થશે એથી, ધર્મ ધ્યાન ખેંચશે;
 અપાર કષ્ટથી રહ્યા, અંશ વાયુ વાસવના,
 ધર્મચક્રી તર્યા જોહુ, તેહ ધર્મ વેચશે ? -
 સુરરાય મિથ્યા તારી, વાણી આણી વાર કહું,
 વહજીભ શુ કવિતાને, હામ હામ વેચશે ?
 પુરંદરે પૂરેપૂરે, તદા ત્યાં કર્યો વિચાર,
 ખોલ્યું સત્ય કરવાનો, રાહ નવ લાધિયો;
 કહું કર જોડી પછે, બૃહસ્પતિ વિનવની,
 રાજનીતિતણો પથ, સધાય તે સાધિયો;
 કહો ગુરુદેવ આજ, કાજ મારે કરવાનું,

૭૧

૭૧ બૃહસ્પતિ ધર્મનો પક્ષ કરીને ઈંદ્રને કહે છે: રમ્ય ઇં—પૃથ્વી
 દુઃખી થઈ તેમાં ધર્મનો રમ્ય (લગાર) વાંક નથી. સંચ ઇં—તમારા
 મનરૂપી સંચને સાચવીને જુઓ (વિચારો). અર્થાત્ ન્યાયબુદ્ધિથી વિચારો.
 પ્રપચ—કાવાદાવા—હમાઈ. ખેલક ખેસશે—ફરીથી ન હામ એમ
 ખેસશે—કેવળ નાશ પામશે. ધ્યાન ખેચશે—(તમારું—અથવા સર્વ
 કાઈનું) વાયુ અને વાસવના અંશ—ભીમ અને અર્જુન. ધર્મચક્રી ઇં—
 જોહુ (ભીમ અને અર્જુન વગેરે) ધર્મચક્રી તર્યા (સંકટમાંથી) તેહ ધર્મને
 વેચશે શું ? અર્થાત્ ધર્મને પોતાનો ન કરી રાખીને ખીન્નજોને આપી દેશે
 શું ? તે વિષે દૃષ્ટાંત કહે છે: સુરસત્ય ઇં—હે દેવના સખ! તારી વાણી
 આણી વાર (આ વખતે) મિથ્યા છે એમ હું કહું છું; વહજી સરખો કવિ
 શું પોતાની કવિતાને (ખીન્ન કુર્કવિઓની પેઠે) હામ હામ વેચશે ? અર્થાત્
 નહિજ વેચે. તો, તેજ રીતે ભીમ વગેરે પણ ધર્મને નહિજ તજે, એ દાષ્ટાંત
 ત છે. દૃષ્ટાંતાલંકાર. કવિતા વેચવાની વાતવડે કવિતા ઉપર નિર્વાહ કરના-
 રાઓપ્રતિ આક્ષેપ કર્યો છે.

ઠાળો દુઃખ દેવકેરું, લાભ લક્ષ લાધિયો;
યતો ધર્મસ્તતો જય, એથી થાય છે ઉદય,
હૃદય ન માને માફું, સદય આરાધિયો.

૭૨

દુઃખ થાય દૂર અને, રીઝે સુરભિ અપાર,
ધર્મ વડો જાણું અમો, શું એવો ઉપાય છે;
ગુરુ હોય ને કંઈ, તેહ આજ દાખવી દો,
શાંતિ શાંતિ થાય જેથી, (વેણુ) શાંતિદા સદાય છે;
વીર ધીર અંશ મારો, પાર્યં પૃથ્વી માંહી ગાળે,
તેને સા'ય ધર્મકેરી, સાચી શું મનાય છે !

વાયુકેરી જુકોદર, વિશ્વને કરી દે પાન,
તેને ધર્મસૂતુકેરી, સા'ય શું ગણાય છે !

૭૩

બૃહસ્પતિ કહે ત્યારે, વચન માફું પ્રમાણ,
સંશય ને એહ માંહી, પરીક્ષા કરો ભઈ;
જાતે જઇ જુઓ તેમ, ધર્મ વિણ તરે કોણ,

૭૨*પુરંદરે—ઇદ્ર. બોલ્યું ઇ—ધર્મ એજ પૃથ્વીના દુઃખનું કારણ છે એવું પાતાનું બોલેલું વચન. બૃહસ્પતિ—બૃહસ્પતિને. લાભ ઇ—તો લક્ષ (લાખો) લાભ મને પ્રાપ્ત થયા એમ હું માનીશ. યતો ઇ—યતોધર્મસ્તતોજયઃ—જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે અને એથીજ સર્વનો ઉદય થાય છે એવી વાત તમે કહો છો પણ માફું મન, તે માનવું નથી. સદય ઇ—માટે મેં સદય એવા ગુરુની આરાધના કરી છે. અર્થાત્ હે બૃહસ્પતિ ! તમે જ્ઞાતા ઉપર દયા લાવીને મારા મનનું સમાધાન કરો.

૭૩ ઇદ્ર બૃહસ્પતિને એવો ઉપાય પૂછે છે કે જે એક ઉપાયથી બે કાર્ય થાય. તે બે કાર્ય કહે છે: દુઃખ ઇ—જેથી પૃથ્વીનું દુઃખ દૂર થાય અને (પૃથ્વીરૂપી) સુરભિ (ગાય) અપાર રીઝે, એ એક; અને જેથી અમો ધર્મને વડો જાણું એ બીજું. શાંતિદા—શાંતિ આપનાર (વેણુ). ધર્મ—ધર્મપુત્ર—યુધિષ્ઠિર.

યુદ્ધ ને આયુદ્ધકેરી, જાણજ્ઞે સિદ્ધિ ગઈ ! !
 સંશય જ્ઞે હોય અને, કરવા પરીક્ષા ધારો,
 નિરીક્ષા કારણ નહે, જલ્પું ન્યાયી તો થઈ;
 મારું અને તારૂં તણી, મૂકી જેણે માયાફાડ,
 વદ્ધભરો ન્યાય ધરે, તેણે જ્ઞેવું ત્યાં જઈ. ૭૪
 ઈંદ્ર કહે ન્યાયી અમો, ન્યાય સર્વકેરો કરે,
 સુર ને અસુરકેરો, પુરૂષ પિશાચનો;
 નરનાંહી નરમણિ, નૃપતિ મનાય નેહ,
 તે તો મારો અંશ કા'વે, દાવો સાચમાચનો;
 અન્યાય ન ઉર આવે, કરાણાણુ અંગ કા'વે,
 દુઃખ દિલ વિચ વસે, છું હું બેઠી સાચનો;
 વાયુ કહે વાત જોડી, ન્યાય તો છે મારે ઉર,
 ગતિ મારી મૂકો સૌને, ટૂંકા નથી વાચનો. ૭૫
 વસુ કહે વાસવને, વાયુકેરી વાતો નેહ,
 વસુ ધરા માંહી એ તો, વસમી મનાય છે;

૭૪ પરીક્ષા ઇ—આ વાક્ય પક્ષપ્રસ્નોત્તરના પ્રસંગનું બીજ છે. સિદ્ધિ
 ઇ—(ધર્મ વિના) નિરીક્ષા ઇ—જે પરીક્ષા કરવા ધારતા હો તો નિરીક્ષા
 કારણ (જેવાને માટે) ન્યાયી થઈને જલ્પું અથવા ન્યાયી થઈ (ખતી)
 જલ્પું, અર્થાત્ પક્ષપાત કરવો નહિ. મારું ઇ—મારું અર્થ અને તારું જોડું
 એવો વાદ કરવાની માયાફાડ જેણે મૂકી (જોડી) દીધી હોય અને જે
 વદ્ધભરો (વદ્ધભરો જેવો) ન્યાય ધરતો હોય (અર્થાત્ નજરે જોઈનેજ
 જે નિર્ણય કરતો હોય) તેણે ત્યાં જઈને જોવું. મતલબ કે નિષ્પક્ષપાતે પરી-
 ક્ષા કરવી.

૭૫ સર્વે દેવો પોતાને પક્ષપાતરહિત ન્યાયી ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે છે:
 ઈંદ્ર ઇ. દુઃખ—(દીનનું).

સમાનપણું જાણાય, ઉપર ઉપર થકી,
કૃત્ય છે કરાળ એનાં, નાક જૂ ભણાય છે;
અમારે ન લેવાદેવા, ન્યાય છે અમારે મન,
છે સત્ય સાળવીહાટ, અદલ વણાય છે;
નથી ન્યાય કરવાનો, કે વસે અન્યાય ઉર,
સત્ય સત્ય સત્ય એક, ચિત્તમાં ચાણાય છે.

૭૬

કુબેર કે' કૂડ જોલે, સુરસરીયુ મળીને,
શંતનુ કસાવી પાડ્યો, જાહર જાણાય છે;
ન્યાય તો અમારે દિલ, દીક્ષવિણુ વરી રહ્યો,
ધણીકેરું ધન ઘણું, અમને સંપાય છે,
ઘટે નહિ રજ અને, ઉદાર મનુ જાણાય,
ધન મળ્યે કાણુ કહ્યો, ધરામાં ધરાય છે ;
તેહ મજ્યા છતાં અમા, એક નિઃશવાન રહું,
અમારા જેવો ન કોઈ, ચૌદ લોક માંય છે.

૭૭

૭૬ વસુ—એ નામના દેવો નાક જૂ—સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં વસુઓ
કેમ નાથી છે તેનું કારણ કહે છે. નથી ઈ—અમારે ન્યાય કરવાનો હોય
તો અમારા મનમાં અન્યાય (પક્ષપાત) આવવાનો સંભવ છે, પણ તે તો
અમારે છે નહિ તેથી અન્યાય કરવાનો પણ અમારે સંભવ નથી. અને
અન્યાયનો સંભવ નથી માટે અમે ન્યાયીજ છીએ.

૭૭ વસુનું ન્યાયીપણું કુબેર-દેવ જોઈ પાડે છે કુબેર ઇ—કુબેર
કહે છે કે એ વસુ કૂડ જોયે છે (જૂડું કહે છે), કેમકે એણે સુરસરીયુ
(દેવનદી મંગામાયે) મળીને શતનુ રાગને કસાવી પાડ્યો. વસુઓને
કાંઈનો શાપ થવાથી તેમને મનુષ્ય અવતાર લેવાનો હતો તેથી શતનુની
સી ગંગાને પેટે તેમણે અવતાર લીધો. ગંગા જાણુની હતી કે આ મારે
પેટે જન્મેલા વસુ નામે દેવ કે માટે તેમને જન્મ્યા કે તરત ગંગાનદીમ

મોટાઈ કરો તમામ, ખરી ઝોટી ધારી હામ,
 કથજો છે એથી કામ, ન્યાય નથી ચિત્તમાં;
 થાયે કીમત બદામ, લાજ લાગે મહાધામ,
 મોટાઈની જાય મામ, મેમ નથી પ્રીતમાં;
 રે લઠાઈ (કરો) કામદામ, લુટી જાણો જોડી દામ,
 કે ધરો વરાગી વામ, રે'મ નથી રીતમાં;
 દક્ષણવંતી લગામ—વિના થયાછો ઉદામ,
 નથી નથી કો અકામ, પૂરણ પ્રતીતમાં. ૮૦
 ગુરુદેવકેરી વાત, સાચી લાગી વાસવને,
 એકેકના ગુણ ગાય, તેહ નથી કામનું;
 સત્ય શોધવાને માટે, આણુ નવ આવે કદી,
 આ તો સત્ય દખાય છે, માત્ર એક નામનું;
 ગરવા ગુરુજી કહો, કરવું અમારે કેમ,
 પથ નથી લાધતો આ, જેમ લેખુ રામનું;
 તમે કહો તેમ કરે, બોલું નહિ બીજી વાર,

તેને ન્યાયી કહેવો એમા તમારે શું ગણાવણુ છે ? દેવને આમ એક
 બીજાનું પ્રાંડન કરતા જોઈને આગના રથવાળે ફરીથી પણ બીહે છે કે રખેને
 પાછા લઈ જઈશે તે વર્ણુ છે. જય ધ્રુવ ગુરુદેવ—ગૃહસ્થપતિ વારતા—અટ-
 કાવતા ગુરુ શુ જોલ્યા તે કહેહે ન્યાયપણુ ધ્રુવ—ક્યાહી (કોઈનામા)
 ન્યાયપણુ નથી, એવું અકાર (કડવું) વેણુ તે જોલ્યા.

૮૦ મહાધામ—મોટું તેજ. અર્થાત્ તમારા મોટા તેજને લાજ લાગે
 છે લઠાઈ—લાડ્યાપણુ લુટી ધ્રુવ—લુટીને દામ જોડી જાણો, એ
 અન્ય ધરો—પકડો ઉદામ—ઉદ્ધત અકામ—વાચના વિનાના તમા-
 રામાના કોઈ પણ કામનારહિત નથી એમ અમને મંપૂર્ણ પ્રતીત થાય છે.

વલ્લભ કે' નૂર થયું, આજ તો બદામનું ! ૮૧
 મહામતિ બૃહસ્પતિ, ધારી ગતિ ધર્મરતિ,
 સર્વવતી જોલિયા ત્યાં, ન્યાય વાત જે હતી;
 ધર્મસુનુની પરીક્ષા, કરવા વિચારો ઉર,
 નિરીક્ષક કરો ધર્મ, ખુચ કરશે છતી;
 સુનુકેરી સાચવટ, હશે તો દુખાડી દશે,
 અસત્ય હશે તો નહિ, મુખ રાખે એ રતિ;
 છાનુ રાખવા વિચારે, તમે છો એથી વધારે,
 ધારે અન્યાય ન ક્યારે, ધર્મ છે મહામતિ ૮૨
 જોઈએ જૂઠા નાર, ઝડી વન્ય શાશુ મૂર્ખ,
 એહ ન્યાય લાગુ થયો, વિબુધ સમગ્રમાં;

૮૧ બૃહસ્પતિએ ધર્મની પ્રશંસા કરી તે વાત હવેને સત્ય લાગવાથી
 ઉદ્ધ વિચારે છે: એકેકના ઈન્—પ્રત્યેક દેવ પોતપોતાના શુભ ગાય છે તે
 દામનું નથી. નામનું—કહેવા માત્ર. પથ ઈન્—વેગ સમનું (વ્યાજના
 દોકડાનું) લેખુ મધ શકનું નથી તેમ આ પથનો પળ પાર પમાતો નથી.
 અર્થાત્ કોણ ખરેખર મેટો છે તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. નૂર ઈન્—
 ઉદ્ધ કહે છે કે મત્સ્યનો નિર્બુધ ન, કની શકાયથી આજ અમારે નૂર (તેજ)
 બદામનું (અર્થાત્ વૃન્ધ) થયું છે !

૮૨ ધર્મરતિ—ધર્મમાં પ્રીતિ (ધાનીને) નિરીક્ષક—અર્થાત્ પરીક્ષક.
 ધર્મના પુત્રની પરીક્ષા કરવાને ધર્મનેજ આમાટે યોગ્યતા તેનું કારણ કહેછે:
 ખુચ ઈન્—જે ધર્મમાં કાઈ ખુચ (ખામી) હોય તો તે પ્રકટ કરશે. (ધર્મ
 દોષવાથી). અસત્ય ઈન્—જે ધર્મપુત્ર બુધિપૂરમાં અસત્ય હશે તો એ
 (ધર્મ) તેનું મુખ (અર્થાત્ સદમ) રતિ પળુ નહિ ગણે. પાળુ કદાપિ
 પુત્રનો પક્ષ કરીને તેના દોષ છાત્ર નાખશે તો ? તમે ઈન્—તમે (દુઝાલ
 દેવો) એથી વધારે (જાણતા માત્રા—શુભ વાતને જાણવાના) છો.

ત્રિકાળનું જ્ઞાન ધારૂં, જૂઠું જાણી લેઉં સર્વ,
ઉતારીશું પછે ગર્વ, કરો ધર્મ અગ્રમાં;
સૂર્યસૂતુ ઊઠો વે'લા, પરીક્ષા કરોને જઇ,
નિરીક્ષા કરું છું અમે, ખેડા સુરનગ્રમાં;
ગુરુદવ કહે જાઓ, રૂએ તેમ કરો જઇ,
વલ્લભ કે' આવે શોભે, ખરો ધર્મ વ્યગ્રમાં.

૮૩

વિસર્જન થઇ સભા, સુરકેરી તોણી વાર,
આજ્ઞા કરી ધર્મને ત્યાં, સહુ આલ્યા સ્થાનમાં;
અશ્વિનીકુમાર અને, સવિતા જઇને મળ્યા,
કેલું તમે ધર્મરાજ, ધર્મ ધારો ધ્યાનમાં;
બૃહસ્પતિ ગુરૂં કહે, સૂતુ શત યાય જાય,
ધર્મને અવળ ગાય, મહાઋષિ માનમાં;
આવજો તેણું કરીને, રે'જો અન્યાયે કરીને,
નામ યાય જે વરીને, ધર્મ અભિમાનમાં.

૮૪

૮૩ બૃહસ્પતિનું કહેલું દેવોએ કબૂલ કર્યું તે લોકોક્તિથી વર્ણવેલું છે. જોઈએ છં. વિષ્ણુ—દેવ. દેવો કેવી રીતે જૂઠ્યા તે કહે છે: ત્રિકાળનું ઇ—અમે ત્રણ કાળના જ્ઞાનવાળા છીએ માટે ધર્મ જે પુત્રનો પક્ષ કરી જૂઠું કહેશે તો તે, જાણી લેઈશું અને પછી ધર્મનો સત્યવાદીપણાનો ગર્વ ઉતારીશું. અગ્રમાં—આગળ (ધર્મ પુત્રની પરીક્ષા કરવાને). સૂર્યસૂતુ—હે ધર્મ ! સુર-નગ્રમાં—અમરાવતીમાં. નિરીક્ષા કરું છું—જોઈએ છીએ. વ્યગ્રમાં—વ્યમ-તામાં—ગભરાટમાં.

૮૪ કરી—કરીને. સ્થાનમાં—પોતપોતાને ઘેર. બૃહસ્પતિ ઇ—દેવો-ના ગુરુ બૃહસ્પતિ ધર્મને શીખામણુ દે છે કે, હે ધર્મ ! સૂતુ (પુત્ર) તો શત (સેંકડો) યાય અને જાય—ઉપજે અને નાશ પામે, પણ મહાઋષિઓ માનમાં (ગર્વથી) ધર્મને અવળ ગાય છે. જેમ “સ્ત્રાવહેવસતોષમંદકો-

પિતા ગુરુ બ્રાતાને ત્યાં, નમ્યા ધર્મરાય પોતે,
કદા નવ જાય મારું, માનસ અધર્મમાં;
નિશ્ચિંત થઇને તમે, જાઓ સુરલોક માંય,
આચરું હું આજ એવું, વસો સહુ સર્મમાં;
અન્યાયનું નામ કદી, પડ્યું નથી મારે કાન,
તદપિ છે વસતું આ, શુદ્ધ રે'વું કર્મમાં;
એમ કહી ચાલ્યા પછે, ધર્મરાજ ધર્મધારી,
દુઃખિયાંને દુખદેવા, જાણી વસ્યા નર્મમાં.

૮૫

ધર્મોગમન.

જ્યારે ગયા સુર સર્વ, ત્યારે ધર્મ વિચારતા,
કથા હું ઉપાય કરું, જેથી પાતું પારને;
જરતીથી ચઢે જેમ, સાગર અપાર વાર,
તેમ સર માનસ ત્યાં, સાંધે તોડે તારને;
ઉભરા આવે ન જાય તેની સ્થિતિ કથે કોણ,
મન તરંગના તેમ, પમાય ન સારને;

દિનિશ્ચલ!" ઇત્યાદિ. અન્યાયે—અન્યાયથી. નામ છં—ધર્મના અભિમાન-
માં રહેજો અને જે વરીને—જે કૃત્ય પસંદ કરીને નામ (પ્રખ્યાતિ) થાય
તેવું કરીને આવજો.

૮૫ પિતા—સૂર્ય. ગુરુ—બૃહસ્પતિ. બ્રાતા—અશ્વિનીકુમાર. માન-
સ—મન. સર્મમાં—સુખશાંતિમાં. તદપિ છં—તોપણ આ કર્મમાં (પુત્રની
પરીક્ષા કરીને તેને દુષિત કે નિર્દોષ ઠરાવવા રૂપ કર્મમાં) શુદ્ધ રહેતું
વસતું છે. દુખિયાં—પાંડવો અને દ્રૌપદી. દુઃખ દેવા—(દુઃખરૂપ કસોટી
કાઢવા વિના તેમનું સત્ય જણાઇ આવે નહિ માટે). નર્મમાં—ગસ્કરીમાં
(મદ્યનું રૂપ ધરીને) અથવા સુખમાં.

આમ તેમ ફરે અને, ડરે ધર્મ વાર વાર,
 નિર્ણય ન શાય તેમ ભરાય ન ભારને. ૮૬

એવે એક સિદ્ધ સાધ્યો, હિપાય તો તેણી વાર,
 મનમાં આનંદ યયો, કીક સૂઝી આ કળા !
 ધ્યાન ધરીને વિચાર્યું, પાંડવો વસેછે ક્યાંહી,
 દૈતવનમાં જાણાયા. પાંચે તો હજ્યા મળ્યા;
 જ્યારે એવું જાણ્યું ત્યારે, દુઃખ થયું દિલ માંય,
 દીનને દીનત્વ દેવું, બોગ તો મળ્યા ભલા !
 વાત તો વળી વિચારી, એ તો ધર્મકેરું કાજ,
 એમાં નથી દાષ કાંઈ, એમ ધારીને વળ્યા. ૮૭

જેતાં જોતાં માંહી ગયા, દૈતવન મધ્ય ચાલી,

૮૬ ધર્માગમન—ધર્મતું જૂલોક ઉપર આવવું. પારને—(પરીક્ષા કરવારૂપ કાર્યના). ભરતીથી ઈન્—જેમ સમુદ્રમાં ભરતી અને જોટ થવાથી અપાર વાર (પાણી) ચઢે છે અને ઉતરે છે તેમ ધર્મગમનના માનમરૂપી સર (સરોવરમાં) પણ તરફ વિતરફના ભરતી જોટ થાય છે. સાધે ૪૦—મનના હરાવરૂપ તારને સામે છે અને વળી તે સામે ન લાગવાથી તેને તોડે છે—૨૬ કરે છે. રૂપક અને ઉપમા, ભરાય ૪૦—શું કરવું તેનો નિશ્ચય નહિ થવાથી કાર્યરૂપી ભાર મનમાં ભગતો નથી. આ છંદમાં આમ તેમ ફરવું, ડરવું, વગેરે અનુભાવથી વિતરફ નામે ભાન વર્ણાયો છે.

૮૭ દીનત્વ દેવું—દુ ખી કરવા આ કવિતામાં કાર્યસિદ્ધ કરવાની યુક્તિ સૂઝી આવી, વગેરે વાક્યોથી હુર્ષ નામે ભાવ વર્ણાયો છે અને પછી, ' દીન-ને દીનત્વ દેવું ' વગેરે વચનોથી વિદાદ નામે ભાવ વર્ણાયો છે. એ બંને વિશ્લેષ ભાવોનો એકજ અર્થમાં સળધ જોડાયો છે માટે એ ભાવમંદિ નામે રસના અગતું વર્ણન છે. કવિતાના અતમાં ' એમાં દોષ નથી કાંઈ ' વગેરે વાક્યોથી તે બંને ભાવોની શાંતિ કરી છે માટે એ ભાવશાંતિનું વર્ણન છે.

ઉપાય જે ચોજી કાઢ્યો, ધ્યાનમાં તે તો ધર્યો;
 સિદ્ધ કરવાને કાળ, આરભ કરેછે જેવે,
 દયા આવી મન તેવે, વિચારે વળી કર્યો;
 કરવું ન એમ મારે, દાઝ્યા પર હામ આગે,
 તેહ પણ મારે હાથ, હાથ હાથ ના ડ્યો!!
 મારે જલુ પણ આજ, કરવું ન સુરકાજ,
 કોકિલા ઉપર જાજ ! કારજ એવું વ્યો!! ૮૮
 નિશ્ચય કર્યો વળી ત્યા, આવો મોહ મને ડ્યાંધી,
 દહના જોવાનો ધણો, મારા કર્મ માય છે;
 જો હશે સૂનુમા એહ, તોજ તોહ તરી જશે,
 બીજા માહી કદી હશે, લેવા દેવા ડ્યાંય છે ?
 એમ મનને મનાવે, તોય કૃત્ય નવ જાવે,
 અધર્મને ઉર આવે, ધર્માધર્મી જ્યાય છે;
 આ તો શુદ્ધ સોના રૂપ, (કે) ધર્મકેરૂ મૂળ કહો,
 અધર્મ આવે શે ઉર, ખરૂ જોડું ત્યાય છે. ૮૯
 કરે શું ગિચારો એહ, આપી અડી ઘડી એવી,

૮૮ દાઝ્યાપર ઈ—કુખી પાડવેને પરીક્ષા નિગિત દુખી કરવા
 એ કેવું જોડું છે ! અને તે પણ વળી મારેજ હાથે ! ધર્મ યુધિષ્ઠિરના પિતા
 તથા ધર્મનું પાલન કરનારો હોનાથી તેને હાથે નિરપરાધીને કુખી કરવા-
 રૂપ કાઈ નજ ઘટે ધૃતિ અને ખેદ જાવના એકન વર્ણન છે.

૮૯ અધર્મી ઇ—જ્યા ધર્મ તથા અધર્મ જન્મે વશી રહ્યા છે એવા અ-
 ધર્મીના મનમાં એમ આવે કે ધર્મનાજો સુખી થાય અને અધર્મનાજો દુખી
 થાય અથવા અવર્મનાજો મારો પુત્ર હોય તો તે દુખી થાય તે હીક નહિ,
 અને ધર્મનાજો બીજનો પુત્ર સુખી થાય તે હીક નહિ પણ આ તો શુદ્ધ
 સોના રૂપ, અર્થાત્ અધર્મના ભેગ વિનાનો છે

માથે પડી વસ'દેવા, એમ તો કે'વાયછે;
 જમરાજ નામ એવું, તેને શેની ક્યા હોય,
 આ તો કરી ટાપટીપ, કપિ એમ ગાયછે;
 દુઃખિયાંને દુઃખ દેવા, આવ્યો જમરાજ આલી,
 શકે કોણ એને ઝાલી, કાળકેરો રાય છે;
 મુણ્ણને આતા લગામ, પિતાકેરું દૂર કર્મ,
 બજો બજો એજ ધર્મ, અધર્મ મનાયછે ।

૯૦

પાંડવકષ્ટમાસિ.

વનવાસકેરી મધ્ય, દ્રૌપદીનું હર્ણુ ઘણું,
 મહું કરી કુંકકેરું, પાછી આણી છે સતી;
 પછે પામ્યા આનંદ તો વશી દૈતવનમાંય,
 એ આમોદ હશે કેવો, જાણે સૌ મહામતિ;
 સુધી સમય વિચારે, મોદ માને છોટે મોટો,
 પાંડુનંદનને તેવો, આનંદ હતો રતિ;
 ગતિ કે'વી રતિ મારે, તેવા અવસરકેરી,
 મતિ એમ કહે આજ, તો કહું તેનાવતી.

૯૧

૯૦ ગિચારો-ધર્મ (ધર્મને અવશ થઈને પુત્રને કબ્જે આપવારૂપ કર્મ
 કરવું પડે છે માટે ગિચારો કહેા છે). માથે પડી વસ'દેવા—જે કામ માથે
 આવી પડ્યું તે કર્મે છૂટકો, એવો એ કહેવતનો અર્થ છે. વાસુદેવા પરથી
 ' વસ'દેવા ' શબ્દ થયેલો લાગે છે અર્થાત્ માથે પડ્યું તે વાસુદેવને પણ
 કરવું પડે. આ તો ઇન્-ધર્મને જે આત્મારુધી વખાણ્યો છે તે તો કવિની
 ટાપટીપ છે; વસ્તુતઃ ધર્મ એ યમજ છે, માટે એ એવું નિર્દેશતાનું કામ કરે
 એમાં કાઇ આશ્ચર્ય નથી.

૯૧ કુંક—કુશળને આમોદ—હર્ષ. સુધી—સારી શુદ્ધિતા. મોદ ઇન્
 —છોટે (થોડે સાધને) મોટો મોદ (હર્ષ) માને. તેનાવતી—તે પાડવોના.

દ્રોપદી હરાયા પછી, સ્થાન બીજું જોળી અને,
 પાંચેજણા આવી વસ્યા, દૈતવનભાગમાં;
 કંદમૂળ સ્વાદિષ્ટ જ્યાં, મળે મનમાન્યાં રોજ,
 ચિત્રને વિચિત્ર વૃક્ષ, રમ્ય રૂડા રાગમાં;
 પાણીની અપાર સોઇ, પાંદડાં અથાગ જોઇ,
 પાપાણીની હાર હોઇ, ભૂપદેરા ભાગ્યમાં !
 વ્રત ધારી પાંચ રહ્યા, કૃણાહારી તો કુ'વાયા,
 પળાહાર જતા રહ્યા, રાકમસ્ય ભાગમાં ! !

૯૨

પવિત્ર પદાર્થ જોઇ, જોજન કરે તે રોજ,
 આનંદ અપાર આણે, એવું મળે છે જદા;
 ખાંડાણનો ભાર રાખે, સુખ લેવા આખર તે,
 દર્મકેદં ધ્યાન એક, બીજું ન જાણે કદા;
 એવા તપશી વેરાગી, તેવા શિરે પીડ જાગી,
 નહિ નહિ લીધ માગી, ધર્મ કારણે તદા;
 પછે કેવું થયું તેમાં, તેહ તો કહું છું આજ,
 સાલગજે શાણા થઇ, મોક્ષ મળશે સદા.

૯૩

વતી. રાજ્ય છોડીને વનમાં વસતા પાંડવોને હર્ષ તો રાસો હોય ? તથાપિ
 જે થોડો સતોય રૂપ હર્ષ તેમને દતો તે હુ તેમનાવતી કહું છું. '

૯૨. પાણી ઇ—ભૂપના ભાગ્યમાં દૈતવનમાં પાણી, પાંદડાં અને
 પાપાણી, એ ત્રણની સોઇ હતો આ વાક્ય કવિએ વિનોદાર્થ કહ્યું છે; અને
 પાડના કટનુ સ્વચ્છ હોવાથી કર્ણુરસનું પોષક છે. પળાહાર—માસાહાર.

૯૩ વેરાગી—વિષય સુખની લાલચ વિનાના તેવા ઇ—તેવાને માથે
 પીડા જાગી, એ આશ્ચર્ય છે, એમ એક વાર કહીને પછી તેનો નિષેધ
 કરે છે કે, નહિ નહિ, એ તો પીડા માગી લીધી છે એવા રોતે એક વાત
 કહીને તેનો નિષેધ કર્યો છે માટે અપ્રત્યક્ષ અર્થ દર્શાવે.

બ્રાહ્મણનો પાળનાર, યુધિષ્ઠિર રહે જ્યહાં,
 ત્યહાં કહો કમી કરી, વાડવની વાટમાં !
 કરવું અધ્યન અને, યજ્ઞવા અપાર યજ્ઞ,
 કરે કોઈ તો કરાવે, મધ્ય આવી ઘાટમાં;
 બીજું નવ લેવાદેવા, એમ માનતા હતા તે,
 એવા મહુરણિ ઘણા, વસતા ત્યાં ઠાઠમાં;
 કરે વેદના ઉચ્ચાર, ગાયન કરે કો તેનું,
 ગાયકા ને નાયકા તે, ભૂલે નૃપ નાટમાં. ૯૪
 બ્રાહ્મણને પાળવાનો, ક્ષત્રીકેરો ધર્મ જેહ,
 એમ મન આણી પાળે, દુઃખમાં કુ મુખમાં;
 મહાસંકટથી તારે, મળ્યા દિન વાર વારે,
 તેથી દુઃખ હોય એમ, આવે કેમ મુખમાં ?
 વાંકા હોય વાળંદના, દિવસ તો જ્યારે ત્યારે,
 કોથળી મધ્યથી આવે, સર્પ ચાલી રૂખમાં;
 એવું કાળ આજ થયું, રાજ યુધિષ્ઠિરને તો,
 વાજ આઘો વિમયકી, દુખાયો તે દુઃખમાં. ૯૫

૯૪ વાડવની—બ્રાહ્મણની. ઘાટમાં આવી—નદી વગેરે તીર્થના ઘાટમાં આવીને. મધ્ય—યજ્ઞ. વેદનું ગાયન વર્ણુ છે: ગાયક. ઇ—ગાયકા (ગરૈયા) અને નાયકા (નાયનારીઓ) જે વૃજની આગળ નાટ (વૃત્ત) કરે છે, તે પણ આ વેદનું ગાન સામળીને પોતાના નાટમાં જૂથે પ્રતીપાલકાર. આ કવિતામાં ‘બ્રાહ્મણને પાળનાર’ વગેરે વાક્યો આગળના કથાસંદર્ભને કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે તે કહેતાં વિસ્તાર થઇ ગય તેથી રસગને માટે રહેવા દીધું છે. યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણને પાળનાર હતો. આટેજ તેની પરીક્ષા અમુક રીતે કરવી એમ ધર્મ દ્વારા શક્યો હતો, એ આગળ વાંચવાથી સમજાશે. ૯૫ ફરી પણ એજ અર્થને ઓળાના મનમાં દેસાવે છે. બ્રાહ્મણને ઇ. તેથી ઇ.—બ્રાહ્મણથી યુધિષ્ઠિરને દુઃખ થાય એમ તેના મુખમાં

અગ્નિમંથનકાષ્ઠહરણ.

દિન વસતા અપાર, તેમાંના ત્યાં એકકેર,
 અગ્નિમંથનકાષ્ઠ, અરણીસહ ગયું;
 વૃક્ષ થક મધ્ય તેહ, દિનવરે જોશી રાખ્યું,
 મૃગ આવ્યા એક ત્યાંહી, તેને મન શું થયું !
 ભાળ ઘસવાનું સૂચ્યું, જાણે રેપા ભુંસી નાખ્યું,
 વનિહરેશ મંથનનું, કાઢતો ખૂરં લાલ્યું;
 ઘસતામાં ઘસાયું છે, કર્મ ધર્મરાજકેર,
 સૃંગમાં ભરાયુ કાષ્ઠ, હાથમાં કશું રહ્યું ! ! ૯૬
 કાષ્ઠકેરો માલિક જે, શુદ્ધ હતો કર્મકાંડી,
 તેણે જાણ્યું જ્યારે એહ, નાઠો મૃગપૂડ તે;
 ઊભો રહે ઊભો રહે, નીકર હું શાપું આજ,
 લાજ લાવ્ય મન માંહી, દિનવર રૂઠતે;

કેમ આવે ?— તેને મોઢે તે એવું કેમ કહે ? આદ્યજનું પાલન કરતાંજ
 મુદિષિરને સંકટ આવી પડ્યું હતું, એવો દેવનિ હિપરના વાક્યમાં રહેલો
 છે. તે દેવનિ લોકોકેલિત આવ કારવી પ્રકટ કરે છે: વાકા ઇ૦. વાજ આખો—
 દુઃખી થયો.

૯૬ ભાળ ઇ૦—તે હરણને અગ્નિમંથનકાષ્ઠ અને અરણી જે
 જાડના યડમા જોશેતા તેની સાથે કપાળ ઘસવાનું મન થયું ! ઉત્પ્રેક્ષા કરે
 છે: જાણે ઇ૦—જાણે હું મારા કપાળમાં ઘોળા દીક્ષા રૂપે હરણપણની
 રેપા લખી છે તે ભુશી નાખ્યું. અથવા યુક્તિષ્ઠર હમણા લગાર સુખમાં છે તે
 તેમના સુખની રેપા ભુશી નાખ્યું. કર્મ ઇ૦—ધર્મરાજનું કર્મ ઘસાયું. અ-
 ર્યાત્ત ધર્મરાજને તે અગ્નિકાષ્ઠ આણી આપવાને નિમિત્તે દુઃખમાં પડવાનું
 થયું ! હાથમાં ઇ૦—હાથમાં કાંઈ રહ્યું નહિ અર્યાત્ત હરણ તે અરણીને
 શીંગડે ભરવાને આજનું થયું !

ને અધ્યા અંજલિ લઉ, બાળી ભસ્મ કરું આજ,
 કાજ કથળ્યું છે તારું, જાણ્યું નવ ઊડતે;
 ને અધ્યા હું થાકી ગયો, પડી ગયો વારવાર,
 વલ્લભ કે' વાંકા દિન, ઊઠે પડે લૂડતે ૯૭
 શાપું શાપું કે'તાં ગયો, નભ માંહી ફાળ દેતો,
 કાર્ણ થયા હંચા બેઠ, કાષ્ઠને શું ખાળવા;
 અરપર જુને જાણે, કાષ્ઠ નવ પડી જાય,
 પુરુષને દબાવે અતિ, સર્પાણ સંભાળવા;
 જાણે કરે બેકશી જો, હું છું મૃગગજભક્ષ,
 ઊંચુ ઊંચું જાય અતિ, કો સમર્થ ટાળવા;
 દિન કહે ખબર હું, તાની તો લેધરા અધ્યા,
 સાચુ શિર ધૂણાવે તે, વિષ્ણુ અરિ બાળવા. ૯૮
 બ્રાહ્મણભાઈ બિચારા, તેમાં વળી કર્મકાંડી,

૯૭ બ્રાહ્મણનો ગયળ સ્વભાવ વર્ણવતા ઉત્સાહ, કેધ. અમ અને આ-
 વેગ જાન વર્ણવે છે કાષ્ઠકેરો ૪૦. મૃગની પૂઠે નામવાથી તેનો ઉત્સાહ
 વર્ણવે છે, રૂઠવાથી કેધ વર્ણવે છે, થાકી જવાથી અમ વર્ણવે છે, અને
 વારવાર પડી જવું વગેરેથી આવેગ વર્ણવે છે લૂડતે—આગોટતાં આ-
 ગોટતાં

૯૮ નમ ૪૦— સ્વભાવોક્તિ અલકાર. દોડતી વખતે મૃગના
 કાન હંચા થવા, આસપાસ જોવા, પુરુષ દમાનવૃ, ઉચે ઉચે હમગો
 માગવી, સામે ડોમા ગ્રહીને માથામા અરણી ભગવાથી તે કાઢી નાખ
 વાને માથુ ધુણાવું, એ સર્પ હ જુને સંભાળવું છે તેમ જના અનુ-
 ક્રમે તે જાણે કાષ્ઠને ખાળવાને, ટાળે ન પડી જવા દેવાને, કાષ્ઠને સંભાળવા-
 ને, ગર્ભ બતાવવાને, અને વિષ્ણુને બળવાને (સતાપવાને) કરવું હોય
 એવો તર્ક કરેલો છે માટે તે સધળી ઉત્તેજાઓ છે.

હારી છૂટયા નારી છૂટયા, એક મૃગલાયકી,
 આલ્યું નવ કાંઈ અને, શોય તો થયો અથાગ,
 ઉત્તર શો ગુરુને હું, દેધને રહું ટકી;
 નિશ્ચે આજ સાપી ગુને, કરશે બાળીને ભસ્મ,
 કહું કર્યું કારણ હું, જેણે મુણું સુવકી;
 વિચાર તો વારવાર, તોય નવ તેને કાંઈ.
 ઉપાય તો હાથ થતો, તેણે થાય શું નકી ? ૯૯
 એવી અવદશા માંહી, એક મળી આવ્યો મિત્ર,
 મુણી લીધી વાત તેણે, પછે પથ દાખિયો;
 નૃપ યુધિષ્ઠિર આંહી, વાસ કરીને વસ્યા છે,
 તેની પાસ જઈ માગ્ય, ભાર લલો ભાખિયો;
 રાજ થયો તેહ ત્યારે, ચર્ણ માંહી જોર આવ્યું,
 ચાલિયો અતુર બની, મહાગ્રોહ રાખિયો;
 પરવર્ષો પૂજતો તે, પૂરણેંડ પાસ ગયો,
 મુખી નૃપ જોઈ થયો, પછે બોલ નાખિયો. ૧૦૦

યુધિષ્ઠિરદર્શન.

દક્ષિણ દિશાએ દક્ષ, ઋષિ મુનિ મહામોદા,
 ધ્યાની માની જ્ઞાની બની, બેઠા છે આનંદમાં;
 પશ્ચિમ દિશાએ ચાર, પાંડુતાણ બેઠા પુત્ર,
 મહાવીર ધીર, નહિ કોઈ મતિમંદમાં;

૯૯ દીનતા નામે ભાવ વર્ણ્યે: આલ્યું ૪૦. સુવકી—સારા પ્રસંગ.

૧૦૦ પૂરણેંડ—પૂર્ણમાના ચંદ્રરૂપ યુધિષ્ઠિરની પાસે. અભેદતાદ્રૂપ્ય
 રૂપક. બોલ નાખિયો—કાંઈ અર્થની યાચના કહી સંભળાવી.

- પ્રાચી દિશા મધ્ય બેઠા, વનતાણા પ્રાચીવધી,
અ ગ ર ગ ગયા જોન , છૂટી રહ્યા છદ્મા,
ઉત્તરમા ઉત્તમ છે, સૂત માગધ તમામ,
(ને) કૂલાવી હૂલાવી નાખે, મોહકેરા કદ્દમા ૧૦૧
- અરધાગે બેઠી સતી, જોછ કહે મહામતિ,
ઉમયાશ કર હશે, કે હશે રમાપતિ,
મહામતિ એમ જૂલે, ત્યહા કર્મકાડીકેરી,
કહો ગતિ કેવી થાય ? વાત તો કરો જતી ! !
કવિકેરો પૂત આહી, કવીશ્વર નામ ધારી,
સશય મટાડે આજ, વાત કરીને છતી,
નો'ય ઉમાપતિ નો'ય, રમાપતિ વિષ્ણુ નો'ય,
હોય એજ યુધિષ્ઠિર, દૈવની ગતિવતી ૧૦૨

૧૦૧ યુધિષ્ઠિરની દૈવવનની સભા વણુ છે દક્ષિણ ધિંગ દક્ષ—
ડાહ્યા નહિ ધ૦—અર્થાત્ આરમાથી કોઈ પણ મદ્યુદિવાજો નથી પ્રાચી
દિશા—પૂર્વ દિશા પૂર્વ દિશામાં તે વનના રહેવાસી પ્રાચીવધી (વૃધ્ધ
વયના) અને વૃધ્ધવયને લીધે જોના અગના ર ગ ગયા છે એના તથા
વિષયાદિકના છદ્ધી જોજો છૂટી રહ્યા છે એવા પુરુષો બેઠા છે અર્થાત્
તમાના વૃધ્ધ બિન રાજ વગેરે બેઠા છે તત—પુરાણવક્તા ભાટ માગધ—
જશ બેલનારા કે સ્તુતિપાઠક—આરણ્ય માગધનું કાર્ય વણું છે જે ધ૦—
જે સ્તુતિ કરીને કૂલાનીને તથા દૂનાનીને મનુષ્યને મોહના કદ્દમા નાખે છે.
આવી રીતે બેઠેલા યુધિષ્ઠિરથી બ્રાહ્મણની અરણીકાષ્ઠ લાની આપવાની
માગણીની ના કહેવાય નહિ, એવું આ છદ્ધી કવિ શ્રોતાઓને સૂચવે છે.

૧૦૨ અરધાગે ધ૦—સ દેહાલંકાર. ઉગયાશ કર—પાર્વતી અને શિવ
રમાપતિ—રમા (લક્ષ્મી) અને તેના પતિ (વિષ્ણુ) કેરી ગતિ થાય એ
પ્રશ્નનું કવિ પોતેજ નિરાકરણ કરે છે વાત ધ૦—એ વાત જવાજ ઘોની !
અર્થાત્ કર્મકાડી તો જૂતેજ જૂતે સ્ત્રાંત્યલંકાર. છતી—પ્રમિદ નો ૫

એમ જાળખાવા પડે, કવિને તો રાજ્યબ્રહ્મ,
 રાજ્યધારી હોય ત્યારે, કર્મકાંડી શું કરે !
 જાણી લીધા રાજ જ્યારે, પાસે ગયો તેહ ચાલી,
 કહ્યું દુઃખ કાપો દેવ, દિલ અતિશે ડરે;
 પાવકમંથનકાષ્ઠ, કુરંગ કપટ કરી,
 હરી ગયો ભરી ગયો, દુઃખદેવ હા ! ખરે ! !
 રે જાણે ગુરુજી આજ, શાપી ભસ્મ કરે મુને,
 ઊઠો ઊઠો ધાવ, મૃગ આપથી નિશ્ચે મરે. ૧૦૩
 ચૂટે શિર કેશ અને. ફૂટે હૃદ વાર વાર,
 હાય હાયના ઉચ્ચાર, મુખમાં અપાર છે;
 મને લેઈ ગયો હોત, મૃગયો જો મારવાને,
 થાત નવ કષ્ટ કદી, આ તો મદાભાર છે;
 શાપ દશે ગુરુજીને, ઘશે વિદ્યા નષ્ટ મારી,
 સાંચ કરો સાચક લૈ, હજીએ આ પાર છે;
 નથી ઊઠતા નરેશ, દિગ્ગતું ન દુઃખ જાણે,

પ્રથમ બ્રાતિનું દરોન કરાવીને પછી ખુલાસો કર્યો છે ગાટે બ્રાંતાપનક્રુતિ
 અલંકાર. યુધિષ્ઠિર રાજા છે સારે આવી સ્થિતિમાં કેમ ? તેહ સમાધાન
 આપે છે દૈવની ઇચ્છા.

૧૦૩ કર્મકાંડીના સજ્જનમાં કવિ વિનોદવચન બોલે છે. એમ ઇ—
 પાવકમંથનકાષ્ઠ—એક લાકડામાં બીજું લાકડું મૂકીને તેને ફેરવીને અગ્નિ
 ઉત્પન્ન કરવાનું અરણીનું લાકડું. કુરંગ—મૃગ. હરી ગયો—(પાવકમંથન-
 કાષ્ઠ). ભરી ગયો—(દુઃખરૂપી દેવ—દાવાનલ) . રે ઇ—અરે ! જો મારા
 ગુરુજી એવો મારો પ્રમાદ જાણે તો મને શાપીને ભસ્મ કરે. આ કવિતામાં
 બ્રાહ્મણના વચનદ્વારા કવિએ દીનતા નામે આવ વર્ણવ્યો છે

પોકાર કરે છુ પૂર, સાયમા આભાર છે !

૧૦૪

નથી માનતા લગાર, શાપ દેઈ ભસ્મ કરે,
આવી વશ્યા કોણુ કામ, દૈતવનમા તમે
રક્ષણ ન દિજકેરે, થાય તમારાથકી જો,
ના કહી દો આણી વાર, સત્ય તો મને ગમે,
ગુરુ શાપ દેઈ બાજો, નૃપ તુ સમો ન પાજો,
જીવી શુ કરવુ મારે, અગ અરપુ અમે,
આ શિલાની માય મારૂ, મન્તક કોડીને મરૂ,
હરે નહિ દેહ તણુ, ઉપવન તુ રમે !

૧૦૫

સાંતવન.

અદનને આગ લાગે, તવ તે સુગંધ આપે,
તપાવે કનકને તો, કાતિ કરે કારમી,
વીધે જ્યારે મૌકિતકને, મૌલ્ય તે અપાર આપે,
ધસે ખૂબ વજ્રને તો, હૃદમા રહે ગ્રી,

૧૦૪ મહાભાર છે—મોહુ ભારે કામ છે શુ ભારે કામ છે તે કહે છે
શાપ છં સાયક—બાણુ લે—લેઈ આ પાર છે—નહીને આ કાઠે છે
(મૃગ) આ છદમા પ્રેશ ચૂટવા, છાતી ફૂટવી હાય હાય બોલવુ, વગેરે
કરણુરસના અનુભાન વર્ણને બ્રાહ્મણના ગોકસ્થાપિભાવને પુષ્ટ કર્યો છે,
માટે એ કરણુરસના અગરૂપ ગોક સ્થાપિતુ વર્ણન છે

૧૦૫ નથી ઈં—આ છદમા “ શાપ દેઈ ભસ્મ કરે ” વગેરે
વાક્યોથી બ્રાહ્મણનો ક્રોધ વર્ણવે છે અને “ જીવી શુ કરવુ મારે ” વગેરે
વાક્યોથી નિરોં નામે ભાન વર્ણવે છે એ બે જૂઠા જૂઠા ભાવો એમ્ના ગ્રથ
મ દર્ભમા વર્ણવે છે માટે એ રસતુ ભાવશબ્દગણતા નામે અગ વર્ણાયુ છે
ઉપવન ઈં—જો તુ મારૂ દુખ સાબળતા છતા પણુ આ ઉપવન (બાગ
જેવા વનના બાગમા) રમે—મનને વિનોદ આપે છે તો.

જેમ જેમ ચોળે અને, સુષે મહિલકાને કોઈ,
 વાસ ન સુવાસ લયો, અર્પતી દહે દમો;
 તેમ સજ્જન તમામ, કસોટીએ કસ આપે,
 વલ્લભ કે' આ તો, હતો, સજ્જનમાં ધારમી. ૧૦૬
 એવે સુણી દિજવાણી, કે ઊઠીને ઊભો થયો,
 ગયો પાસ ચાલી ઝટ, ધૌમ્યને ગમ્યું નહિ;
 બીજા મહામુનિએ, અવિનય આવ્યો ઉર,
 ભીમ ભડ આંખ કાઢે. નૃપ શું કરે જઈ;
 નમી દિજવરને તે, કહે ભાઈ શાંત ચાઓ,
 આશ્રમમાં બેસો અમે, આવું કાજને લઈ;
 રીઝે ગુરૂ તમારા, યજ્ઞકેરું કર્મ થાય,
 એવું કરું સર્વ આજ, મૃગની પૂકે ધઈ. ૧૦૭
 વિમ કહે ડાહી ડાહી, વાતો રી કરોછો તમે,
 મૃગલો તો નાઠો જાય, મરવા દીજે મને;
 કહે યુધિષ્ઠિર રાય, રથ માંહી બેસી અમે,
 સત્વર સાહીશું તેહ, લલે રખડે વને;
 વિમ કહે નહિ આવે, હાય મુને મરવા દે,
 થાય ન કારણ માફ, નિશ્ચે કર્યો છે મને;

૧૦૬ યુધિષ્ઠિરને બ્રાહ્મણનાં કડવાં વચન સાંભળીને તેનું દિત કરવાની
 વૃત્તિ થઈ આવા તે પાંચ દૃષ્ટાંતોથી વર્ણવે છે: ચંદનને ૪૦—૨૫૫ છે.
 વળ—હીરો ધારમી—ધર્મિષ્ઠ.

૧૦૭ ઊભો થયો—(યુધિષ્ઠિર). ધૌમ્ય—પાંડવોનો પુરોહિત. ' ધૌ-
 મ્યને ગમ્યું નહિ '—એ વાક્યથી ધૌમ્ય ભવિષ્યદર્શી હતા એવો વ્યંગ્યાર્થ
 છે. અવિનય—(બ્રાહ્મણનો). ભીમ ભડ આંખ કાઢે—(બ્રાહ્મણનો અવિ-
 નય જોઈને) યુધિષ્ઠિરની ધાર્મિકતા ત્રણે છે: ૧૫ ૪૦.

અર્જુન કે' શાત થાવ, કાઠ સહ મૃગ આણુ,

અધીરપણુ ધરો શુ', ચિતા નથી એમને.

૧૦૮

દિન કહે તારી નથી, યાંચના મેં કરી કાંઈ,

ધૂરકીને ઘાંટો કાઢે, તેહ નહિ સાંભળુ;

(એનાં) પરિયાંન પરવડે, કરે તેણે કાજ માફ,

ના કરે તો અહીં મરૂં, પાર્યં કે' ત્યારે વળ્યું;

ભીમ કહે કારજ એ, કરવાને હોભા થયા,

પછે આમ શેના લઢો, મન માન્યુ તો મળ્યું;

બ્રાહ્મણ કે' ભઠ પડો, અદાતાની પાસ આવ્યો,

ખીલ ખીલ ખુંદી નાખે, કુઃખ તો નહિ ટળ્યું ! ૧૦૯

નકલ ને સહદેવ, કરે પાત્ર આણી સેવ,

તેને કહે દિનદેવ, ધૂળ નથી જોઈતી,

ન કરવું કારજ તો, કહી દે અલ્યા તુ રાય,

આમ સમજવે શેણુ, મતિહીણુ હોઈ તી;

દ્યૌમ્ય કહે જોડાય છે, રથ ઋષિરાજ ગ્રાટા,

કહો તમે શાપતણી, સિદ્ધિ ક્યહાં જોઈતી;

કહે માગણુ તે વાર, જરૂ તુ બેસી રહે,

૧૦૮ નિષ્કે ઇ—મે મનમા નિશ્ચય કર્યો છે કે માફ કારજ થવાનું નથી. એમને—યુધિષ્ઠિરને. આ કવિતામાં વિપ્રની અધીરતા અને યુધિષ્ઠિરની ધૃતિ, એ બે વિરુદ્ધ બાબોનું એક સંઘટન કર્યું છે. આટે એ જાણવું જોઈએ નામે આગતું વર્ણન છે.

૧૦૯ ધર્મની શાતૃત્તિ જોતાના મનમા ઠસાવવાને કવિ બ્રાહ્મણનો અવિનય વર્ણે છે (૬૯૮ ઇ. ચાચના—માગણી ભઠ પડો—ધિકાર હો (બહનો) અપદ્ધંશ હશે.)

તારે બાપે ધર્મકેરી, કોઈ તુળી બોધતી : ૧૧૦
 અર્જુન કે' વધુ નવ, બોલવું મા'રાજ, ગાજ,
 થશે કાજ તમારૂં, જીજ્ઞાસા રાચતી દશા;
 ઊભા સારથીની પાસ, કેટલી ત્વરા કરે જો,
 અમને ન સોપે કાજ, તમે મનમાં વશ્યા;
 ધૌમ્ય કહે દિવરાજ, કેટલું શીખ્યા છે તમે ?
 સમય છે માટે કહો, હવે જીજ્ઞાસા કર્યા;
 દિને કૂટ્યુ માયુ, કૂટ્યુ કરમ કે આચાર્ય અહીં,
 ધરમ તે જોઈ ત્યાયો, આવિયા ધર્યામર્યા. ૧૧૧
 વંદી વિપ્રવરને કે', વાર નધી હવે વધુ,
 બધુ આ તૈયાર થયુ, ગયું કુખ દૂર તો;
 વિપ્ર કહે મરૂં નિશ્ચે, કારજ ન આવે તુથી,
 થય છે વિશાળ તેન, (તુ) એકલો શુ પૂતો;

૧૧૦ પાડવોની કૃત્રીનતા વર્ણવે છે નકુલ ધૃમ પાત્ર-પૂજન કરવાનું વામણ મતિહીણ ધૃમ—જે મતિહીણ હોય (હોય), તી (તે) આમ સમજાવે, પણ તુ આમ શીણે સમજાવે છે ? અથવા હોઈતી—છે, થયેથી છે ધૌમ્ય બ્રાહ્મણની કરગણી કરે છે કહો ધૃમ—કહો, તમે શાપ દેવાની સિદ્ધિ કયલા બોધતી કે આજ તે જડી આવવાથી આટલા બધા શાપ દેવાને બા-ચા નીચા થઈ રહ્યા છે ? જે વ્યંગ્ય માગણ—બ્રાહ્મણ જરૂર—ડોમા ! (ધૌમ્યનું સંબોધન) બ્રાહ્મણ ધૌમ્યનો આક્ષેપ કરે છે તારે બાપે ધૃમ—તારે બાપે ધર્મની કોઈ તુળી વાવી હતી કે શું ? જોથી આટલા બધા ધર્મના તુળા તારી પાસે એકલા થયા છે ! જે વ્યંગ્ય. બ્રાહ્મણને તિરસ્કારના તુળા કહેહે તે પ્રસિદ્ધ છે,

૧૧૧ દશા—તમારૂં કામ કરવાની તૈયારીની દશા—ધૌમ્ય બ્રાહ્મણનો અવિનય બેઠીને તેને તિરસ્કારથી ઠપકારે છે કેટલું રોષ્યા છે ધૃમ. બ્રાહ્મણ બહુ સ્ત્રીકાષ્ઠ ભય છે દ્વિજે ધૃમ. ધર્મના ત્વરા વર્ણી છે માટે આવેગ નામે જાન

મૃગ જાય આમ ત્યારે, તું તો ધાઇ મરૂ આમ,
 કથળે છે કાજ મારૂ, ચિત્ત રહે ચૂર તો;
 કહે ધર્મસૂત્ર તદા, પંચ બધુ અમે દિજ,
 ચાર દિશે ચાર જાઈ, મધ્યે રહે શૂર તો. ૧૧૨
 ધૌમ્ય કહે કાષ્ઠ એને, બીજુ અમે આણી દઈ,
 પંચને જવા ન દઉ, દ્રૌપદી ધરી અહીં;
 જયદ્રથ જેવો કોઇ, અન્યાય આવી કરે તો,
 કાષ્ઠમા ગયું શુ એનું, બકે છે કંઈ કંઈ;
 દિજ કહે નથી મારે, ખપ બીજાના લગાર,
 પ્રસહૃત્યા દઈ તને, આજ તો અહીં સહી;
 અજાતશત્રુ કહે છે, રાત્રિ થાવ દિજરાજ,
 સર્વસ્વ જો જાય મારૂં, તોય ના કહું નહિ. ૧૧૩
 ના કહી નહિ તેમા શું, કારણ થયું અમારૂં,
 શાપ ગુરુદેવકેરો, ટળશે એતાથકી ?
 મરૂ છુ મરૂ છુ કહે, હસ્ત આલે રાય તેનો,
 વારવાર વારે તેમ, વધારે જાયે છકી;
 એવો ન વિચાર કાઈ, ધરમનંદન કરે,

૧૧૨ પાંચે પાડવોની પરીક્ષા કરાવવી છે તે એકલા યુધિષ્ઠિરના
 જવાથી ગાય નહિ માટે બીજા આરેને સાથે લેવાના પ્રસંગને ઉત્પન્ન કરનાર
 બીજા આ કવિતામા વર્ણ્ય છે પૂરતો ઈ—તુ એકલો શુ ખમ છે ?
 ચૂર ઈ—મારૂં ચિત્ત ચૂર (ચૂરો) થઇને રહે છે અથવા, તું મારૂં ચિત્ત
 ચૂરતો રહે છે.

૧૧૩ પંચને—પાંચેને. ધરી—મૂકીને અન્યાય કરે તો—શુ કરીએ ?
 (અધ્યાદાર) અજાતશત્રુ—યુધિષ્ઠિર.

(કે') શાંત થાવ શાંત થાવ, કારજ કરું નકી;

ટાઢો પાડી આડો દિજ, રથારૂઢ રાય થયો,

કે આજ્ઞાનુસાર ચાર, રહ્યા રથમાં ટકી.

૧૧૪

વિશ્રામમાં વિશ્રામ લ્યો, કહ્યું એમ દિજને ત્યાં,

પછે કહ્યું ધૌમ્યને, મ-ભાળજે મહામતિ;

પળ માહી મારી મૃગ, કાઢ લેઈ આવુ અમે,

દિજરાજને રીઝાવો, જાળવો પછે મતી;

એમ કહી ગયા પાચ, ચાર ફિરા ચાર વખા,

યુધિષ્ઠિર મધ્ય રહ્યા, જ્ઞેતા મૃગની ગતિ;

કરંતાં પસેપકાર, દશા કેવી થઈ પડા,

ચઢી ઘડી કેવી આવી, વર્ણવે કવિ રતિ.

૧૧૫

સારંગશોધ.

પશ્ચિમમાં પાર્થ ગયો, જ્ઞેતો મૃગકેગં યુક,

કાઢનાળુ કાઈ નવ, દખતો હરાણુ તો;

રથારૂઢ ધનુધારી, જ્ઞેઈ ધીરવીર મૃગ,

નાસે પણ મૂકે નહિ, તુડના તરણુ તો;

મનોરથ થાય જાય, જેમ નિરળજકેશ,

૧૧૪ એતાયકી—એટલાથી—ના ન કહેવાથી. એવો—જેમ જેમ
એતે વધારે વારીશુ તેમ તેમ એ વધારે વધારે આડો થશે એવો ચાર—
ખીખાદિ ચાર જાઈએ રથમાં ટકી રહ્યા—અર્થાત્ રથમાં બેઠા.

૧૧૫ વિશ્રામમાં—આશ્રમમાં—પર્ણકુટીમાં. પછે—આ શબ્દથી
યુધિષ્ઠિરની સ્વધર્મશીલતાનો અર્થ વ્યંજિત થયો છે ચઢી ધૃ—તેમના
ઉપર કેવી ઘડી ચઢી આવી—શી દુર્દશા આવી, તે કવિ રતિ (અર્થાત્
કાષ્ટક જાગે) વર્ણવે ॥

- (એમ) કૂદે કુરંગ પડે પા-છાં આવી ધરણુ તો;
 દયા આવે દિલમાંય, અર્જુન મારે ન તેને,
 તોયે સંશયવાળાં પા-મે ઘણાં મરણુ તો. ૧૧૬
- પૂર્વ માંહી પર્વયો છે, ભીમ ભડ મૃગ જોવા,
 તેણે ક્યો નિશ્ચય તે, હરણુના નાશનો;
 અહ્યાં મૃગલાં તમે શુ, શાંતિ અમારીજ ટાળી,
 સંભારી સભારી એમ, હરે પ્રાણુ ખાસનો;
 કાળિયાર મરે જ્યારે, હરણિયો રહે અતિ,
 અરે હોય કોઈ સ્થળ, દેવ રૂડી આશનો;
 મારી મૃગ જીવે પછે, રૂંગ માંહી કાષ્ઠ નથી,
 (કે') મારૂં મૃગ બીજા થાય, દીપ તો પ્રકાશનો. ૧૧૭
- ઉત્તરમાં નકલ તો, નાણી નાણીને જીવે છે,
 તાણી તાણીને હણે છે, તીરથી કુરંગને;
 પાસ જઈ જીવે જ્યારે, કાષ્ઠ નવ દણે શિર,

૧૧૬ સારંગ-હરણુ ધનુધારી-ધનુષ્યધારી તુડના--મોઢામાના. તરણુ
 — તરણાં. સ્વભાવેશ્ચિતિ અલંકાર. કુરંગ—હરણુ નિર્જળના મનોરથ
 જેમ ઉપડે છે અને લપ ધાય છે તેમ હરણુ કૂદે છે અને પાછા પૃથ્વી પર પડે
 છે. પૂર્ણપ્રમાણકાર. સંશયવાળા-હર ટોવાથી તેમની પાસે અરણુ છે કે
 નહિ એમ નક્કી કરી શકાય નહિ તેમ તેમને નાશી પણ જવા દેગય નહિ,
 મારે અર્જુનના બાણથી તેઓ મરણુ પામે છે અહીં પણ અર્જુનના મનની
 દયા અને ક્ષત્રિપને પોત્ત નિર્દયતા સાથેજ વર્ણને સ્થાનસંધિ બતાવ્યો છે.

૧૧૭ પર્વયો—પરવયો. ‘ભીમે હરણુના નાશનો નિશ્ચય ક્યો’ એ
 વાક્ય ઉપરથી ભીમની ઉચ્ચતા ધ્વનિત કરી છે ખાસનો—ખાસ મૃગનો.
 અરે ઈ—રડતી હરણીઓ કહે છે કે અરે દેવ! અમારો રૂડી આશનો
 દિવસ કોઈ સ્થળમા હોય શું? અર્થાત્ (અમે હરણુ જાતિમા છીએ મારે)
 નજ હોય.

મન કચવાય જરા, થાય આરા ભંગને;
 રથમાંય નાખીલિયો, એમ કરે આગન્યા એ,
 મટમટાવે મુનિજી, થૈયે સુણી દંગને;
 હાય હરણાં બિચારાં, કોણ વા'ર કરે ખરે,
 અરે હણે પાળનાર, નવરંગ અંગને. ૧૧૮
 દક્ષિણમાં સહદેવ, સાધે દિવ્વ કેરી સેવ,
 હરણાં માર્યાની ટેવ, જેને પળ પો'રમાં;
 છદ હતો જેહ તેમાં, પરમાર્થ આવી અડધું,
 મરે માદા મૃગ મળ-તી, પૂછે કો સોરમાં;
 જો ધાર્યું નિશાન વાગે, તો તો મન મગ્ન થાય,
 સુ'થાય છે ચૂકી ગયે, ચિત્ત તો ચકોરમાં;
 કિશોર વયનાં કામ, નામ નૃપધારી તણાં,
 મનુએ કહ્યાં છે નિશ્ચે, મદિરાના તોરમાં ! ૧૧૯

૧૧૮ નાણી નાણીને-પરીક્ષા કરી કરીને—તપાસી તપાસીને. તાણી તાણીને-(ધનુષ્યને). આગન્યા—આચાર. મટમટાવે—દાંત ન હોવાથી મમળાવે. કવિ કહે છે કે, નકુલનાં એવાં વચન સાંભળીને અમો દંગ (આશ્ચર્યભરિત) ધમ્મએ છીએ. નવરંગ ઇ—નવીન રંગવાળાં અંગને.

૧૧૯ છંદ—બસન. પરમાર્થ—પરોપકારનું કામ. સુ થાય છે ઇ—જો નિશાન ચૂકી જાય તો તે ચકોર (તીવ્ર ભુદિવાળા સહદેવ) માં—તેના હૃદયમાં તેનું ચિત્ત સુ'થાય છે. અર્થાત્ ચૂકી જવાથી તે દિલગીર થાય છે. રાજાઓએ મૃગયા કરવી એવી મનુની આચારને કવિ નિદે છે: કિશોર ઇ—મનુએ જે નૃપનું નામ ધારણ કરનારનાં કામ કિશોર વયના બાળકો જેવાં ઉચ્છૃષ્ણ (મૃગયા કરવા વગેરે) કહ્યાં છે તે મને તો લાગે કે નિશ્ચય તેણે મદિરાના તોરમાં કહ્યાં હશે! મનુ પણ રાજા હતો માટે તે મધ પીતો હશે એ કવિની કલ્પના સંભવિત છે. અર્થાત્તરન્યાસ.

એમ ચાર તો શિકારી, પુણ્ય બાંધવા ફરે છે,
 મહિ જેવાં ત્યાં મરે છે, હરણાં ઘણાં ઘણાં;
 ઠીક કર્મકાંડીને તો, બંધાય છે કર્મ રૂડાં,
 ગુરૂકેરી આગન્યા સી, પાળતાં બહુયાં બહુયાં;
 શિવના સરોદામાંય, કે વિધિના વેદમાંય,
 હણ્યાયાં જે હરણાં તે, જાય ન ગણ્યાં ગણ્યાં !
 તોય અર્થ સધાયો ન, કાઠ લાભ લધાયો ન,
 શિવ ! શિવ ! તૂટ્યાં તાન, મૃગત્રાંતણાં તણાં !! ૧૨૦
 યુધિષ્ઠિર જ્ઞેતા જાય, મધ્યના મદરા જ્યાંય,
 કુરંગ કૂદીને નારો, જોઈ દયાવાનને !
 નરસાના કૃત્યથકી, સારા નરસામાં ખપે,
 જાણે મૃગયાએ આવ્યા, સારંગ રાજનને;
 હંબાકેરી મૂકે આશ, જોટે જઈ બાળ પાસ,
 ત્રિવિધનો ધારો ત્રાસ, મૌવરના માનને;
 યુધિષ્ઠિર મહારાજ, કરે ન અકૃત્ય કાજ,
 • જોળે અર્થસિદ્ધિ આજ, વિડારે ન વાનને. ૧૨૧

૧૨૦ પુણ્ય બાંધવા—(વક્રોક્તિ). અર્થાત્ પાપ કરવા. કર્મકાંડી—
 આરણ્યિકાણ્ડ શોધી લાવવાને પાંડવોને મોકલનારો યુનિ. બંધાય છે ૪૦—
 (વક્રોક્તિ). અર્થાત્ તે પણુ આ પાપકર્મમાં નિમિત્ત કારણુ હોવાથી
 પાપનો ભાગી છે. ગુરૂકેરી ૪૦—ગુરૂની આજ્ઞા સી છે અને તે પાળતાં માં કર્મ
 થયાં ૧—પણુ તે તો ‘બન્યા તે બન્યાજ’ અર્થાત્ “કુનર્મમ્ભયોનાસ્તિરુણ્યક્રોટિશ્ચ-
 તેયિ” માટે તે તો ચોટયાંજ. શિવના ૪૦—શિવસ્વરોદય શાસ્ત્રમાં. નાક-
 માંથી નીકળતા ત્રણ પ્રકારના શ્વાસ ઉપરથી બાવિ જાણુવાનું શાસ્ત્ર સ્વરો-
 દય શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

૧૨૧ સારંગ—(જાણે ક્રિયાપદનો કર્તા). રામનને—(કર્મ).
 ત્રિવિધને—(અધ્યાત્મ, અધિદેવ અને અધિભૂત. મૌવર—મૌરલી. માન-

મૃગ જુએ જાળવીને, પછે જુએ શૂંગકાષ્ઠ,
 હોય નવ જ્યારે તેહ, ત્યારે થાય ચાલતા;
 એમ કરતાં ગયા તે, ચોજન બે ત્રણ ચાલી,
 તોય નવ કાષ્ઠવાળો, મૃગ કાંઈ ભાગતા;
 રથમાંની કિંકિણો તે, રવ કરે વાર વાર,
 તેહ સુણી મોહ થાય, મૃગ બાળ ટાલતા;
 ભયથી સંતાઇ ઘણા, સુણવાને આવે પાસ,
 પાટ જતા ઊભા રહે, ચક્ષુ આર દાળતા. ૧૨૨
 રવ રણકાર અતિ, થાય રથની ગતિથી,
 સમ સમ લઈ જાય, સમીર ઉતાવળો;
 સુણી તેહ નાદ અને, સ્વાદયકી આવ્યા દોડી,
 જથા મૃગકેરા ઘણા, હવે સહુ સાંભળો;
 હતો તેની માંચ એક, શૂંગકાષ્ઠ વાળો મૃગ,

ને—હરણો ગાયનથી આકર્ષાય છે છતાં મોરલીના ગાનને પણ ત્રિવિધિનો
 ત્રાસ ધારીને ઈ. અર્થસિદ્ધિ ઇ—જે હરણ પાસે આરણી હોય તેનેજ
 મારવું, બીજાને નિરર્થક મારવું નહિ એવા હેતુથી. વાન—શરીર.

૧૨૨ સુધિહિરે શી રીતે અર્થસિદ્ધિ ખોળે છે તે કહે છે: મૃગ ઇ—
 રથ છે. કિંકિણી—ધૂધરીઓ. રવ—શબ્દ—અવાજ. તેહ ઇ—તે અવાજ
 સાંભળીને જે મૃગનાં બાળક મોહ પામીને જામાં રહેતાં તેમને ટાળતા—હો-
 ડી દેતા. ચક્ષુ—નેત્ર. દાળતા—ગીચતા (રાગ સાંભળીને). મૃગનાં રાગ
 સાંભળીને નેત્ર ગીચાવાં, વગેરે વર્ણનથી મૃગોના સ્વાત્વિકભાવની વ્યંજ-
 ના કરી છે.

નૃપતિએ જોયો ઝટ, સારથીને કે' વળો;
 નેણી દિશા મૃગ હુતો, તેણી દિશા રથ વાળ્યો;
 કે કુરંગ નાઠો ઘણો, છળાવ્યો ન એ છળ્યો. ૧૨૩
 આગે મૃગ પૂકે રાય, એમ બને ચાલ્યા જાય,
 મૃગ પકડ્યો પકડ્યો, આ પકડ્યો આજ તો;
 એમ આવ્યો હાથ નવ, તવ ધનુ હીધું રાય,
 સાંધી બાણ ન વિચારે, યુધિષ્ઠિર રાજ તો;
 કાષ્ઠકેરું કાજ એક, તેમાં મૃગ હણું શાને,
 ક્રાંદો કરી રારકેરો, કરી લેઉં કાજ તો;
 એમ ધારી પછે માર્યો, બાણ તો પંચાસ ભૂપ,
 ભરાયો તે મધ્ય તોય, આવ્યો નવ વાજ તો. ૧૨૪
 નીકળીને ગયો નાશી, તદા રાય વિચારે છે,
 પાશ કડું બીજે પૂરો, એ બિચારું શું કરે;
 ચારે બાજુ ભીંત કરી, બાણકેરી રાયજીએ,
 'પૂરાયો તે મધ્ય મૃગ, રાય શું તેને ધરે;

૧૨૩ રવ ૬૦—રથની ગતિથી ધૂપરીઓના રવ(આવજા)નો રણ-
 કાર અતિશયુ થાય છે અને તેજ રથના વેગથી સમીર (વાયુ) ઉતાવળો
 સમ સમ જાય છે. શૃંગ ૬૦—શીંગડે અરણીકાઠ ભરાવેલાં એવો. છળાવ્યો
 ૬૦—તેને પકડવાને કપટથી ઘંટા વગેરે વગાડીને છેતર્યો. પણ તે છેતરાયો
 નહિ. આ પણ સ્વભાવોક્તિ છે.

૧૨૪ ક્રાંદો—જાળ. વાજ ન આવ્યો—બાણ વાગ્યું નહિ તેથી દુઃખી
 ન થયો, ચાલવા પકડાયો નહિ. આ કવિતમાં યુધિષ્ઠિરની દયાની વ્યંજના
 કરી છે. ૧૨૫ “કાષ્ઠકેરું કાજ એક, તેમાં મૃગ હણું શાને” ઇત્યાદિ
 વચનો.

જન્ય પાસે જાલવાને, એવે ઉછળીને પડ્યો.
 નિરાશી થયો નૃપાળ, તોય અસુ ના હરે;
 મારું શર એક એવું, શૃંગમાંથી પડે કાઠ,
 પછે ભલે મૃગ જન્ય, એમ નૃપ ઉચ્ચરે ! ૧૨૫
 દયાકરો દરિયાવ, ધીર વીર પીરહારી,
 તકાવતો તીર શિર, ડારવા સારંગને;
 બાણ બાણ વિધાતણા, આણુ જેની અવનિર્મા,
 પ્રાણુને બચાવી લેવા, તાકતો કુરંગને;
 જદા મળ્યા તણ તદા, મુદા થઇ માર્યું તીર,
 સદા જન્ય સિદ્ધિએ તે, કંટાણું ફલંગને;
 ચૂકે કંઇ એવા શૂર, મૂકે મૃગ જે નિશાન,
 રૂકે નહિ રણ મધ્ય, કિન્તુ દેવભંગને. ૧૨૬
 સણેણાટ કરી શર, છૂટી ગયું મૃગશિર,
 દેવે કરી વક્રગતિ, કાઠ કાઠવું રણ !

૧૨૫ અસુ—પ્રાણુ. શર—બાણ.

૧૨૬ પીર—પીડા શિર—(મૃગના) માથા ઉપર. પ્રાણુને ધન—કુરંગ
 (મૃગ) ને, તેના પ્રાણુ બચાવી લેવાને તાકતો. અર્થાત્ તેનાં શીંગડાંમાંથી
 અરણી માત્ર હાથ આવે અને મૃગ જીવતો રહે એવી રીતે તાકતો. જદા
 ધન—જ્યારે દૃષ્ટિ, બાણ અને નિશાની એ ત્રણ એકઠાં મળ્યાં ત્યારે મુધિષ્ઠિરે
 મુદા થઇને (દર્પ પામીને), તીર માર્યું. તે તીર સદૈવ સિદ્ધિએ જન્ય એવું
 હવું—કાર્ય કરે એવું હવું, પણ ફલંગ મારીને હરણુ કંટાણું—આકું—અસુ—ચૂકે
 ધન—પણ એવા શૂર પ્રરૂપો જે રણમાં (સંગ્રામમાં) રૂકે નહિ (અટકે નહિ)
 તે કાંઇ નિશાન ચૂકે છે કે નેથી તે મૃગને મૂકે—જવાબે ? કિન્તુ (પણ)
 દેવભંગને (દેવે કરેલા તેમના ભંગને) જુઓ, (એ અધ્યાહાર). અર્થાત્
 તેમણે બાણ માર્યું, નિશાન ચૂક્યા નહિ, તથાપિ અરણીનાં કાઠ હાથમાં
 આવ્યાં નહિ. કેમ ન આવ્યાં તે પછીના છંદમાં કહેજે.

ફરી ગયું શિર તેણે, વાગ્યું મધ્યમાં જઈને,
પોલાણમાં પેશી ગયું, વિપરીત એ યયું;
મહાશૂરવીરકેરા, બળયકી વાગ્યું એહ,
હંધું યદ્ય પડ્યું હર્ષ, નૃપતિએ તે લહ્યું;
અરે રે કહીને રાજ, અશ્વાસન કરે અતિ,
ધરે મતિ કાઢમાઠ, ઊઠીને નાશી ગયું । ।

૧૨૭

સ્થાપ્ત ફરી થયો, ગયો મૃગ પૂઠ રાજ,
ફંદા કરે ફાવતા તે, મૃગલાને ધરવા;
હાથ નવ આવે તોય, રાય દયા લાવે દિલ,
એવે અરજીન મળ્યો, વાટમાંહી વરવા;
કાઠવાળો નેચો મૃગ, કં સાધ્યો સડાકે રાર,
પૂઠ પડ્યા નેચા રાજ, લાગ્યો તેથી ડરવા;
થાય ન મા'રવવાળું, એમ પારથે વિચાર્યું,
અઠાગ્યો ને બાણ તેણે, મૃગ લાગ્યો હરવા.

૧૨૮

૧૨૭ સરોણાટ ઇ—તે રાર (બાણ) સરોણાટ ફરીને (સરોણાટ રાજ બાણની નેરાવર મતિની વ્યંજના કરે છે.) છૂટીને મૃગના શિર ઉપર ગયું તો 'અર' પછી દૈવે મૃગની ગતિ વક્ર (વાંકી) ફરી તેથી તેના શિર ઉપરથી ને કાઢ કાઢવું હતું તે તો એમને એમ રહી ગયું । પોલાણમાં—એ શુભિષ્ટિ પૂના મધ્ય બાગમાં હરણને પડતું જોઇને યુધિષ્ઠિર દિલગીર થાય છે: અરે રે ઇ. અશ્વાસન—મોટેથી બોલીને (દરથી). ધરે ઇ—પછી પાસે જઈને લાકડાં લેવાની યુધિષ્ઠિ નેવે કરે છે તેવે જાણીને તે નાશી ગયું । રવસાવોક્તિ.

૧૨૮ વરવા—મૃગને પસંદ કરવા. સાધ્યો—(અર્જુને). રાજ—યુધિષ્ઠિર. ડરવા લાગ્યો—રખેને યુધિષ્ઠિરે લક્ષ્ય કરેલા મૃગને દુ બાણ માર' તેથી

(૫૭) ધીમે ધીમે ગયો પૂઠે, રાયને રમાડે મૃગ,
 દગવડે જીએ ધીર, વીર મહારાજને;
 ચૂકાવે હરાણુ જ્યારે, ત્યારે હસે પાર્ય રહ્યો,
 ક્રોધી થાય કેતી વાર, નેછ રાજકાજને;
 એવે મળી આવ્યો ભીમ, તેણે જ્ઞેયો મૃગ ગદ,
 પછે જ્ઞેયો પૂઠરાજ, રહ્યો આવી વાજને;
 એવે અરજીન જ્ઞેયા, કારજ સસય જોયા ?
 પૂઠે ચાલ્યો પૂરપણે, દાડાવતો બાજને. ૧૨૯
 જ્ઞેયું જ્યારે રાય કૃત્ય, યજ્ઞે ત્યારે નિર્ણય તો,
 જાણી બૂજી હજી નહિ, યુધિષ્ઠિર મૃગને;

તેમને અપમાન લાગે. ‘આદેવવાણુ’ ઇં—જ્યારે અર્જુન તપ કરવા ગયો હતો ત્યારે એક વરાહને લક્ષ્ય કરીને મહાદેવ તેના શિકાર માટે પૂઠળ પડ્યા હતા તે વરાહ અર્જુન જ્યાં તપ કરતો હતો તે આશ્રમમાં આવીને બરાધુ, તેથી અર્જુને તેને લક્ષ્ય કરીને બાણ માર્યું તેજ વખતે મહાદેવે પણ તેને બાણ માર્યો હતો. એવી રીતે એક લક્ષ્યને બે બાણ વાગવાથી તે વરાહ મરીમયું જોઈએ તે પર બે જણુ દાવો કરવા લાગ્યા, જેનું પરિણામ એ થયું કે મહાદેવ તથા અર્જુનને બચકર દુહયુદ્ધ થયું. આ પૂર્વે વીતેલી વાત સભારીને યુધિષ્ઠિરે લક્ષ્ય કરેલા હરણને મારવાથી અર્જુન ડર્યો. પણ યુધિષ્ઠિરે જે બાણ છોડી મૂક્યું હતો તેથી હરણ મૂઝ્યો કે કેમ ? તે કહે છે મૃગ ઇં—તે બાણને પોતાના માથા ઉપરના શીંગડાના પોલાણમાં રોધને મૃગ આવવા લાગ્યો.

— — —

૧૨૯ હસે—(યુધિષ્ઠિરથી આટલો મૃગ સરખો મરાતો નથી તે જોઈને) અર્જુનના ગર્વ નામે જાવની વ્યવજ્ઞા. વાજને ઇં—તે પણ દુઃખથી વાજ આવીને રહ્યો બાજને—વાજને—ઘોડાને ક્રિતામાના ‘ક્રોધી થાય’ વગેરે તથા ‘રહ્યો આવી વાજને’ વગેરે શબ્દોથી યુધિષ્ઠિરની અતિ દયા જોઈને અર્જુન તથા બીમને ઉપજેતા ક્રોધની વ્યવજ્ઞા કરી છે. -

એના દિલ વિષે દયા, મૃગને કરું હું મયા,
 એમ વદી રાડ પાડી, કરી ઉંચી દગને;
 હગબગિયો હરણ, હાય ! આવ્યું મરણ આ,
 ધરણ પડીને ઊઠ્યો, આંખી આલ્યો પગને;
 ધનાઢયના મનોરથ, કે મૃગેન્દ્ર જેવી ફાળ,
 મારવા લાગ્યો તે કાળ, શણી જઈ રાગને. ૧૩૦
 આલામાંથી નીકળીને, પડે ચૂલા માંહી જેમ,
 તેમ મૃગને થયું ત્યાં, નકલ સામો મળ્યો !
 તેણે કાઠપાળો મૃગ, જોઈ યોઈ સંશયને,
 ત્યાં રાજ સંધાણ કરી, મારતાં ખાંતે ખળ્યો;
 એવે બીજ દિશાએથી, જોયો સહદેવે મૃગ,
 રાજને ન જોયા તેણે, તેથી શું દા'ડો વળ્યો ?
 મારિયું સડાક રાજ, નો'ય નો'ય મૃગ એ તો,
 મૃગરાજ રાજમાંણી, ચૂલા મધ્યેથી ચળ્યો ! ૧૩૧

૧૩૦ જોયું—(બીજે). મયા—કૃપા (વક્રોક્તિ). દગ—નેત્ર. હગ-
 બગિયો—ત્રાસ્યો. ધરણ પડીને—જમીન પર પડી જઈને (રાડ સાંભળવા-
 થી). ધનાઢય ઈ—ધનાઢય (ધનવાન)ના મનોરથ બહુ ઉંચા હોય છે
 માટે તે મનોરથ જેવી ઉંચી અથવા મૃગેન્દ્ર (સિંહ) જેવી ઉંચી ફાળ ને
 મારવા લાગ્યો. શા માટે મારવા લાગ્યો તે કહે છે. શણી ઇ—રાગને (ટોચને-
 કિડિયારીના પરિણામ રૂપ પોતાના મરણને) શણી જઈને (સાંભળીને).

૧૩૧ ખળ્યો—ખટક્યો (મૃગ). રાજને ઈ—સહદેવે મૃગને જોયો
 પણ તેની પાછળ પડેલા રાજ (યુધિષ્ઠિર)ને ન જોયા, અને તેથી તેણે
 મૃગને સડાક (અર્થાત્ ત્વરાથી) બાણ માર્યો, પણ તેથી દહાડો શું વળ્યો ?
 અર્થાત્ પારેણ પાર પડ્યું નહિ. કેમ પાર ન પડ્યું તે કહે છે: નો'ય નો'ય

ઉછાળીને ગયો આયો, સે'દવ નિશાન ચૂક્યો,
 નકુલે વિચાર્યું મન, રાજને છે ભાવતું;
 તેણે માર્યું તાકી તીર, વ્યર્થ ગયું વાટમાં તે,
 ભીમ ભડે સા'ચુ શર, અરિને લગવતું;
 વ્યર્થ ગયું તેનું જ્યારે, અર્જુને વિચાર્યું મન,
 શ્રેષ્ઠપણું દાખવુ હું, (જો) હાથ નથી આવતું;
 માએ જણ્યો નથી શૂર, સપૂત કે કપૂત કો,
 કાળને ઉલ્લંઘી જાય, કાળ આવ્યે ફાવતું. ૧૩૨
 સત્રીઓનો ધર્મ એ છે, એકે જે નિશાન કર્યું,
 બીજે તે વેધાય નવ, હોય બેટો આપજો;
 સગો ભાઈ કે પિત્રાઈ, કે ભણે હોયે મોળાઈ,
 સગાઈ ન સાઈ જાઈ, હોય સત્રી આપજો;
 નિશાનમા મહામાન, તાણુ થાય ધર્મતાન,
 જહાનમાં અપમાન, એવો છે એ તાપજો;

ઈ૦—એ તો સાધારણ મૃગ નહોતો, પણ રાજમણિ (યુધિષ્ઠિર) રૂપી
 ચૂલામાથી અણેસો મૃગરાજ હતો ! અપહુતિ અલંકાર.

૧૩૨ રાજને ઇ૦—સહદેવે બાણ માર્યું તથાપિ યુધિષ્ઠિરે તેને રોક્યો
 નહિ તેથી નકુલે પણ મનમાં વિચાર્યું કે યુધિષ્ઠિરને એ ગમતી વાત
 જણાય છે. બીગબડે ઇ૦—સહદેવ અને નકુલના બાણ વ્યર્થ ગયાં જોઈને
 મૃગને મારવાના હેતુથી ભીમે શર સા'ચું—હાથમાં લોધું. અરિને લગવતું-
 અર્થાત્ શત્રુનો નાશ કરે એવું (તીર) કવિ કહે છે કે, જે કાળને ઉલ્લંઘી
 જાય એવો કાઈ વીર નથી; મારે સૌ કોઈનું પરાક્રમ કાળ આવ્યે ફાવે છે.
 આ છંદમા અર્જુનાદિના પરાક્રમ ફાવતા નથી, એ વિશેષ વાતનું સમર્થન
 'સાનું' પરાક્રમ કાળ આવ્યે ફાવે છે' એવી સામાન્ય વાતથી કર્યું છે મારે
 અર્થાંતરન્યાસાલંકાર.

વિચારી વિચારે એતો, અવિચારી ઉર બીજું,
તાતો માતો થાય દિવ્વ, સિદ્ધિ જડી શાપજો. ૧૩૩
એ ધર્મને પાળનાર, મા'દવને પાળનાર,
અર્જુને તો તીર તાઠ્યુ, સ્વાસ્થ્યને સાધવા;
લક મરડીને પછે, કરડી અધર અતિ,
તરડીને તાંત ઝેચી, પરમાર્થ લાધવા,
ગયુ રાસ સોસડુ તે, મૃગે ગતિ વઠ ધારી,
ચૂકીઓ ચતુર પે'લો, બુદ્ધિબળ વાધવા;
ભાંભાદિક હરયા ત્યારે, કેરુભા હાસ્ય એમ,
ઠેર ઠેર મૂકે કવિ, એ રસ આરાધવા ! ૧૩૪
ગભીર ને ધીર વીર, ધર્મસૂતુ ધ્યાન ધરી,
પાર્થને કે' પૂર્ણ થયુ, મૃગ નથી મારવો,
હારજ છે કાષ્ઠતાણું, હાથ આવે તેજ નેમ,
એવો કે ઉપાય કરો, દાવ નથી હારવો;

૧૩૩ સાંઘ જાઈ— સાહી જાય—મહણ કરાય. અર્થાત્ જો આપ
ક્ષત્રિય હોય તો એની બાબતમા સગાઈને થણે નહિ વિચારી ૪૦— એ
તો જે વિચારી (વિચારવાન) હોય તે વિચારે, જે અવિચારી હોય તેના
મનમા તો ખીજુ હોય છે જેમ અરખી માટે આવેલો દિવ્વ એક શાપ ૩૫
સિદ્ધિ જડી એટલામા તો તાતો માતો થાય છે તેમ દુષ્ટાંત.

(તેમ) જીતવાનું કશું નથી, કાર્ય વિમુક્તે આ તો,

સાંત થઈ સાંધો શર, મૂકો મૃગ કારવો;

મૃગ નથી એહ નિશ્ચે, દેવતા હશે એ કોઈ,

દૂભાવો ન તેને આજ, જ્યાં ત્યાં અર્થ સારવો. ૧૩૫

અર્જુન કે' દેવ હોય, દાનવ માનવ ભલે,

મૃગકેરૂં રૂપ ધર્યું, તેને ન ઉગારવો;

એમ કહી માર્યું બીજું, સત્વર સાંધીને શર

નથી નથી સારડીધી, શાર એ તો સારવો !!

તો પણ ત્યાં વ્યર્થે મયુ, ત્યારે વળી ત્રીજું માર્યું,

તેની દશા તેજ હવી, કૂડો પડ્યો કારવો;

એમ ઘણાં બાણ નાર્યા, અદ્ભુત ગયાં તે સર્વ,

ત્યારે ત્યાં દિવ્યાસ્ત્ર લાંધાં, જોયો ધર્મ તારવો ! ૧૩૬

એક મૃગ માત્ર જોઈ, દિવ્યાસ્ત્રને યાદ કીધાં,

પરાક્રમ અંશ જો જો, ધર્મ ધ્યાને ધારતા !

માત્ર યયાં જ્યારે પ્રોદ, ત્યારે સર્વ દેવે કહ્યું,

ચોજીશ જો અહ્ય વર, થશે તારાં મારતા;

વીમરી ગયા તે ભાઈ, પરાક્રમ ખૂર આવ્યે,

યુધિષ્ઠિર આવ્યા ધાઈ, પારથને વારતા;

૧૩૫ આ કવિતામા 'મૃગ નથી એહ નિશ્ચે' છત્યાદિ ધર્મનાં વચન વર્ણવેને ધર્મની બીજા ભાષાઓ કરતાં દીર્ઘદષ્ટિ બતાવી આપીને ઉત્તમતા નિરૂપિત કરી છે.

૧૩૬ નથી નથી ઇ—અર્થાત્ તે બાણ પણ નિષ્ફળ મયુ' ! કારવો.
—ક્રિયા લાગ જોયો ઇ—બ્રાહ્મણના અરણીકાજ આણી આપવા રૂપી ધર્મને તારવો જોઈએ એવી બુદ્ધિથી તેને જોયો. મતલબ કે પ્રતિયા પાળવા રૂપ ધર્મને ધ્યાનમા લીધો.

અલ્પ પરં અલ્પા આશાં, અસ્ત્ર મૂકવાને ખેઠા,

પ્રયોગ કરતાં કહી, નારદે શી વારતા ?

૧૩૭

વીસરી ગયો તે આજ, માત્ર હસ્યા ભાઈ ભેઈ,

સર્વનો સંહાર થશે, એમ ધર્મ ડારતા;

સ્મર્ણુ થઈ આવ્યું ત્યારે, હા રે વાત ખરી એ તો !

ધર્મે તરે સર્વ કોઈ, અધર્મથી હારતા;

ભીમ ભડ કહે ત્યારે, ભય મૃગ આવ્યો દૂર,

ગદા મારું મારી આજ, સંકટથી હારતા;

એમ કહી ગદા મારી, હાં હાં કે'તા રહ્યા ધર્મ,

ગદા તદા વ્યર્થ ગઈ, સદા જે સંભારતા.

૧૩૮

દેવ બળ જે જે આજ, વાજ આવ્યો યુધિષ્ઠિર,

નામ અર્થ ગુણ કેવો, મૃગથી તે હારિયો !

૧૩૭ પરાક્રમ ઇ૦—કવિ કહે છે કે હે ઓતાઓ ! જુઓ જુઓ આ ધર્મને ધ્યાનમાં ધરનાર પરાક્રમનો અંશ !—ઈંદ્રનો પુત્ર ! (પાછળ દેવસ-ભામાં વાદ પતી વખતે ઈંદ્રે કહ્યું હતું કે ધર્મ કરતાં પરાક્રમ મોટું, તે વાત ખોટી પડે છે એમ સ્મૃતિ આપે છે) પ્રાપ્ત થયાં—પાસે આવ્યાં, પ્રોહ-મોટા (દિવ્યાસ્ત્ર). મારતા-મારનાર. અર્થાત્ દિવ્યાસ્ત્ર જે અલ્પ શત્રુ ઉપર મૂકવામાં આવે તો તે મૂકનારનો ક્ષય કરે છે, એવું પુરાણોનું કથન કહી ખતાવ્યું છે. ભાઈ—અર્જુન. પરાક્રમ પૂર આવ્યે—પરાક્રમનું પૂર ઉભરાવાયી. (વક્રોક્તિ). પ્રયોગ ઇ૦—દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવા સંબંધી નારદે તને જે વાર્તા કહી હતી, તે શું શું બૂલી ગયો ?

૧૩૮ સ્મર્ણુ ઇ૦—સ્મૃતિ અલંકાર. 'ધર્મે તરે સર્વ કોઈ'—આ વાક્યથી કાવ્યના મુખ્ય અર્થનો કવિએ અવગાહ કરી ખતાવ્યો છે. કોઈ પણ અંશમાં જે વિપયનો ઉપક્રમ કર્યો હોય તે વિપયનો ઉપસંહાર થતા સુધી તેનું જે વારંવાર અનેક પ્રકારથી કથન કરવામાં આવે તેને અવગાહ કહે છે. અવગાહ-એ અંશરચનાનું એક મુખ્ય અંગ છે.

પા'ણે પીરી નાખ્યા દૈત્ય, ગદાએ વિડાર્યા દેવ,
 સેવ સાધી દૈવે આજ, ભીમભડ વારિથો !
 ગાડિવનો ધારનાર, શકુને ડરાવનાર,
 અસુરને મારનાર, પાર્થ પરવારિયો !
 નકુલ ને સહુદેવ, કરે કાળ આવી સેવ,
 રક્ષા હારી ઊભા એવ, (શો) મત જય ધ્યાનિયો ! ! ૧૩૯
 કે'વાય ન લે'વાય ન, દૈવકેરી ગતિ એરી,
 નાહો જય મૃગ એ તો, પછે દખાતો રહ્યો,
 બાણ માર્યા કરે અતિ, અર્જુન અપાર વાર,
 લાગ્યુ નવ એક તેને , ભાર વ્યર્થ તો વળો !
 શબ્દવેધીપણુ શીખ્યો, તેણે ખખડાટશબ્દ,
 લક્ષ લાવી લક્ષ માર્યા, તીર તોય ના લલ્યો;
 જોઈ એવુ ધર્મશૂનુ, હા ! કહીને સ્તબ્ધ થયા,
 નિરાશીપણામા ગયા, અરે અર્થ ના ગ્રહો ! ! ૧૪૦
 શૂરવીર સાચો ધર્મ, તેણે ત્યા વિચાર કર્યો,
 નિરાશીપણુ નકામુ, કાથરના કામનુ ;
 સારથીને કહ્યુ ખેડ, રથ પૂર્ણ વેગ માહી,

૧૩૯ નામ ઇ.—તેનુ નામ યુધિષ્ઠિર અને તેનો અર્થ 'સુંદ્રમા સ્થિર
 દહી રહેનાર' એવો છે તેનો ગુણ ધર્મશીલતા છે એવો હતા તે મૃગયી
 હાર્યો, એ આશ્ચર્ય ! અસંભવાત'કાર. સેવ ઇ.—આજ તેમની સેવા
 દૈવે (પ્રતિકૂલ પ્રારબ્ધે) કરી અર્થાત્ દૈવે પોતાનુ બળ વાપર્યું શક-ઇક
 કરે ઇ.—તેમની સેના પણ કાળ (પ્રતિકૂળ સમય) આતીને કરે છે !

૧૪૦ દા.—દુ ખસ્યક ઉદગાર સ્તબ્ધ—જડ નિરાશીપણામા
 ગયા—નિરાશ થયા અર્થ ના ગ્રહો—અર્થસિદ્ધ કર્યો નહિ ધર્મનો ખેદ
 એ કરણરસનો સ્થાયિ અને ધર્મની ધર્મશીલતાનો વ્યજક છે

ચાર ભાઈને કહ્યું ત્યાં, નીર જાય નામનું;
 એવું કાંઈ કરશે ન, પાંચ મળી પંચ કરે,
 હરણને શોધી કાઢું, નામ લઈ રામનું;
 આલ્યા વાજ પૂરપાટ, રાજ ચે ઉચ્ચાટ ટાળ્યા,
 ગાજ ઘણા ગર્ગડયા તે, હૈયું કરી હામનું. ૧૪૧
 અશ્વે પુચ્છ ઉંચાં કર્યા, જાણી પાંડુસુત નૃપ,
 આમરને ધારનાર, નથી જાણી વાટમાં;
 રાયકેરે દુઃખ અતિ, કોઈ મુણનાર નથી,
 એમ જાણી ઉંચાં કર્યા, કર્ણ આવી ઘાટમાં;
 નેકીના પોકારનાર, નથી જાણ્યું હથે જદા,
 ખુખારવા લાગ્યા અતિ, ચીસ ચડેડાટમાં;
 આગળ્યા નૃપાળકેરી, નથી પાળનાર કોઈ,
 એમ જાણી દોડતા તે, ખવાસના ઠાકમાં. ૧૪૨
 સારથીનું સાંજે નહિ, કરવા ધણીનું કાજ,
 અમોઘ તે માર ખાય, તોય અટકે નહિ;
 ધાર્યું હોય ધણીએ ત્યાં, વાળ્યા વિણ વળી જાય,
 સારથી સાંચે અપાર, તોય ફટકે સહી;
 ધણીને રીઝાવા માટ, પગને પછડે અતિ,

૧૪૧. હામ—હિમ્મત. હિમત રૂપી દ્રવ્યનુંજ હૃદય અતાવ્યું. અર્થાત્ ધણી. હિમ્મત રાખીને આલ્યા.

૧૪૨ કર્ણ—કાન. નથી—(નેકી પોકારનાર). આ હંદમાં ઉતાવળે આલતા રયના ધોડાઓનું વર્ણન કરીએ જૂદા જૂદા તર્ક કરીને કર્યું છે તથા ધોડાઓનો સ્વાભાવિક ધર્મ વર્ણ્યો છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા અને સ્વપ્નાવેશિ અલંકારવડે ધોડાઓની ત્વરિતગતિની વ્યંજના થઈ છે.

જાણે કરું શબ્દ સારા, નૃપને દુઃખી લહી;
ચાલે છે ચલાય એતું, ધરી હર દિલ માંય,
પાણી પાણી કરે અંગ, દીનત્વ દિલે ગ્રહી. ૧૪૩

ગયો મૃગ જોણી વાટ, તેણી વાટ અશ્વ પખ્યા,
દેવકેરી ગતિ જોજો, આવતી જો' આડમાં;
અશ્વે ત્યાં વિચારી સોઇ, ફીણ કાઢી મુખપકી,
જોળગી જાણું આ વાર, છે શું એ કરાડમાં !!
પગ ઉચા કરી કહે, દખાય ને ગિરિ મોઢો,
તેના પર ચઢું આમ, હિમ્મત છે હાડમાં;
ધીંગો ધણી ને કુંવાય, ન તે અતિ કષ્ટ આપે,
કષ્ટ સહે કાયાએ તે, સેવકોના લાડમાં. ૧૪૪

૧૪૩ અર્થ—સદ્ગુણ. તે ઘોડાઓ પોતાનું કાર્ય કરવામાં સદ્ગુણ હતા તથાપિ તે સારથીનો માર આતા હતા. ખીચન ગાડીવાળા પશુ ઉતાવળ હોય છે ત્યારે ચાલતા ઘોડાને પશુ મારે છે પાણી પાણી—(ઘોડાને પર-સેવો વળવાથી). આ કવિતામાં સ્વભાવોક્તિદ્વારા ઘોડાઓની ઉત્તમતાનો ધ્વનિ ક્યાં છે તે સ્પષ્ટ છે.

૧૪૪ જો—જોડું કાતર. આ કવિતામાં અતિ દોડતા ઘોડાની એકાએક અટકતી વેળાની રિયતિ વર્ણનને ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. તથા ‘ધીંગો ધણી’ ઇત્યાદિ વાક્યોથી અર્થાતરન્યાસદ્વારા યુધિષ્ઠિરના નીચે ઉતરવાની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. ધીંગો ઇ—જે સારો ધણી હોય તે પોતાના સેવકોને અતિ કષ્ટ આપતો નથી, પણ પોતાના સેવકોને લાડમાં પાળવાને માટે પોતે કષ્ટ સહે છે. આડી જો આવવાથી રથ ત્યાં અટકી પડ્યો તેથી યુધિષ્ઠિરને નીચે ઉતરવું પડ્યું, તે જાણે ઘોડારથ સેવકોને મુખ આપવાને ન ઉતરે હોય, એવી હતપના એ ઉત્પ્રેક્ષા છે. અને ધીંગોધણી વગેરે વાક્ય ચાલતી કથાને લગતું નથી માટે તે અપ્રસ્તુત વાક્ય છે; એ અપ્રસ્તુત વાક્યવડે પ્રસ્તુત

એ માંહેલા હતા પાંચ, આંચ નવ દીધી તેથી,
 ઉતરી તે હેઠા પડ્યા, ધનુ લેઈ હાથમાં;
 ઉતરે અપારવાર, અને ચઢે વારવાર,
 દૈવકેરી ગતિ જોજો, રાખ્યું ન કો સાચમાં !
 સારથી રહ્યા ત્યાં ઊભા, મૃગકાળ મા'રથી ને,
 ચરણે ચાલીને જાય, તીર મારી બાથમાં;
 ઝાડ પા'ડ જીએ જ્યાં ત્યાં, નવાઈમાં ખો વિશાળ,
 ચાલતાં ચૂકે ને રજ, વાગે વૃક્ષ માથમાં. ૧૪૫
 શૂરા સહે શસ્ત્ર પણ, કાયર એ કાંઠાયકી,
 ઠેસ મારી ભાંજે રથ, પણ પડે ઠેસથી;
 રથ માંહે નેતર્યાં તે, ખે એ હુય ભાર અતિ,
 બોલે નાખે પીઠપર, નૂર ચૂકે ડલેશથી;
 સવારી કરે ને એક, તો તે કાજ કરે સાડું,
 ઘણા જણ ચઢી બેસે, વગોવાય વેરાથી;
 દોવા શૂરવીર આ તો, ચાખ્ય સ્થળે કામ આવે,
 ખેપીઆ નથી કે સહે, માર્ગકષ્ટ પેસથી. ૧૪૬

(ને યુધિષ્ઠિરત્વં ઉતરતુ) અર્થત્વં પ્રતિપાદન કર્ત્વું છે મારે એ અર્થોત્તર-
 ન્યાસ અલકાર છે.

૧૪૫ એ માંહેલા— ધી ગાધણી માહેના પાચ—પાંડવો. આંચ—
 દુઃખ. ઉતરે—(ખોમાં). ચઢે—(ટેકરા કે પર્વતો ઉપર). સ્વં—(જ્યાં ઘોડા
 અટક્યા ત્યાં). મા'રથી—પાંડવો. નવાઈમાં—નવાઈ જેવાં—અદ્ભુત. માથમાં
 —માથામાં.

૧૪૬ પર્વતની ઝાડીમાં પાંડવોને ઘણું કષ્ટ પડે છે એમ વર્ણુ છે.
 શૂરા ધૃવ. દુષ્ટોત આપે છે: રથ ધૃવ. પેસથી—પેશા (ધધાથી).
 ખેપીઆનો ધધો નથી કરતા કે જેથી તેઓ માર્ગકષ્ટ સહી શકે !

તોય ધીર વીર કેરું, દુઃખ ન રડાય ભાઈ,
 માથે પડ્યું સર્વ સહે, નારી નથી કે રડે !
 દેવને દેવું છે કષ્ટ, આહું આવે વારવાર,
 લાવ્યું તે અપાર ઝાડી, સૂઝ કાંઈ ના પડે;
 અર્જુને વિચારી મત, શર સાંધી માર્યું કટ,
 કહું ત્યાં પાધર ઝટ, સૂર એવા થું અડે ! !
 સ્વિતા દખાવો ત્યારે, કવિતા હું તેની કરું,
 રાજ થયા સૂર્ય નેઈ, સહુ પાર્થનીવડે !

૧૪૭

બાર બાર ગાઉ લગી, ઝાડનું રણું ન નામ,
 હામ આવી હાથ મધ્ય, શોધુ હાવાં શોધને;
 સૂર્યે દાવ નેથો ઝટ, મારા સુતકેરા અરિ,
 બાળી આજ ભસ્મ ઠરું, એમ કયો ક્રોધને;
 પક્ષ કરે સુરરાજ, અર્જુનની વારવાર,
 દાવમાં ન આવે પાંચ, ભલા આવ્યા રોધને;
 કિરણ ને સર્વ તેને. તપ્ત કરીને તપાવ્યાં,
 મારવા બિચારા માંડ્યા, એવા ધારી બોધને.

૧૪૮

૧૪૭ અહુડું—અર્થાત્ અડચણ. લાવ્યું—(દેવ, કર્તા) આ હંદમાં
 'દેવને દેવું છે કષ્ટ આહું આવે વારવાર' એ રાજદોષી પાંડવો ને યત્ન
 અનુકૂળ ધારીને કરે છે તે તે પ્રતિકૂળ યાવ છે એમ સૂચના કરી છે. બાને
 તે ઉપરથી હવે પછીની કવિતામાં કરેલા સૂર્યના પ્રખર તાપનો પીડાની વશ
 બળના ધાવ છે.

૧૪૮ મારા સુતકેરા—કર્ણના. (કર્ણ સૂર્યનો પુત્ર હોઈને કૈરવોના
 પક્ષમાં હતો તેથી પાંડવોને તેના અરિ કલા છે). સુરરાજ—ઇન્દ્ર. (અ-
 ર્જુન પોતાનો પુત્ર હોવાથી). રોધને—અટકાવમાં—અડચણમાં. એવા
 ઇન્દ્ર—એવી સમજણ લાવીને.

જાણી ગયો ઇંદ્ર વાત, મેયા તેણે પવનને,
 શાંતિ કરચ સુતને તુ, વાઈ ત્રણ રૂપમા,
 વાર કહી લાગ્યો વાવા, ચાલ્યુ નવ સૂર્ય આગે,
 સુલટ ઉલટ થાય, કર્મ ગચે કૂપમા,
 વાયે મુસવાટ કરી, બળે પાથ તેણે આતિ,
 કયો ઉપકાર ઇંદ્ર થઈને તદ્દુપમા,
 મરો હોય મોઠાકેરો, તેણે ઉઘડા પડીને,
 કારજ ન થાય તોય, ધરી દયા જૂપમા ૧૪૯
 ગયો ઇંદ્ર ગુપ્તપણે, પચકેરા પિંડ માય,
 એક વિના બીજો નવ, શુભે એણે જાણીને,
 અમી ભરી અગ તેણે, ઉપરથી તાપ પડ્યો,
 અમી નાહી નીકળી ત્યા, અન્ય રૂપ આણીને,
 થયા ઝેખેઝેખ તેના, ઉલટા પલાળી નાખ્યા,
 રજ આની ચોટે અગ પ્રાક્રમ પ્રમાણીને,
 • પાકા આવે જ્યાં દિન, સુલટ ઉલટ થાય,

૧૪૮ સુતને—અર્જુનને ત્રણરૂપમા—મદ, સુગંધી, અને શીતળ
 સુનટ ઉનટ—મદ વગેરે ગુણુઓ હતા તે ઉતારણો “ દુર્ગંધવાળો અને
 તપેલો થયો સૂર્યના તાપથી પવન હલકો તથા ગરમ થાય છે એ તો પ્રસિદ્ધ
 જ છે અને અતિશય તાપથી બૃગિપરના લીના પદાર્થો ગ્રહી તેનું પૃથક -
 રણ જલદી થવાથી તેના પરમાણુ તાપમા મળે છે માટે તે દુર્ગંધવાળો થઈ
 થાય છે કર્વાઈ—પાડવોને અને વિશેષે કરીને અર્જુનને સુખ થવાને
 પોતે યોજેલો ઉપાય વ્યર્થ થવાથી ઇંદ્રે ફરી ઉપકાર કર્યો તે કહે છે કર્યો
 ઇંદ્ર તદ્દુપમા—તેમના રૂપ થઈને અથાત તેમના શરીરમા પ્રવેશ કરીને
 ઇંદ્ર સરખાએ પાડવોને આવે પ્રસંગે મદદ કરવી એ કેટલી કઠણ વાત છે, તે
 અર્થાંતરન્યાસ દ્વારા વર્ણ છે મરો ઇંદ્ર જૂપમા—સુધિષ્ઠિ ઉપર

વિચારીને જીઓ અહીં, મતિવડે માણીને. ૧૫૦
 સો'વાયું ન ભીમચક્રી, કષ્ટ અતિ કાયાતણું,
 સૂતો રહે સોડતાણી, વિમ તો મુકમમાં;
 પરમાર્થ અર્થ મારે, ભાઈ નથી નોંધતો એ,
 તાપથી તપેછે તન, હિમ્મત ન હામમાં;
 વડ બ્રાત તમે અતિ, દુઃખિઆને દુઃખ દેવા,
 સરનિયા સત્ય કહું, વ્યર્થ ચોળે કામમાં;
 વૈદ્યકેશ કુંવર ને, એથી ઓછું કાંઈ બોલ્યા,
 પાર્થ થઈ રહ્યો સુમ, નૂર ગ્રહી નામમાં. ૧૫૧
 વીસયો તે વિદ્યા સર્વ, દુઃખમાંહી એમ થાય,
 નીકર શુ વારિતાણું, અસ્ત્ર નો'તું ધ્યાનમાં;
 તોપે તન તપ્ત થયું, આખર તે બોલી ઉઠ્યો,
 વડ બ્રાતા જશો જીવ, ધર્મ અભિમાનમાં;
 અતિ સાફ નવ કાંઈ, ઘણું થયું દિવ માટે,
 મજી વળો પાછા હવે, મહતા છે માનમાં;
 પાછાવણુ ધર્મ કહે, તો દુઃખ અપાર પાયું,
 દખાય ઓ દુમ આણુ, સમજાવ્યું સાનમાં. ૧૫૨

૧૫૦ અર્જુન એકલો ઈંદ્રનો યુગ્મ હતો અને ધર્માદિકનો. તો તે પ્રતિપક્ષી હતો એમ જના શામાટે પાચેના પિંડમાં ઈંદ્ર ગયો તેનું કા-
 રણ કહે છે: એક ઇં. અન્ય રૂપ-પરસેવાનું રૂપ. તાપથી પાડવોને અતિ-
 શય પરસેવો થતો હતો, એ ધ્વનિ છે. પ્રાક્રમ—પરાક્રમ.

૧૫૧ સૂતો રહે—ભગ્ને સમ રહેતો. વૈદ્યકેશ કુંવર—અશ્વિનીકુમાર.
 એથી ઇં—ભીમ કરતા કાંઈક થોડું બોલ્યા. સુમ—બોલ્યા વગરનો. બીમા-
 દિકની વાણી પરથી તેમની ધર્મનિષ્ઠા ચલિત થયાની વ્યંજના કરી છે.

૧૫૨ તે—અર્જુન. અર્જુનની પણ ધર્મનિષ્ઠા ચલિત કરે છે: વડ
 બ્રાતા ઇં. દુમ—ગ્રાહ

કાર્યકી બાઝી છે કંઠ, કોઈથી બોલાય નહિ,
 કાર્ય તો બોલાય નહિ, યુધિષ્ઠિર મનથી;
 નકુલ ને સહદેવ, તાપવડે તતડયા ત્યાં,
 પડ્યા જૂમિ મધ્ય ભાઈ, તર્પ વેઠી તનથી;
 ભીમે સાહી લીધા તેહ, જય જ્યાં ત્યાં કરી ચાલ્યા,
 બોલાતું ના'તું તે ઠીક, બચ્યા રાય વનથી;
 ભાંડત નહિ તો ભીમ, સુંગ માંડી રે'ત ઊભો,
 આકળો અર્જુન થાત, (શું) સે'વાત રાજ નથી : ૧૫૩
 એણું દુઃખ પડ્યું તોય, ધર્મસત્તુ ધ્યાનકેરી,
 ચૂક્યો નહિ આલ્ય રજ, કષ્ટકેરા કારથી;
 અંગરગ બળી ગયો, ત્યારે આવ્યું વૃક્ષ પાસ,
 ભામ ભડ ગયો વેગે, હૈયાતણી હારથી;
 બે બ ધુને મૂકી નાચે, શીતળ છાયામાં બેઠો,
 વેગે આની અગ્નિ ત્યાં, રહ્યા તાપ મારથી,
 યુધિષ્ઠિર આવ્યા પછે, બેસી ગયા કષ્ટકી,
 દિનદુઃખ લાગ્યું દિલ ધ્યાન એક ધારથી. ૧૫૪
 કેટલીક વાર બેઠા, પામ્યા પછે શુદ્ધિ ચાર,
 ધર્મ ધીરે શુદ્ધિ આપી, નિરતર રાયને;
 શીતળતા મળી જ્યારે, તૃપ્તા તો જાણાઈ ત્યારે,
 (જે) પીવા મળે પાણી આન, કષ્ટ ટળે કાયને;
 સુખે ન ઉપાય એક, દુઃખે વીસર્યો વિવેક,
 અરપર જુએ પાણી પત્ર લેઈ આવને,

૧૫૩ કાર્ય ઇં—સાક્ષાત્કાર્ય કરવા રૂપી અગ્નિ યુધિષ્ઠિરના મન-
 થી બોલાતો નથી. એ વાંચ્યો યુધિષ્ઠિરની ધર્મવૃત્તિ ચિત્ત વર્ણવી બ-
 તાવી છે. ૧૫૪ કારથી—ઘર્ષથી.

તદા ચુધિહિર જોલ્યા, વૃક્ષ ચઢી જુઓ કોઈ,
દિસે જળાશય કંઈ, નેથી દુ ખ જાયને

૧૫૫

સલિલશોધ.

મહામહાકષ્ટે કરી, નકલ ઊઠ્યો તે ઘડી,
વૃક્ષપર ચઢવાની, હિમ્મત ન અગને,
સ્વારથની સાથે લાગ્યુ, વડ ભ્રાતકેડે વોણ,
તેથી ઊઠી દુ ખે પાપે, ચઢ્યો તણ ર ગને,
આમળીપીપળી વેળા, ચઢ્યો પડ્યો લાખ વાર,
વખાણતા અરિ એને, ભારેભાર ભગને,
તેનાથી ચઢાય નવ, લાગ્યો અ જોઅગ દવ,
પડે ભજે ઉમાધવ, કો ન કરે વ્ય ગને
સહદેવે મા'ચો કંઈ, ભીમ ભડે હાથ દીધો,
એવો ત્યા નકુવ ચઢ્યો, વૃક્ષ પર એકનો,
પૂર્વ દિશા ભણી જોયુ, ન ઝાડનુ નામ કંઈ,
પછે પાણી હોય કયાથી, શ્રીતા સરવે કજો,
શોક થયો મન ભારી, દુ ખની વેળા સભારી,

૧૫૬

૧૫૫ ચાર—ચાર પાડવો—ભીમ વગેરે કાયને—કાયનું પત્ર લેષ
ખાપ—(બીલુ હોવાથી) આ વામ્બથી પાડવોની અતિ તૃપ્તિ વ્યક્ત
કરી છે તથા હવે પછી યનારા અથસ દર્ભનુ એ બોલુ છે

૧૫૬ સલિલશોધ—પાણીની શોધ સ્વારથની ઇ—પોતાને પાણી
પીવાનો સ્વાર્થ તો હતોજ, અને વળી તેમા વડ ભ્રાત(મોટા ભાઈ)નુ વેણુ
લાગ્યુ ડૅરવે સાથે પાડવો બાળપણમા આમળીપીપળીની રમત રમતા
હતા તેને ઉદ્દેશીને કહેછે આમળી ઇ દવ—અગિ ઉમાધવ—શકર
વ્યગ અર્થાત્ મસ્કરી—દીખગ

તૃષા જાશે કેમ મારી, ધર્મ કર્મ એ કળો;
 પશ્ચિમમાં નેચું પછે, ચોડે હવે ચઢી કરી,
 બગ જેવા નગ દીકા, કવિ કે' પાછા વળો ! ૧૫૭
 પડે કાંઈ ધૂધવા તે, હવે છે અપાર કોશ,
 મૌકિતકના કણ જેવા, નેતામાં જણાય છે;
 ચઢી કોણ લાવે તેને, ગજ શિરકેરાં મોતી,
 મૌકિતકથી તૃષા જાય, એવું કે' જણાય છે ?
 તોય કંઈ પડી આશ, આંખે નેચું પાણી ન્યારે,
 ત્યારે ખાસે હશે એમ, ચિત્તમાં ચણાય છે;
 નેઈ તાકી તાકી પછે, ગયો થાકી નકલ તે,
 હશે મૃગજળ એ તો, વ્યર્થ ને જણાય છે ! ૧૫૮
 આરા મૂકી એવી રીતે, પશ્ચિમ દિશાવણી તો,
 પછે નેચું ઉત્તરમાં, નકલે તોણી ઘડી;
 ન્યાં ત્યાં લાગી રહ્યા દવ, બળત્તાં પ્રાણીના રવ,
 સંભળાયે અન્ય નવ, આજ્ય શું આવે તડી;

૧૫૭ નકુળ શીરીતે ચઢ્યો તે વર્ણ છે: સહદેવે ઇ. ધર્મ કર્મ ઇ—
 એ કર્મ ધર્મ (યુધિષ્ઠિરનું અથવા ધર્મરાજનું) છે એમ કળો—સમજો
 અથવા ધર્મના કર્મરૂપી કલહ છે. કવિ ઇ—વલ્લભ કહે છે કે ત્યારે તો
 હવે પાછા નીચે ઉતરી પડો !

૧૫૮ પશ્ચિમ દિશાએ પર્વત દેખાયા તેમાં શું પાણી નહિ હોય કે
 કવિ પાછા વળવાનું કહે છે ? તે વિષે કહે છે: પડે ઇ. મૌકિતક—મોતી.
 (હવેથી પચરામાં આક્રામણને નીચે પડતા હોવાથી). ચઢી ઇ—એટલા
 હવે પર્વત ઉપર ચઢીને હાથીના માથાનાં મોતીના જેવાં તે જળબિંદુને
 કોણ લાવે ? અને લાવે તોપણ મોતીથી તરસ મટે એવું કાંઈ કહેવાય ? અ-
 સંભવાલકાર. મૃગજળ—જાંઝવાનું પાણી.

બળી મરશે બિચારા, હેડે રહ્યા ભાઈ મારા,
 દા'ડા જુઓ કેવા સારા ! પડતાં ઝોછી પડી !
 હેઠળથી પૂછે ઊભા, પાણી છે પાણી છે લુલ્યા,
 અરે દૈવ કેવા દુલ્યા, છત તેં નાખી છડી !! ૧૫૯

સ્વર થયા અતિ જડા, ઉચ્ચાર જાયછે આડા,
 પડ્યા બિહામણા ખાડા, બોલે અતિ બળથી;
 નકુલ તે મુણે નહિ, પાણી જુએ નહિ કંઈ,
 દવકેરુ દુઃખ દૂણું, લાગ્યે વળ્યો વળથી;
 ઉતરવા લાગ્યો વેલો, એવે અનાયાસે ગધ,
 નજર દક્ષિણ ભણી, જોઈ રીઝ્યો જળથી;
 ઊભો રહી જુએ જેવે, સરોવર દીકું તેવે,
 કારડવ હસ ઉડે, કરે કિલ્લ કળથી. ૧૬૦

૧૫૯ દા'ડા ઈં—(વકોક્તિ)—અર્થાત્ નબળા દહાડા આવ્યા છે.
 ઝોછી પડી—(આપદા). મતલબ કે ઘણી આપદા પડી છે ! લુલ્યા—સો-
 ભાષને. છત ઈં—અર્થાત્ અમારો પૈભવ તેં નાશ કર્યો !! અથવા છત
 (પાણીનું)—હોવાપણું તેં નાશ કર્યું !

૧૬૦ સ્વર ઈં—(તરસથી ગળું સુકાઈ જવાને લીધે). ઉચ્ચાર ઈં
 —કંઈને ઠેકાણે કંઈ બોલાઈ જાય છે (તરસની વેદનાથી ઈદ્રિયો વિકળ
 થઈ ગઈ છે માટે). પડ્યા ઈં—આખો ઊડી પેશી ગઈ છે. બોલે ઈં—
 (અતિ નિર્બળ થઈ ગયા છે માટે). નકુળ ઈં—(તેની પશુ જેવું સ્થિતિ
 હતી તેથી). પાણી ઈં—કોઈ જગ્યાએ પાણી દેખાતું નથી. દવ ઈં—
 ઉતર દિશામાં દીઠેલો દવ જોઈને રખેને તે આ તરફ ફરી વળીને આપણને
 બાળીને ભરમ કરી નાખે, એવી શકાથી દૂણું (જમણું) દુઃખ લાગ્યાથી
 વળ જોઈને (ઉતરવાનો લાગ જોઈને) વળ્યો (નીચે ઉતરવા મડ્યો).
 અનાયાસે—વગર મહેનતે—એની મેળે—દૈવયોગથી. જળથી—તે દિશામાં
 જળ જણાયું તેથી. કારડવ—એક જાતનું જળચર પક્ષી (ઢેક ?) કિલ
 —'કિલ કિલ' એવો અવાજ. કળથી—અસ્પષ્ટ પણ મધુર ઉચ્ચારથી.

બહુ વ'લાં વ'લાં તેણે, સરોવર છે છે અહીં,
 દક્ષિણ દિશામાં દીસે, દિન ઘણા ઉડતા;
 શાંત થાઓ લાલું પાણી, દુઃખ ગયું લેજે જાણી,
 અચ્ચા અચ્ચા પાંડુન, મોતચકી જૂડતા !
 યયો આનંદ સહુને, ઉતર્યો નકુલ હેઠો,
 અરે હરે પ્રભુ જીઓ, કાળકેરી ફૂડતા;
 દુઃખ પામેછે અપાર, ધર્મ ધારે ધ્યાન જ ને,
 સુખ છે' પૂજા થાય, ખરું જોડું જૂડતા ।। ૧૬૧
 નીચે આવી નકુલ છે', જોઈ જણ દિશા મંતો,
 જળ નવ જોયું કાંઈ, નિરાશ થયો અતિ;
 ઉત્તરમાં આજ્ય લાગે, પ્રાચી ન પશ્ચિમ તેવી,
 જળ વિના જોઈ દિશા, કુઠિત થઈ ગતિ;
 દક્ષિણ દિશામાં એક, સરોવર દીસે પાસ,
 આશા આવી ત્યારે મને, ગરવી થઈ ગતિ-
 આહા ! સરોવર કેવું, દુઃખ પરથી દખાય,
 પેખાય છે પાણી શુદ્ધ, જોઈને વાધે રતિ. ૧૬૨
 ત્યારે યુધિઠિર જોડ્યા, તોલ વેણકેશ તોડ્યા,

૧૬૧ દિન—પક્ષી. કવિ કહે છે: અરે ધન—અરે । હરે । પ્રભુ । —
 (ખેલવાયક ઉદ્દગાર). કાળકેરી ફૂડતા (ફડાપણું) જીઓ । ફડાપણું
 વર્ણવે છે: દુઃખ ધન—જે જે પુરુષો ધર્મને ધ્યાનમાં ધારે છે તે તે પુરુષો
 અપાર દુઃખ પામે છે અને (શાસ્ત્રકર્તાઓ) કહે છે કે તેથી પૂજા (પ-
 હીયા) સુખ થાય છે. એવું તેઓ ખરું કે જોડું જૂડતા ।—એ ખરું હશે
 કે જોડું તે તો કાણ જાણે !

૧૬૨ પ્રાચી—પૂર્વ. કુઠિત—ગતિ વિનાની. દુઃખ—ઝાડ. રતિ—પ્રીતિ

દુઃખમાં દક્ષિણ દિશા, દરશે ન્યારે ભલી;
 જાણવું જે વિદ્ય મોટું, પાસે આવ્યું ચાલી જાણ,
 હાણ થાય હું સફેરી, કયા એવી સાંભળી;
 એના પરિહાર વળી, એવો સાંભળ્યો છે અમે,
 તજવી ત્યારે તે દિશા, સુખની આશે મળી;
 માટે પાણી પીવું નથી, જુઓ અઢી અન્ય દિશ,
 વીશવસા દુઃખ થશે, ગતિ જાય ના કળી ।। ૧૬૩
 ભીમ ભડ કહે ભાઈ, પાણી લાવી પીએ સહુ,
 બહુ થયું કષ્ટું હવે, દુઃખની સીમા લઢી;
 પિંડને ન મળે પાણી, બંધ થવા આવી પાણી,
 નીકળી જશે આ માણી, સાચી વાત મેં કહી;
 અર્જુન કે' અવસાન-વેળા આવે જોણી વાર,
 તેણી વાર તજવા જે, ધર્મના નિશ્ચે સંઢી;
 એવું શાસ્ત્ર પ્રજાણમાં, અમે સુણ્યું ઠરઠર,
 કેર કરવાની વાત, તમે તો કહો નહિ. ૧૬૪

૧૬૩ પ્રુધિગિર શાકુનશાસ્ત્ર ઉપરથી અનુમાન કરે છે: દુઃખમાં
 ૪૦—ન્યારે દુઃખના સમયમાં દક્ષિણ દિશા ભલી (સુખકર) દેખાય
 ત્યારે એમ જાણવું કે કોઈક મોટું વિદ્ય ચાલીને પાસે આવ્યું છે ! શું
 વિદ્ય તે કહે છે: જ્ઞાણ ૪૦. હંસ—પ્રાણ, સાંભળી—(શાકુનશાસ્ત્રીઓના
 મુખથી). પરિહાર—ત્યાગ (વિદ્યનો). એ વિદ્ય તજવાનો ઉપાય. તજવી
 ૪૦—ત્યારે સુખની આશે મળીને (સુખની આશા રાખીને) તે દિશા
 તજવી (તે દિશાએથી મળતું સુખ લેવું નહિ). દુઃખ થશે—(દક્ષિણ
 દિશાએ જવાથી). ગતિ—(દેવની).

૧૬૪ પ્રાણી—પ્રાણ. અવસાનવેળા—આખરનો વખત. કેર ૪૦—
 ધર્મને અર્જુન કહે છે કે તમે આ કેર કરવાની વાત હવે કહેશો નહિ !

જેસો લઈ આવું પાણી, એવું જોલ્યો જ્યારે જાણી,
રાય વધા ત્યારે વાણી, ઊઠય સહદેવ તું;
ભાથાકેરા ચર્મમાંહી, ભરી લાવ્ય પાણી જઈ,
થાય સહુ પીને રાજ, લહું ભારે ભેવ હું;
આગન્યા ચઢાવી શીરા, ન જાણ્યું ભુકું ભવિષ્ય,
ચાલ્યો જળ લેવા જેવે, કહું કરે દેવ શું;
થાયે અપશુકન ને, મુઝાય અતિશે મન,
તૃપાતુર સજે નહિ, ભૂલ્યા શાસ્ત્ર સેવ છું.

૧૬૫

સહદેવગમન.

સમજે છે સહદેવ, થાય અપશુકન આ,
લોક કહે ભવિષ્યની, વાતના જે જાણતા;
પણ પૂછે કોઈ ત્યારે, કહી તો રાકાય જાણ,
પૂછ્યા વિના ભાળે ત્યારે, દુઃખ થાય આણતા;
આડ એવી પા'ડ જોવી, પછે કહો કેમ કરે,

ખરેખર્સં સંકટ માથે આવે છે ત્યારે ધીર પુરૂષો પણ ધર્મની વાણીની અવ-
ગત કરે છે, એ વ્યંજના છે.

૧૬૫ 'સુધિહિરે જાણ્યું' કે આપણું હવે કોઈ માનનાર નથી, તેથી
તે શાકુનશાસ્ત્રને જાણનાર સહદેવને પ્રથમ પાણી લેવા મોકલે છે: રાય
કા. ચર્મ—આમડાની બોખ. (ભાથો આગડાની બોખ જેવો હોય છે).
લહું છું—હું આ અપશુકનનો જે ભારે ભેવ (ચર્મ) છે તેને લહું—જાણું
તો ખરો. કહું છું—કવિ કહે છે કે દેવ (દેવ-પ્રભુ) હવે શું કરે છે તે કહું છું.
તૃપાતુર છું—પણ તૃપાતુર હોવાથી તે અપશુકન સજાતા નથી. સહદેવ
મનમાં વિચારે છે કે, અમો શાકુની સેવા ભૂલ્યા છું (તરસથી વ્યાકુળ
થવાને લીધે).

જાણે છે અનિષ્ટ પણ, શ્રોત્ર નથી આણતા;

ચાલ્યા જાય સહુદેવ, શિર ખેઠા કાક કાઠી,

દૂરકે છે ચક્ષ તેને, વાર વાર તાણતા. ૧૬૬

લખલખે પગ અને, સરોવર આવે નહિ,

જાણે જાય આધુ' ચાલી, દુઃખ દેવા શૂરને;

જોયી હતો જાણી ગયો, જાડે મોતકેરે મુખ,

દુઃખ તેને થાય કેવું, પામું નહિ પૂરને ।।

કંપે જેમ તરૂપન, તેમ અરૂપક કંપે,

અપે ચિત્ત ઝંપે વળી, ઠામ લખી દૂરને;

લાગે ઠેસ પો'ચે પેશ, છૂટે કેશ તૂટે વેશ,

લવલેશ નહિ શેષ, કૃત્ય કાળ દૂરને. ૧૬૭

મરતાંની આગમચ, પુણ્યશાળી પ્રાણીને તો,

થાયછે કાંઈક મુખ, કોઈને અપાર તો;

તેમ થયું સર અને, આવી કંડી લે'ર તેથી,

મુખી થયો સહુદેવ, દુઃખથી તે વારતો;

૧૬૬ બે—સહુદેવ અને નકુલ. પણ ૬૦—તેમને એવા પ્રતિબંધ હતો કે કોઈ પૂછે ત્યારે તે કહી શકાય; પૂછ્યા વિના કહે તો મોટું સંકટ આવે. આડ—અડચણ. શિર ૬૦—માથે કાગડા આવીને બેસે તેને હરાડીને. (માથે કાગડા બેસવા એ મત્યુમયક અરિષ્ટ છે.) તાણતા—(સ્થિર કરીને જોવાને).

૧૬૭ બીજાં અનિષ્ટ સૂચવે છે: લખલખે ૬૦. લખલખે—કંપે છે. પામું ૬૦—તે દુઃખના પૂરને પામું (જાણું) નહિ. અર્થાત્ તે અગાધ દુઃખ હતું તરૂપન—ઝાડનું પાંદડું. અપે ૬૦—ચિત્ત દગ્ધાઈ જાય ત્યારે તે અપે (શાંત થાય). લવલેશ ૬૦—દૂર કાળને કોઈ પણ કૃત્ય લવલેશ (લગાર) પણ શેષ રાખવું નથી.

દૂરથી જાણાય પાણી, ખાપે ઢાળી મૂકી જાણે,
 લે'રિયા લે'કાય તેથી, દીસે નવી નાર તો;
 જળચર નીકળે છે, જાય છે પાછાં તે તળે,
 જાણે શ્વામ લેતી નારી, ઝેની દર્શે બા'ર તો. ૧૬૮
 પાળ તેની પૂર્ણ હતી, માણક મુક્તાથી જડી,
 હું સકેરે કાજ ઝેવી, કરી રાખી સોઇ તો;
 કારકવ કોયલ ને, મુનિ જેવા જગલા ત્યાં,
 દીઠ ત્યારે માનસર-ઢેરી શંકા ખોઇ તો;
 પાળે હિંગી રહી ઝૂકી, વનસ્પતિ સર્વજાત,
 અઢા-ભારની ખ્યાત, જાત જાત જોઇ તો;
 વિસર્પા શે'દવ પછે, જોષથી ભવિષ્ય જોવાં,
 વે'લા વે'લા આપ્યા આલી, રિદ્ધિ જેની રોઇ તો. ૧૬૯

૧૬૮ સહદેવ સરોવરની પાસે આવે છે તેથી તેનું કેટલુંક દુઃખ ઓછું થાય છે તે, અર્ધાંતર-યાસથી વર્ણુ છે મરતાની ઇ. સર—તળાવ, દુ ખથી ઇ—દુ ખથી તે (મોતાને) વારતો અર્થાત્ દુઃખ દૂર થયું. સરોવરને સ્ત્રીરૂપે વર્ણુ છે. લે'ગિયા ઇ—લેહેરિયાં—લેહેરો (સરોવર પક્ષે), અને 'રેગિયુ નામે સ્ત્રીઓને પેહેરવાનું વસ્ત્ર નથી—નવોઢા અથવા નવીન યૌવના. બા'ર—આદાર—રોખા.

૧૬૯ હસકેરે ઇ—(કેમકે હસ મોતી ખાયછે) માનસરકેરી ઇ—આં માનસસરોવર હજે કે નહિ ઝેની શંકા ખોઈ અને નિશ્ચય કર્યો કે આ માનમસરોવરજ છે. અથવા જગલા વગેરે સાધારણ પ્રાણીઓને જ્યારે જોયા ત્યારેજ સહદેવને સમજાયુ કે આ માનસસરોવર નથી; નહિ તો તેને પ્રથમ માનમસરોવરની જાતિ થઇ હતી. સ'દેહ અને ભ્રાંતિ અલકાર. રિદ્ધિ ઇ—અર્થાત્ જેની સપત્તિ નાશ પામી હતી. (મૃત્યુ પામે આવશ્યથી)

ઘણા ફરે મૃગ ત્યાંહી, કોઈયકી ડરે નહિ,
 ચારને તો ચરે નહિ, ખાય ફળફૂલને;
 સહદેવ પાસે આવે, ગેલ કરે ઘે'લાં થઈ,
 એવે જોયો મૃગ પેલો, સા'ચું ઝટ શૂલને;
 વળી મનમાં વિચાર્યું, પી લઉં હું પાણી પે'લું,
 પછી એને હણી કરી, ટાળું દુઃખમૂળને;
 નજરે પડ્યો ન મૂકું, ચૂકું નવ ચોટ હવાં,
 તાતો માતો થઈ જાઉં, ધોઈ નાખું ધૂળને.

૧૭૦

પાનીયપાન.

જોઈ મૂંઝો મૃગ જોને—કાને દુઃખી થયા ઘણા,
 જળ પીને મારવાતું, નડકી કરી મનમાં;
 તટ હતું દૂર તેથી, ધનુષ્યાણુ જોયાં ધારી,
 સારી શોધ કરી રાખ્યું, ચાર શુભ દિનમાં;
 તથા કુધા નીચ ઘણી, વીસરાવે ધર્મમણિ,
 કર્મતાણી કૂડી ગતિ, થાય લાગ્યે તનમાં;
 એ જગતપ્રવૃત્ત ન્યાય, સહદેવે તે સ્વીકાર્યો,
 ધ્યાન મધ્યે ધાર્યો દહ, હોમાયો હવનમાં !

૧૭૧

૧૭૦ સરોવરની આસપાસની જૂમિની ફળદ્રુપતા વર્ણુ છે: ચારને
 ઈં. ધોઈ ઈં—મારા શરીર પર જે રસતે રખડવાથી પરસેવો થઈ ધૂળ
 ચોટી છે તે ધોઈ નાખું અથવા અરણીવાળા હરણને મારીને તેની ધૂળ
 ખખેરી નાખું !

૧૭૧ પાનીયપાન—પાણી પીવું. જોઈ મૂંઝો—જોઈને મૂંઝી દીધો.
 દિનમાં—દિનમાં—સારા દિવસમાં. અર્થાત્ સહદેવ જોયો હતો માટે દિવસના

અકવાક મારે હાક, હંસ રમે તટ સાથ,
 કૃષ્ણનાથ કરવા ત્યાં, ગયો જળપાનને;
 જળકેરી સોઇ જોઇ, દુઃખની ઘડીને જોઇ,
 કોઇને તો કોઇ મળી, આવે શુદ્ધ સાનને;
 એવું થયું આજ મારે, જળ મળ્યું જોવા જેવું,
 દુઃખ દિન જોવા જેવું, પામ્યો ભૂલ્યા ભાનને;
 એમ આનંદને પરમી, જોવિંદને સ્મરી ઘણા,
 પીવા લાગ્યો પાણી એવે, કદુ લાગ્યું કાનને. ૧૭૨

યક્ષવચન.

પીશ નહિ પીશ અલ્યા, પાણી છાંનું પીશ નહિ,
 આ તડાગ છે અમારું, પાણી દહ ઝાહ રું

સારા યોગમાં બાણને શોધીને રાખ્યું! ધર્મમણિ—ધર્મરૂપી મણિને. લાગ્યે (કુધા તૃપા) લાગવાથી. એ ઇ—ભૂખ તરસ ધર્મને વીસરાવે છે અને તેથી કર્મની ફેડી ગતિ થાયછે, એવો જગતમાં પ્રવૃત્ત થયેલો ન્યાય સહદેવે સ્વીકાર્યો—અર્થાત્ તરસ ભાગવાના લોભથી ધર્મને વીસારી દીધો. ધ્યાન ઇ—એ ધર્મને મનમાં દહ ધાર્યો અને પછી મત્યુરૂપ દવનમાં હોમાયો. મત્યુ તો પાણી પીધા પછી થવાનું છે, તેમ છતાં કવિએ પાણી પીધા પેહેલાં જ મત્યુ થયેલું વર્ણવ્યું છે માટે અત્યંત આતિશયોક્તિ અસંકાર.

૧૭૨. કૃષ્ણનાથ—દ્રૌપદીનો પતિ સહદેવ. આગળ ઉપર કવિ પાંડવોના મરણ નિમિત્ત દ્રૌપદીનો શોક વર્ણવવાનો છે માટે અહીં બીજા કૃષ્ણા શબ્દ મૂક્યો છે. કોઇને ઇ—સહદેવ પાણીને જોઇને વિચારે છે કે શુદ્ધ સાનને (શુદ્ધસાન—સમજાણવાળાને) = કોઇને કોઈ પણ મળી આવે છે” એ કહેવત પ્રમાણે મને આ તળાવ મળ્યું. લોકોક્તિ. પામ્યો ઇ—ભૂલી ગયેલા ભાનને ફરીને પામ્યો કદુ ઇ—એવામાં કાનને કડવું લાગ્યું—કાને અણુગમત્તં વચન સંજાણાયાં.

ઘણા ફરે મૃગ ત્યાંહી, કોઈથકી ડરે નહિ,
 ચારને તો ચરે નહિ, ખાય ફળફૂલને;
 સહુદેવ પાસે આવે, ગેલ કરે ઘે'લાં થઇ,
 એવે જોયો મૃગ પેલો, સા'થું ઝટ ચૂલને;
 વળી મનમાં વિચાર્યું, પી લઉં હું પાણી પે'લું,
 પછી એને હણી કરી, ટાળું કુઃખમૂળને;
 નજરે પડ્યો ન મૂકું, ચૂકું નવ ચોટ હવાં,
 તાતો માતો થઇ જાઉં, ઘાઇ નાખું ધૂળને.

૧૭૦

પાનીયપાન.

જોઈ મૂક્યો મૃગ જેને—કાળે કુઃખી થયા ઘણા,
 જળ પીને મારવાનું, નકકી કરી મનમાં;
 તટ હતું દૂર તેથી, ધનુષાણુ જોયાં ધારી,
 સારી શોધ કરી રાખ્યું, શર શુભ દનમાં;
 વધા હુધા નીચ ઘણી, વીસરાવે ધર્મમણિ,
 કર્મતાણી કૂડી ગતિ, થાય લાગ્યે તનમાં;
 એ જગતમવૃત્ત ન્યાય, સહુદેવે તે સ્વીકાર્યો,
 ધ્યાન મધ્યે ધાર્યો દહ, હોમાયો હવનમાં !

૧૭૧

૧૭૦ સરોવરની આસપાસની ભૂમિની ફળદ્રુપતા વર્ણુ છે: ચારને
 ઈં. ઘોષ ઈં—મારા શરીર પર જે રસ્તે રખડવાથી પરસેવો થઈ ધૂળ
 ચોટી છે તે ઘોષ નાખું અથવા અરણીવાળા હરણને મારીને તેની ધૂળ
 ખખેરી નાખું !

૧૭૧ પાનીયપાન—પાણી પીવું. જોઈ મૂક્યો—જોઈને મૂકી દીધો.
 દનમાં—દિનમાં—સારા દિવસમાં. અર્થાત્ સહુદેવ જોષી હતો માટે દિવસના

ચક્રવાક મારે હાક, હંસ રમે તટ સાથ,
 કૃષ્ણનાથ કરવા ત્યાં, ગયો જળપાનને;
 જળકેરી સોઇ જોઇ, દુઃખની ઘડીને જોઇ,
 કોઇને તો કોઇ મળી, આવે શુદ્ધ સાનને;
 એવું થયું આજ મારે, જળ મળ્યું જેવા જેવું,
 દુઃખ દિન જોવા જેવું, પામ્યો જૂલ્યા જાનને;
 એમ આનંદને પામી, જોવિંદને સ્મરી ઘણા,
 પીવા લાગ્યો પાણી એવે, કટુ લાગ્યું કાનને. ૧૭૨

યક્ષવચન.

પીરા નહિ પીરા અલ્યા, પાણી છાંતું પીરા નહિ,
 આ તકાગ છે અમારું, પાણી દહાડાં રેં

સારા યોગમાં બાણને શોધીને રાખ્યું! ધર્મમણિ—ધર્મરૂપી મણિને. લાગ્યે (ક્રુધા તૃપ્તા) લાગવાથી. એ ઇ—જૂબ તરસ ધર્મને વીસરાવે છે અને તેથી કર્મની દૃઢી ગતિ થાયછે, એવો જગતમાં પ્રવૃત્ત થયેલો ન્યાય સહદેવે સ્વીકાર્યો—અર્થાત્ તરસ ભાગવાના લોભથી ધર્મને વીસારી દીધો. ધ્યાન ઇ—એ ધર્મને મનમાં દહાડાં અને પછી મત્યુરૂપ દવનમાં હોમાયો. મત્યુ તો પાણી પીધા પછી થવાતું છે, તેમ છતાં કવિએ પાણી પીધા પેહેલાંજ મત્યુ થયેલું વર્ણવ્યું છે માટે અત્યંતાતિશયોક્તિ અલંકાર.

૧૭૨, કૃષ્ણનાથ—દ્રૌપદીનો પતિ સહદેવ. આગળ ઉપર કવિ પાંડવોના મરણ નિમિત્ત દ્રૌપદીનો શોક વર્ણવવાનો છે માટે અહીં બીજાજૂતા કૃષ્ણા શબ્દ મૂક્યો છે. કોઇને ઇ—સહદેવ પાણીને જોઇને વિચારે છે કે શુદ્ધ સાનને (શુદ્ધસાન—સમજાવવાજાને) કોઇને કોઈ પણ મળી આવે છે” એ કહેવત પ્રમાણે મને આ તળાવ મળ્યું. લોકોક્તિ. પામ્યો ઇ—જૂલી ગયેલા જાનને ફરીને પામ્યો. કટુ ઇ—એવામાં કાનને કડવું લાગ્યું—કાને અણુગમતો વચન સંજ્ઞાવાં.

આપે મારા મથતણા, ઉત્તર જે પેરવીથી,
 ખીચે પાણી તેહ છાંતું, કહ્યું કરે જ્યાદરે;
 અમારું ન માને કદી, મારી નાખું મર્ણુ વિના,
 સગાં રે'શે રડી તારાં, વિમાસીરા ત્યાહરે;
 પાણી દેખ્યું સારું પાણુ, પરખાયું જાણ્યું નહિ ।
 ખીવા આવ્યા લેવા આવ્યા, શા છે અર્થી વાહરે ॥ ૧૭૩
 સહદેવ દંગ થઇ, જંગ કરવાને ઊભો,
 ભંગ કરું ભુંડા તારો, મને નથી જાણતો ।
 યક્ષ કહે જાણું અહ્યા, પક્ષ તારે મૈઠ હશે,
 લક્ષ હશે રક્ષવાળ, ભય નથી આણતો;
 સહદેવ કહે શેણુ, ધણીઆપું કરી ધાય,
 અરણ્યમાં છે તડાગ, નથી ખોદી ખાણુ તો;
 ધર્મયક્ષ ધીરજથી, કહે મારું પોતિકું છે,
 પાણી પીતાં થશે મર્ણુ, તદા તાણ્યું જાણુ તો. ૧૭૪

સહદેવમરણુ.

માર્યાં દશ વીરા જાણુ, થઇ નહિ કોની હાણુ,
 તલપેછે મ્રાણુ અતિ, પાણી વિના શૂરના;

૧૭૩ શાં કડવાં વચન સંગજાયાં તે કહેછે: ખીરા ઇ—કુમરા ઉપરના
 'દીવાની પેઠે 'નહિ' અન્યયનો બન્ને તરફ અન્વય કરવો. છાંતું—આહિંગાનું
 તડાગ—તળાવ. મર્ણુવિના—વગર મોતે. અથવા ખેરેખરું. મરણુ કર્યા વિના
 મારી નાખું—મૂર્છિત કરું. અર્થી—ગરબુ.

૧૭૪ દંગ—આશ્ચર્યભરિત. જંગ—લડાઇ. ધણીઆપું—ધણીપણું.
 નથી ઇ—તેં તો જાણુ નથી ખોદી । ધર્મયક્ષ—યક્ષનું રૂપ ધરણું એવો
 ધર્મ. તાણ્યું—(સહદેવે).

પછે કરી નિર્ણયને, સા'યુ' ખડ્ગ કરમાંય,
 ફરવે ઉઘાડું કરી, પટા ખેલ્લી પૂરના;
 બીજા કરે લેછે જળ, પીધું રક્ષો અંગ સર્વ,
 ભય નવ દીઠો તવ, તજ્યા સંશે દૂરના;
 પીધું પાણી પોરા ભરી, ભરી લીધુ હાથે કરી,
 હોતયો ન હો'ડો તેહ, ખોલ સુણી ફૂરના. ૧૭૫
 જ્યાં સારા કિનારા પર, પૈ સુત આઘ્યો વર,
 કે નિમિત્ત વિના કર, સાહી ક્ષીધી કાળ રે;
 કે'વાય છે દુનિયામાં, કાળ ઘણો ફૂર પાણુ,
 નિમિત્ત વિના ન મારે, ફાગટ તો ફાળ રે;
 માથું કુચ્ચું આઘ્યો તાવ, સાવ રહ્યું ખાવાનું તો,
 ભાવ હતો એતું જમ્યા, તેણે તૂટ્યો તાળ રે;
 ઠાકર વાગી ને મુઓ, વાધ વરુએ વિડાર્યો,
 માર્યો એમ મારે વળી, સસાર સંભાળ રે. ૧૭૬
 ,એમાંનું ન કાંઈ કયું, નિમિત્ત આગે ન ધર્યું,
 હર્યું શૂરકેરું નૂર, પાડિયો પલ્લકમાં;
 પાણી ઢળી ગયું અને, રહ્યું હણું મારવું તો,

૧૭૫ રક્ષી—રખેને મને પાણી પીતો જોઈને પાછળથી બાણ મારીને
 હણે, એવા વિચારથી પોતાનું રક્ષણ કરીને. સગે-સંરાય દૂરના-લાંબા ધા-
 ના તર્ક કરવાથી ઉપજેલા પોશ-(સં. 'પ્રસૂતિ' ઉપરથી) જોડો—(જળ-
 માં) ફૂરના-ફૂર યક્ષના.

૧૭૬ નિમિત્ત ધૃ—કાંઈ પણ બાહ્યાના વગર તે ફાગટ (અગસ્તોજ)
 ફાળ મારતો નથી. તે નિમિત્ત કહેહે: માથું ધૃ. સાવ-સમૂળગુ. માર્યો
 ધૃ—તેને માર મારીને મારી નાખ્યો, એમ કહેવાય છે. આખા સંસારને
 સંભાળી જો, બધે એવું ને એવું જ જણાગે.

ડારણું રહ્યું રે મુખ, ઝાઝેરી ઝલકમાં;
 મારતા ને યક્ષને તે, ભક્ષ થઈ તેના પડયા,
 ધર્મ કર્મ ધારતા આ, ખોયું છે ખલકમાં;
 જોઈ અંજો અવનવા, તેણે ને ફૂલેલ લાગ્યાં,
 આવે દોડી દાસ દામી, હાં કેરા હલકમાં. ૧૭૭
 પડ્યા પૃથ્વીમાહી તેહ, નથી કોઈ જન પાસી,
 માત પ્રાત મુત દારા, નથી નથી કોઈ રે;
 આગળીથી નખ ઘણા, જેમ વેગળા અપાર,
 તેમ કરે વડોઆ તો, સાચે માચી સોઈ રે !
 પડ્યા અગને તપાવે, વર્મથકી ચર્મ બાળે,
 ધર્મ કર્મ ધ્યાને ધરેા, આચરને જોઈ રે;
 વજ્રનું હૃદય કરી, ભરીએ આગળ પગ,
 રડે રડે રગ પાણ, હોનારૂ તે હોઈ રે !! ૧૭૮

૧૭૭ અરણુ—(યક્ષને). જોઈ ધૃ—આ છોલી બે લીંગનો સળધ
 ૧૭૮ મા છદ સાથે છે

૧૭૮ આગળીથી ધૃ—“આગળીથી નખ વેગળા તેટલા વેગળા” એ
 કહેવત પ્રમાણે સદેવનો વડોઆ સૂર્ય (અગ્નિનીકુમારનો બાપ હોવાથી)
 તેની સાચેમાચી સોઈ કરે છે । અર્થાત્ તાપ પણ આતેશય પડે છે લૌકિક
 બાપ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષ દીકરા કરતા દીકરાના દીકરાપર ઓછો ભાવ
 રાખે છે, તેમ સૂર્ય પણ પોતાના પ્રત્યક્ષ પુત્ર કર્ણાદિક કરતા તે કર્ણાદિકના
 શત્રુ પાડવો ઉપર ઓછો પ્રેમ રાખે એ સ્પષ્ટજ છે વર્મથકી ધૃ—
 કવચને તપાવીને તેવડે શરીરની ચામડીને બાળે છે. કવિ કહે છે હે
 બાઈઓ ! ધર્મ આચરવાને આવેલા આ સદેવની અગ્નિ જોઈને હવે
 તમે ધર્મ કર્મ આચરો તો જોઈ તપાસીને આચરવો । વજ્રનું ઈ—
 સદેવનું મરણ કહેના પછી મીઝ તણ પાડવોનું મરણ કહેવાનું છે,
 તે કહેવું બહુ દુઃખ છે, તથાપિ વજ્રનું હૃદય કરીને હવે અમે આગળ

સહદેવશોધ.

યુધિષ્ઠિર કહે ભાઈ, નવ સહદેવ આવ્યો,
 લાવ્યો નવ ખાણો અને, વાર તો ઘણી થઈ;
 નકલ કે' હશે દૂર, ઊંચેથી જણાય કને,
 આવશે અધુના એહ, જળ જળવી લઈ;
 ખોલાય ન મુજથકી, પણ પૂછું મન એક,
 ઉત્તર દેને દયાળ, જુગતી જાણી જઈ;
 યુધિષ્ઠિર કહે વાર, પવિત્ર મનથી પૂછો,
 કાળક્ષેપ થાય અને, બ્રાત તો આવે સહી. ૧૭૯
 તૃપાતુર તેણે કરી, ક્રોધ આણી મન મધ્ય,
 યુધિષ્ઠિરને નકલે, પૂછિયું તેણી ઘડી;
 ધર્મ તથા અર્થકેસે, લોપ કદા થતો નથી,
 આપણા કુળની માંય, વાત નથી એ વડી;
 જાણું કે અજાણું આવે, ભૂતખાણી કાંય માટ,
 વાટે ઘાટે ફરી તેની, ટાળીએ ખીડા પડી;
 મર્ણુ થાય તે સ્વીકારી, નકાર ન કહ્યો કોને,

ગણું બરીએ છીએ; અમારી રોરગ રડે છે, પણ શું કરીએ ? જે
 થવાનું છે, તે થશે !

૧૭૯ સહદેવશોધ—સહદેવ સંજ ધી શોભના યુધિષ્ઠિર ઇ—ચિંતા
 નામે ભાવવર્ણના. કાળક્ષેપ ઇ—સહદેવની વાટ જોતા બેઠેલા પાંડવોનો
 સમય કેમ વીતતો હતો તે બતાવવાને તથા સકટમાં પડેલા મનુષ્યો ધર્મના
 વચનની કવી અવગણના કરે છે તે બતાવવાને હવે પછી ત્રણ અંદાજી આ
 પ્રમંગ વર્ણો છે.

તોય કેમ બ્રહ્મકર્મ, લોપની દશા અડી ? ૧૮૦

યુધિષ્ઠિર કહે તદા, થાય આપત્તિ જો પ્રાપ્ત,
મર્યાદા નિમિત્ત નવ, કારણ ગણે કંઈ;
માત્ર પુણ્ય પાપકેરા, કર્મફળનો વિભાગ,
દેવ કરે હરે નહિ, પ્રાપ્તિ એથી છે સહી;
ભીમ કહે ભદ્રું નહિ, આપત્તું કે'વું મનાય,
સુધોધને સતી તેડી, સ્વનારી રૂપે કહી;
પ્રાતિકામી હૃષણ લાવ્યો, સુધોધનના કે'વાથી,
માર્ગ નવ બેય મેં તો, આ ઘડી એણે લહી । ૧૮૧

૧૮૦ તૃપાણુર—(નકુલ). જૂત પ્રાણી—હરકોઈ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વગેરે તોય છું—એટલી એટલી રીતે ધર્મ સાચવીએ છીએ ત-
થાપિ બ્રહ્મકર્મનો લોપ થવાની દશા કેમ આવી પડી ? અરણીકાળ હાથમાં ન
આવવાથી બ્રાહ્મણનું અગ્નિહોત્રકર્મ અટકશે, તેથી કર્મનો લોપ થશે, એ
દશા શામાટે આવી ? શામાટે અરણીકાળ હાથમાં ન આવ્યું ? આ છંદમાં
ધ્વનિ એ છે કે યુધિષ્ઠિરે ધર્મ સાચવવાને માટે મૃગને ન મારતાં અરણી
કાઢી લેવાની આજ્ઞા કરી તથા એવીજ રીતે બીજા જગોએ પણ ધર્મ સાચ-
વવાને કષ્ટ મહેવાનું કબૂલ કર્યું, માટેજ અમારી આજ પાણી વગર પ્રાણ
જંવાની દશા આવી છે—તમેજ અમને દુઃખ દેનારા છો.

૧૮૧ આપણને આવી આપત્તિ કેમ પ્રાપ્ત થઈ ? એવો નકુલનો પૂછ-
વાનો આશય છે એમ સમજીને તે વિષે યુધિષ્ઠિર હુંક્રમાં—મંદીર અને
શાસ્ત્રોએ પ્રમાણુ કરેલો ઉત્તર આપે છે: યુધિષ્ઠિર ઈ—યુધિષ્ઠિર કહે છે કે
જો આપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો તે પ્રાપ્ત થવાનું કાંઈ મર્યાદા રૂપ કારણ નથી કે
નિમિત્ત રૂપ કારણ પણ નથી. અર્થાત્ પડેલી આપત્તિ આટલે સુધીજ પડ-
વી જોઈએ એવો કાંઈ દરાવ કરી મૂકેલો નથી; તેમ અમુક નિમિત્તને લીધેજ
અમુક આપત્તિ આવી પડી એમ પણ કંઈ નિશ્ચય નથી. ત્યારે શું કારણ છે ? માત્ર
ઈ—માત્ર પૂર્વે કરેલા પુણ્ય કે પાપના કર્મ ફળનો વિભાગ દેવ કરે છે—પુણ્ય

પાર્ય કહે પાણી ગયું, કણે જ્યારે કપ્યાં વેણુ,
તીવ્ર અતિ હતાં તે તો, અંગ હાડ બેઠકાં;
રથો હું તે સાંભળીને, નીચેથી ઉંચું ન જોયું,
કાસણ એ કછકેરાં, સુખમૂળ છેઠકાં;
નકુલ કે' જાણ્યું અમે, જાણ્યું જગપતિ સર્વ,
શકુનિને પૂછ્યું નહિ, અલ્યા તારું મેદ ક્યાં ?
ધૂતશાળામાંહી ભાળ્યા, પાસા આસાવાળા એના,
હણ્યો નહિ એજ કદ, ખોટું કહે વેદ કાં ? ૧૮૨

કર્મને લીધે દૈવ (પ્રારબ્ધ) સુખ રૂપ થાયછે અને પાપ કર્મને લીધે દૈવ દુઃખ રૂપ થાયછે. એવો પુણ્ય પાપનો સુખદુઃખાત્મક વિભાગ કરવામાં દૈવને કોઈનો ઉર લાગતો નથી. આ છેલ્લા વાક્યથી નકુલને એમ સૂચવ્યું કે ગમે તો તું કોઈ થા કે ન થા, પણ ધર્મનું ફળ સુખ અને અધર્મનું ફળ દુઃખ એ તો નિશ્ચય છેજ; તાત્કાલિક દુઃખનો પ્રતીકાર તે સહન કરવા-વડે ન કરતાં અધર્મ કરીને તું કરીશ તો પરબવના દુઃખથી તું બચવાનો નથી. ભીમને પણ ક્રોધના આવેશમાં ધર્મનું આ વચન ન રચવાથી તે યોલી બાધ્યો; ભીમ કહે છં. સુયોધને—દુર્યોધને. સતી—દ્રૌપદી. પ્રાતિ-કામી—દુર્યોધનનો દૂત જે દ્રૌપદીને સભામાં લાવ્યો હતો તે.

૧૮૨ અર્જુન પણ ભીમ અને નકુલના મતમાં મળી જાય છે: પાર્ય ઈં. પાણી ગયું—શરત્વ નાશ પામ્યું ! કાસણ—યુધિષ્ઠિરના કહેવા પ્રમાણે ધર્મ-રક્ષણ કર્યું તે. નકુલ દેવનો અર્થ પરમેશ્વર માનીને યુધિષ્ઠિરના ઉત્તરનો પ્રયુક્તર આપેછે: નકુલ કહેછે કે જગપતિએ સર્વ જાણ્યું તેં અમે નાણ્યું—અનુ-ભવ્યું ! અર્થાત્ ધર્મ ચાલનારને તે કેવું સુખ આપે છે તે અમે અનુભવ્યું છે. (વક્રોક્તિ). અમે શકુનિને પાસા રમતી વખતે એમ ન પૂછ્યું કે, અલ્યા શકુનિ ! તારું મેદ (ચરણ) ક્યાં છે ? એજ અમારી ભૂલ છે ! ખોટું છં— આ વાત ખોટી છે એમ વેદ પણ કાં (શામાટે) કહે ! અર્થાત્ હું કહું છું તે પ્રમાણ છે, અને યુધિષ્ઠિર સરળ મનના ભોળા તથા સમજણ વગરના છે એ ધ્વનિ. ધૂતશાળા—પાસા રમવાની જગા.

નકુલગમન.

એમ ત્રણ તપી જઈ, ધર્મથી વિરૂદ્ધ બોલ્યા,
 ધર્મસૂત્ર વધા ત્યારે, ભાઈ તો આવ્યો નહિ !
 દુ ખમાહી દુ ખ વળી, અવનતુ આજ જાગ્યું,
 વાર કેમ લાગી એને, કોઈ જુઓને જઈ;
 દશા સહુની મરખી, પરખી પૃથ્વીશ કહે,
 નકુલ તુ જો ને જઈ, રહ્યા તે એકું કહી;
 તરી ઉતરી જો હોયે, તરીલા તાણીને ભને,
 તોય મરતુ ન રહે, વૈતરૂં મરે વહી ૧૮૩
 આ તો આશા ભર્યો હતો, તેને રહે કેમ જતું,
 તોય ગયો ધર્મકાન્ન, જાણતો અજાણતો;
 સહદેવકેરી જેવી, શુકનાદિ મધ્ય દશા,
 તેવી તેની યદ્ય ત્યાહી, (તોય) નથી ખાદું જાણતો;
 જ્યા ત્યા કરી ગયો ચાલી, શીતળ સનીર ભાગી,
 તટ પાસ આવી પોર્યો, વચન પ્રમાણતો;
 જોયો એવે તેણે મૃગ, આર્ણી સહ કાઠવાળો,

૧૮૩ ધર્મ ત્રણેને કોઈ થયેલા જોષને પ્રસંગ બદલવાને કહે છે
 ભાઈ ધૃ—હજી આપણો ભાઈ સહદેવ તો આવ્યો નહિ! “તમે બધા ધર્મની
 અપમા કરો છો તેનું જ આ ફળ છે કે હજી સહદેવ આવ્યો નહિ” એ પ્વનિ
 છે પૃથ્વીશ—રાજા—યુધિષ્ઠિર. તરી ધૃ—તરીના તાણીને તરી ઉતરી
 હોય—ધરડા થઈ ગયા હોય, તથાપિ મરતુ કોષને રહે નહિ એ વૈતરૂ
 વહી મરે, એવો સસારનો મારગ છે અર્થાત્તરન્યાસ. નકુલ જોશે
 હોવાથી ત્યા જતા મરણ થશે એમ જાણતો હતો માટે જવાને ઝટ તત્પર
 ન થયો, એ પ્વનિ.

મારવા વિચાર કરી, તીર તર્ત, તાણતો.

૧૮૪

વળી નેધ જળ પાસ, પાન કરવા વિચાર્યું,
ધાર્યું ધ્યાન માંહી એવું, પછે માફ મૂગને;
એવે બીજ પાસ નેતાં, લઘુપ્રાત પડ્યો દીઠા,
હાય ! કરી ગયો પાસે, થઈ હુગબગને;
નેચું અગોઅંગ માંહી, ક્ષત નવ દીકું કાંઈ,
હાંકા મારી પછે ઘણી, હાંચી કરી દગને;
બાલ્યો નહિ તોય જ્યારે, ત્યારે દુઃખ ટાળવાને,
પાણી પી સંભાળવાને, ચલાવતો પગને.

૧૮૫

નકુલમરણ.

પાણી પીને આડું વેળા, પછે કારણ વિચારું,
ભાત મુઝા કયી વિધિ, એકાએક આજ રે;
ગયો પાણી પાસ ચાલી, અરૂપ નેતો ન્યાળી,
કંપે ઘણી વાર કાય, આવી પો'ચો પાજ રે;
ખખડે ને પાનું છાનું, આવી કોઈ સા'ય મુને,
હચું કરી અસ્ત્ર અને, લય કરે તાજ રે;
ઘરમાં ને પડ્યું હોય, શબ થઈ રેનેહી કોઈ,
નેધ લય લાગે અતિ, કેવુ વનકાજ રે ! !

૧૮૬

૧૮૪ જાણતો ઇન્—જાણતો છતાં અજાણતો થઈને. નથી ઇન્—
(હ ખને લીરે). સમીર—પવન. વચન પ્રગાણતો—ધર્મનું વચન માન્ય
કરીને. ૧૮૫ હગબગ—જડપ—કર્તવ્યશૂન્ય. ક્ષત—ધા.

૧૮૬ પાજ—પાળ (ઉપર). આ છંદમાં નકુલની શંકાતુર અવસ્થા
વર્ણવે સ્થિતિમાંથી નકુલનું ક્રુદ્ધ.

જ્યાં ત્યાં કરી પાણી મધ્ય, ઉતરીને પીએ પાણી,
 સારું થવાકેરું જાણી, ભરતો તે પોશ રે;
 શબ્દ થયો પીશ નહિ, પીશ નહિ પાણી અલ્યા !
 આ તળાવ છે અમારું, રખે ટાળે શોષ રે;
 પૂછું અમે મન તેના, ઉત્તર ને આપી જાય,
 પીએ પાણી તેહ, કરું, બીજા પર શોષ રે;
 અથાંજો થયો અપાર, કહ્યું ધરત્ર ધીરજ તું,
 મનના ઉત્તર આપું, વીધી તારો કોશ રે.

૧૮૭

પાણી તું પીવા દે મુને, પછી સમજાવું તુંને,
 જાળખે ન અલ્યા હુંને, આજ જાળખાવુ છું;
 એમ કહી પીધું પાણી, ધનુ લીધું પછે તાણી,
 વાણી બોલી ફૂર અને, કહ્યું અલ્યા આવું છું;
 દીધો મરણે જવાળ, હરી લેઈ તારૂ આળ,
 સા'બ આજ રૂઠ્યા તેણે, અતિ મને ભાવું છું;
 તકાવીને મારું તીર, એવે પડ્યો ધીર વીર,
 નકુલનું ને શરીર, કાળ કહે ખાઉં છું.

૧૮૮

પાણી લેતાં પીતાં પડ્યો, નકુલ પડાવ્યો નેહ,
 ભલા એકથકી બેય, સુખ જ્યારે પામવું;

૧૮૭ શબ્દ થયો—(મક્ષતો). વીધી ઇ—તારો. અન્નમયકોશ—દેહ
 વીધીને તને ઉત્તર આપું છું—અર્થાત્ તે ગારા ભાષને ગાર્યો છે મારે હું
 પાણી પીને પછી તને હણ્યાવિના રહેવાનો નથી.

૧૮૮ દીધો ઇ—પણ એટલામાં તો તે મરી ગયો, એ બાવાર્થ છે.
 આળ—પાણી—તેજ. સા'બ—સાહેબ—ઈશ્વર. તને પરમેશ્વર રૂઠ્યા છે
 તેથી તું મને અતિશય પસંદ પડી ગયો છે (મરણ વાક્ય). તીર—(મૃત્યુ
 રૂપી).

આ તો વિપરીત થયું, જે મળે ન દુઃખ ગયું,
કાળની ગતિ છે ફૂડી, શીર્ષ તેને નામવું ! !
નકુલને ગયે જ્યારે, વધુ પાર થઈ ગઈ,
ત્યારે ધર્મસૂત્રુએ તો, વાર કર્યું વામવું !
નકુલ ન આવ્યો માટે, અર્જુન તું જાને જોવા,
હોવાનું તે હશે ભાઈ, સારું લાગ્યું સામવું ! ! ૧૮૯

ગાંડિવધરગમન.

હિઠતામાં છીંક થાતી. હૃદયની હામ જાતી,
ધબકતી ધબ છાતી, કોઈ દિન ના થયું !
લખલખે પગ અને, ઢગ થઈ બેસું એવું,
રંગેરંગ કહે જાણે. શૂરત્વ નાશો ગયું ! !
તોય ખરા શૂરવીર, ગણે ન એવું શરાય,
ધીર ધરી આલતા તે, થયું એમ તો રયું !
શીતલ ને મંદ આવ્યો, સુગંધિને સાથ લાવ્યો,
(શું) મૈત્ર્ય માટે તેહ લાવ્યો, કવિએ સાચું ક'યું. ૧૯૦
જયે જેવે જળપાસ, લલ્લો દુઃખનો પ્રકાશ,

૧૮૯ ગીર્વ—માયું. ત્યારે ઈ— યુધિષ્ઠિરે જે વાર (સારું—શુભ)
હતું તેને વામવું (તજવું) કર્યું અર્થાત્ શુભ આશાનો ત્યાગ કર્યો. સારું
ઈ—ધર્મને પછી આ કૃષ્ણ જોઈને સામવું—શમી જતું અર્થાત્ ગરવ
સારું લાગ્યું ! !

૧૯૦ થયું ઈ—એમ (યગ લખલખવા—છાતી ધબકવી વગેરે
ચિન્હ) તો જે થયું હતું તે તો રહ્યું—ચાલુ રહ્યું. શું મર્જ્ય ઈ—કવિએ
જે એમ કહ્યું કે “શીતળ, મદ, અને સુગંધીવાળો વાયુ અર્જુનને મારો
લાગ્યો, તે મરવાને માટેજ” એ વાત સાચી છે ? સંદેહાલંકાર.

આગ તજી હાશ કરે, એવું ત્યાં જણાયું છે;
 નકુલને મહદેવ, સેન સાધી મર્ણુકેરી,
 ધર્મુમા તો પડ્યા જ્યેષ્ઠા, દુષ્પ ન ગણાયું છે,
 અરે ધીર વીર તમે કઈ પેર મુઆ અહીં,
 મારનાર દીશે નહિ, તાણતે તણાયું છે,
 અરે પ્રભુ હાય હાય ! એમ કે'તા ક પી કાય,
 સાવધ ત્યાં પાર્થ થાય, મન બે ભરાયું છે. ૧૯૧
 તાણ્યા ત્યારે તીર તર્ત, ધનુષ્ય ને મજ કરી,
 કર ધરી સમશેર, ઉઘાડી ઘાડી ઘડી,
 પછે ક્યેં આમ તેમ, વે'મ કેમે ગયો નહિ,
 તેમ તેમ તર્કડયો તે, ઉપાડો પાડી પડી,
 ખોલાવે છે વાર વાર, ડોલાવે સ્મરાવી દાર,
 તોલાવે તુલાની ધાર, ઉનાડી નાડી નડી;
 તાય બેસે નવ તાલ, કૂટે હા ! કહી કપાળ,
 આળ તો જાગી તે કાળ, ઉખાડી ખાડી ખડી ૧૯૨

૧૯૧ દાશ—દુ ખના નિસાસાનો લાભો ઉચ્ચાર દુ ખ ઇ—એ દુ ખ
 ન ગણાય એવું છે તાણતે તણાય છે—દુ ખમા દુ ખ વડે છે બે-મય.

૧૯૨ ઉપાડી ઇ—જે સમશેર ઘાડી (જાડી) ઘડી હતી (બાજે
 ચવાને માટે) તેને ઉઘાડી. ઉપાડી ઇ—જે બાઈએના રાખને ઉપાડીને,
 તેમને નીચે પાડીને અને તેની પાસે આડા પડીને (કનમા મૂમ પાડીને
 જોવા માટે) દાર—દ્રૌપદી દ્રૌપદીનું અમરણ આપીને તેમને ધ ધોળે છે.
 તોનાવે ઇ—તેમને પોતાના હાથ ઉપર ઝાળવાની પેઠે લેઈને તોલાવે
 છે—તોળે છે (એવા વિચારથી કે કદાપિ મૃતિત યથા હોય તો એમ કરતાય
 જાગે છે) ધાર—માફક—પેઠે ઉનાડી તેમને ઉનાડીને—જમત કરવાનો
 યત્ન કરીને પણ તે જમત કેમ ન થયા ? નાડી ઇ—તેમની નાડી નડી
 (આટી ગઇ) હતી. ઉખાડી ઇ—તે આળ દેહ રૂપી ખાડોને ઉખાડીને
 ખડી (દુ ખાગિરૂપે) મોઢા આગળ ઊભી રહી ! અથવા ખડો (સીધી)
 ખાડા (નાડોરૂપી)ને ઉખાડી (ઉડો ખોદી—ઉડો ઉતારી દીધી) અર્થાત્
 નાશ કરી.

એવે કાષ્ઠવાળો મૃગ, જોયો અરજુને ઝટ,
 કે સા'યું ત્યાં બાણ કટ, ફટ ફટ કે' મુખે;
 માટું તને તો આ વાગ, એમ કહી નાખ્યું તીર,
 ધીર ધરી નાઠો તેહ, રજ આવ્યો ના ફ.ખે;
 ધાચો તેની પૂઠ પાર્ય, તેમ તેમ પજો તેહ,
 તડાગથી દૂર ગયા, મૃગ નાસતો મુખે;
 ન્યારે એવું જોયું ત્યારે, અર્જુને વિચારી મત,
 ગત આ ગાંડી મેં ધરી, તૃપાતુર છું ભૂખે! ૧૯૩
 વળી મહું પામી પડ્યા, ધણું વિષે લલુ બંધુ,
 સંધુ ધર્મકાજ ધરો, પ્રથમે તૃપા હાથું;
 એમ તે વિચાર કરી, આવ્યો પડ્યા જ્યાંહી બંધુ,
 પાણી પીવા ગયો પછે, બનતું શું તેતણું;
 યદો ત્યાં મર્યો વિચાર, યક્ષ ગંધર્વ કે દેવ,
 ન એવું કે'વાય હુ'થી, જાય પાણી આપણું;
 દિવ્યાસ્ત્ર સાંધાને મારે, દેવાદિક જાણે ન્યારે,
 પછે કે'વું કર્યું તે તો, ચિત્તમાં રાખી ચણ્યું. ૧૯૪
 પાણીકેશ સ્થળ માંધ, પેશા જેવે પાણી પાંચે;
 પીશ નહિ પીશ નહિ, એવી મુણી વાણેને;
 પાણી આણી વાર પીશ, તો ચક્રશે મુને રીસ,

૧૯૩ ધર્મ ગાઈઓની થાસેથી અર્જુનને દૂર ખસેડી પાણી પાવાની-
 લાગ્ય ઉત્પન્ન કરેછે એવે ઇ— સ્પષ્ટાર્થ.

૧૯૪ ધર્મકાજ—અરણીકાષ્ઠ આણવા વગેરે. પાણી—નર—તેજ.
 પાણી જવાનું કારણ કહે છે: દિવ્યાસ્ત્ર ઇં. ચણ્યુ—અર્થાત્ વિચારી નક્કી
 કર્યું. કેવિત્રના ઉત્તરાર્ધમાં અર્જુનની ચરવીરતાનો ઇવનિ રહેલો છે.

વીર વમા ગીર હાણી, કંઈ પૂગ પ્રાણને,
આ તડાગ છે અમારૂં, અમે એમ તો વિચાર્યું,
પ્રશ્ન સુખ લાગ્યું ખ્યારૂં, કંઈ શુ વખાણને,
ઉત્તર ને આપો તમે, તો તો પાણી દઈ અમે,
અન્ય રીને નવ તરો, માણતણી હાણને. ૧૯૫

માધવમિત્રમરણ.

મારનાર કોણ અડ્યા ? મારનાર પડ્યાતણો,
ઉગારનાર તારો કો ? ઉગારનાર અમે,
દ્વિજજાતિ તોય બચે ! દ્વિજજાતિ એ ન રહે,
લક્ષ શુ કરેછે ભુડા ? લક્ષ તારૂં તો ગમે,
માછલાં શુ માણ પાણી ? માછલાં નિત્યના આર,
સેવા લક્ષ સિર તીર ! શેવાલ ચચુ રામે,
બગલો જાનિના છે શુ ? બગલોમા તુશા વીર !
વારિ પી વયે કડ છુ ! વારી તારી તો ભૂમે !! ૧૯૬

૧૯૫ પ્રશ્નસુખ ધ્રુવ—હુ બીજાને પ્રશ્ન પૂછુ અને તે મને ઉત્તર આપે તો હુ રાજ થાઉ એમ છુ અન્ય ધ્રુવ—બીજી રીતે તમારા પ્રાણની હાણને તમે તરો—મટાડી શકો એમ નથી અર્થાત્ વગર ઉત્તર આપવે પાણી પીધાથી તમે મરશો

૧૯૬ માધવમિત્ર—અર્જુન અર્જુન પશ્ચતો સખ સામજાનિ કવિતના એક વિરામથી તેને પ્રશ્ન કરે છે અને તેની જોડેના વિરામથી તેજ શબ્દોમા ધર્મ તેને ઉત્તર આપે છે જેમ,—

અર્જુન—અલ્પા તું મને મારનાર કોણ ?

યદુ—આ પડેલા તારા બાધઓતો જે મારનાર તેન હુ.

પાર્થ કહે પ્રત્યક્ષ તુ, બોલ્ય બગલા આવીને,
ખાલી ઘટ જેવી કરે, ગર્જના શા કામની ?

અર્જુન—(પશુ તને હું મારીશ ત્યારે) તારો ઉગારનાર પ્રાણ છે ?

યક્ષ—તને પશુ ઉગારનાર અમેજ છીએ અર્થાત તને હું માર તો પછી કાંઈ બીજો તારો ઉગારનાર નથી (ધર્મથીજ તાર રક્ષણ થશે એ ધ્વનિ છે).

અર્જુન—જો તું દ્વિજન્મતિ (બ્રાહ્મણ) હોય તો મારાથી બચે (ક્ષાત્રધર્મને અનુવર્તનારો છું, એ ધ્વનિ)

યક્ષ—દ્વિજન્મતિ (ક્ષત્રિય) તો છીએ, પશુ એ (તારી દયાથી) બચવું નથી રચવું અર્થાત તું મને મારનારો છે !

અર્જુન—(દ્વિજન્મતિનો અર્થ પક્ષી સમજીને) અરે જુડા ! તું દ્વિજ છે ત્યારે અહીં બક્ષ શો કરે છે ! અથવા જુડા (પારધિ આદિક) તારો બક્ષ કરે છે શું ? (અર્થાત તું પારધીએને હાથે મરાય એવો અધમ છે તો મારા આગળ તું શી વિસાતમા છે !)

યક્ષ—મને તો તારૂં બક્ષ (ડરવું) પસંદ છે

અર્જુન—મા (એમ મા બોલ) તારા પ્રાણ રૂપી પાણી છતાં (હૃદયા) (ઉભરાઈ ચાલ્યા છે કે) શું !—મરનાનો યયો છે કે શું ?

યક્ષ—(અર્જુનના પેહેલા ત્રણ અક્ષરને ઉદ્દેશીને) માહલા તો મારે નિત્યનો આદાર છે. (માહલા, માહ્યા, શું કર્યા કરે છે ?)

અર્જુન—(ગમે તેમ બોલ પશુ), મારા લક્ષ તીર તારે શિરપર સેહેલા પડશે.

યક્ષ—(પેહેલા ત્રણ અક્ષરને ઉદ્દેશીને) એ શેવાળ તો મારી ચાચમા શગી જાય કે

અર્જુન—(તેને માહના ખાનાર, ચાચવાળો પક્ષી જાણીને) જ્ઞાતિનો બગતો છે કે શું ?

યક્ષ—તારા જેવા વીર મારી બગતોમા બરાઈ રહ્યા છે ?

અર્જુન—હવે હું વારિ (પાણી) પીને પછી તારી વસે કર છું.

યક્ષ—તારી તો (મોતની) વારી બમે છે ! !

પ્રશ્નોત્તરખ વશલેય-ચિત્રાલંકાર.

ભલે દેવ દાનવ કે, માનવ જાતિનો હોય,
 પણ હોય પક્ષી હોય, કીર્તિ કરચ નામની;
 ચોર જેવો સંતાઇ શું, ખેડસી મારીને બોલે,
 શબ્દવેધી વિધાનડે, રડે તારી કામની;
 એમ કહી માર્યા બાણ, શબ્દ અનુલક્ષી બાણ,
 ધરમે વિચારી હાણ, મારી કાળ વામની । ૧૯૭
 એમ ત્યાં અનેક શર, મારી વિષત ને પૂર્યું,
 વિચારતો પછે વાત, પક્ષીયકી આ મરે—
 એમ તો મનાય નહિ, દુષ્ટ પક્ષી કોક હશે,
 વિષવાણું કર્યું જળ, વિષ શોધે તે તરે;
 એમ ત્યાં વિચાર કરી, માર્યું વિષશોધ અસ્ત્ર,
 સરીસૃપ વિષવાળા, જીવિત ગુણા ભરે;
 દોષ હોય સજ્જનનો, દબાઇ જાય તે જેમ,
 દુર્જનની દશા બેસે, એમ તો ધયું ખરે । ૧૯૮
 એમ વિષશુદ્ધ જળ, કરી પાણી પીએ પાર્થ,

૧૯૭ ખાલી—ખાલી ધડા જેવી. શબ્દવેધી વિધા—શબ્દ સાંભળીને
 નિશાન મારવાની વિધા. તારી કામની રડે—અર્થાત્ તું મરી જાય. અતિ-
 શયોક્તિ અસંકાર. મારી કાળ—અર્થાત્ કૂદીને આધો પડે.

૧૯૮ વિષત—આકાશ. પક્ષીયકી—તે એમ વિચારના લાગ્યો કે
 પક્ષીયકી આ (મારા બે બાઈઓ) મરે, એમ તો કાંઈ મનાય નહિ;
 પણ કોઈ દુષ્ટ પક્ષી હશે તેણે જળને વિષવાણું કર્યું છે. મારે જે પુરુષ એ
 જળનું વિષ શોધે (શુદ્ધ કરે) તે તરે (બચે). વિષશોધઅસ્ત્ર—ઝેરને
 મટાડનારું અસ્ત્ર. સરીસૃપ ઇ—(સરોવરમાં) જે વિષવાળા સરીસૃપ
 (સાપ વગેરે પેટે ચાલનારા પ્રાણી) હતા તેમનું જીવિત ગુણા ભરે છે—
 અર્થાત્ તેઓ નાશ પામ્યા. દોષ ઇ—ધર્મના દોષથી સંપાદિ દુર્જનની
 દર્દશા યદ્ય. અર્થાત્ તર ન્યાસ.

યક્ષવાણી થઇ એવે, શ્રમ આ શોભે કરે;
 મશ્નતાણા ઉત્તર જો, અર્જુન આપીશ આજ,
 કાજ થશે રે'શે રાજ, ધ્યાનમાં શે ના થરે;
 અર્જુન કે' ક્ષત્રિયને, મશ્નને ઉત્તર હોય.
 તે તો અમે આખ્યાં બાણ, વળી આપું ઉપરે;
 ખીવા દે તું પાણી મને, પછે ઉત્તર દેખાડું,
 એમ કહી પીને પાણી, લેઇ ઈતુ સંચરે. ૧૯૯
 પાણી લઇ પડ્યા બંધુ, ઉપર હું છાંટું આજ,
 મૂરછા મંચેથી ઊઠે, પાણી પાણી અંખતા;
 પછે મારું પક્ષીને હું, લલે દેવ દાનવ એ,
 પચાપી પાવક પૂરું, ભુંડી એની ભંખતા;
 હાથ મધ્ય લેઇ પાણી, જોવે છાંટે બંધુને તે,
 એવે તો છંટાઇ ગઇ, સ્વચ્છવિત ખંખતા;
 ગજથું ત્રણ ત્રેખજ ત્યાં, હજમેખજ ન હવું,
 દૈવકેરી ગતિ ન્યારી, શ્રીભક્તને શંખતા ! ૨૦૦

ગંધર્વને પાડનાર, મંત્ર્યને વિહારનાર,
 કૌરવને હારનાર, અર્જુન આહા મુઓ !
 ખાંડવને જાળનાર, મયને ઊગારનાર,
 ઇંદ્રને હરાવનાર, જીવ વિણ આ જીવો !
 શકસભા સ્થાપનાર, ઝૂડને ઉદારનાર,
 યાદવ હંકારનાર, હુતો નોતો આ હુઓ !
 રાજસૂ કરાવનાર, ભીમભડ વારનાર,
 હરશુ ઝંપાવનાર, મુઓ રડવું રૂઓ !! ૨૦૧
 વાર લાગી ઘણી અને, અર્જુન તો આવ્યો નહિ,
 ધર્મસૂત્ર ત્યારે વધા, ભીમ આ કે'વાય શું !
 ને જાય તે આવે નહિ, એ તે કેર કેવો કહું,
 વેર દૈવ ઠીક લેછે, હવે તો જીવાય શું !!
 ભીમ કહે પ્રુણ્ય સહુ, આપના અણગતાણાં,
 હવે હારો એસવું ન, વેઠિયો વ'વાય શું ?
 વાઠ જોઈ એસી રહે, તેને લાગે કાળ મોટો,

૨૦૧ અર્જુનનાં પરાક્રમ સંભારીને તેના મરણનો શોક કરે છે: ગંધર્વ-
 ને—(ચિત્રરથ સાથેના યુદ્ધમાં). મત્ર્યને—(દ્રૌપદી સ્વયંપરમાં). કૌરવને
 —(પશ્ચિમ દ્રૌપદીને ઘેર લેઈ આવતાં). ખાંડવને—(અગ્નિ તૃપ્તા કરવા
 માટે). મયને—(ખાંડવદાહ વખતે). ઇંદ્રને—(ખાંડવદાહ વખતે).
 શકસભા—(ઉદ્વેગપર્યાયમાં). ઝૂડને—(પાંચતીર્થ દુરતી વખતે) યાદવ—
 (સુભદ્રાહરણ વખતે). રાજસૂ (રાજસૂય)—(દિગ્વિજય કરી ધન આણીને).
 ભીમભડ—(દ્રૌપદીવ્રજાહરણ સમયે કૌરવને હણતાં). હરશુ—(તપ
 કરવા ગયો ત્યારે). એકમાં અનેક ક્રિયાઓનું અનુક્રમે કથન છે માટે કારક-
 દીપકા લંકાર.

પળતે પ્રહર જાણે. એનામાં અનાય શું ?

૨૦૨

અજતઅરિ મહે છે, દિલ માત્ર કરી રે'છે,

જઈને તું જોઈ આવ્ય, લેઈ આવ્ય ભાઈને;

મળી આવ્યો મૃગ હોય, કાઠ તો લઈને આવો,

વે'લા આવ્યે સહુ ભાવો, બેઠું જોઈ ધાઈને;

મૃગ જય કાળા ઘણા, પક્ષી કોલાહલ કરે,

ગભરાઈ ગીધ જોઈ, જા તું અસ્ત્ર સાઈને;

એવું કહ્યું કેતી વાર, મહાશ્વમે ત્યારે ઊડ્યો,

બોલાવીને આવું વે'લો, બેસો ચાક ખાઈને !

૨૦૩

ધર્મમૂવુ વાર વાર, ધીરજ તજીને કહે,

વે'લો વે'લો પળજે તું, લઈ સહુ સાયને;

એક ઘડી મારે ભાઈ, જુગ સરખી તુ ધારે,

વારે વારે હું શું જઈ, ક્યારે સાહુ' હાથને !

ભીમ મડ મા'દયાળુ, તેણે ભાઈ સાચું ભાળ્યું,

ટાળું દુઃખ તતંઘડી, આલિંગી લો બાચને;

જઈ છું હું બેસો તમે, બ્રાતપાણી લાડું સહુ,

૨૦૨ ભીમ કઠાક્ષથી કહેછે: પુણ્ય ઈ—એ સહુ નથી આવતા તે આપના ચરણનાજ પુણ્ય છે । (અર્થાત્ તમેજ મોને નડતા આવ્યાછો ।) વક્રોક્તિ. વેડીઓ—આપનો વેડીઓ ભીમ શું હેનરાવાનો છે ? અર્થાત્ હું તેમની ભાજ જરૂર કાઢી લાવીશ. તેઓ ન આવ્યા તેના કારણથી ભીમ કદપના કરેડે. વાટ ઈ.

૨૦૩ અજતઅરિ—શત્રુ વિનાના—યુધિષ્ઠિર બોલાવીને ઈ—ભીમ કહે છે કે હું બોલાવીને વેહેવો આવું છું, તમે ચાક ખાઈને બેસો વક્રોક્તિ. અર્થાત્ તમે તમારે નિરાને બેસી રહોની ।

કરશે ન આવો ધર્મ, પીડા પડે માથને.

૨૦૧

ભીમગમન.

આગળ આગળ મૂકે. પગ પડે પાછા તોય,
હોનાઈ તે હોય ભલે ભીમ કાઢ તે ગણે !
ભીમથી અપાર મોટો, ભીમ જેવા ખાધા ઘણા,
તોય લધુ ભીમચક્રો, કાળને ટાળ્યો ભણે !!
એવાની જો એમ વાત. ભીમની લાશાય કુત્રી,
લાંબે પગે ગયો ચાકી, ઘાટમાં આવ્યો ઘણે;
વાયુએ વિચારી સોઈ, સારો નવ વાચો જોઈ,
કોઈ કરે કંઈ પણ, કાળ તો ગણે કણે ! ૨૦૨
આવ્યો વેગે વાયુસૂત્ર. નિરખ્યું તેણે ત્યાં સૂત્ર,
પડ્યા મર્ણુ પામો ભાઈ— વિના નથી કોઈ ત્યાં !
આંખ ફાડી અરૂપરૂ, જુએ સંગે જુએ નહિ,
મારનાર દોણ આનો ? ખોટ નાખી ખોઈ જ્યાં;
આ શું અરજીન પડ્યો ! હોય નહિ ખંડો વાત !
જ્યાત જેની સ્વર્ગમાંહી, ઘડા આવો જોઈ ડ્યા !!

૨૦૪ ભાતપાળી-આઈને અને પાળીને. જતા જતા ભીમ વળી દુપકો
આપે છે ! કર્મો ઇ—હવે તમે એવો ધર્મ ન કરશે કે જેથી પોતાનેજ
માથે પીડા આવી પડે !

૨૦૫ જોઈયા ઇ—જાળ ભીમથી અપાર મોટો છે અને તેણે ભીમ
જેવા ઘણાને ખાધા છે તોય ને પુરૂષો ભીમથી લધુ (નાના—દુવકા) હોય
છે તે એમ જાણે છે કે અમે કાળને ટાળ્યો છે ! એવાની ઇ—સ્પર્ધા છે.
ઘ ટમાં ઇ—સ્તે જતાં ઘણા ઘણા વિચાર થયા ! વાયુએ ઇ—(તેનો
ખાપ વાયુ દોચાથી તેને ચેતાવવાને). ગણે કણે—દાણે દાણે ગણે છે ! અર્થાત
પગ પગની ખબર સારે છે.

ભ્રમ થતો હશે મુને, વખણાતુર તેણે એમ,
 કેમ થાય આણું કદી ? સાચી નથી સોધ હા ૨૦૬
 નકુવ ને સહદેવ, અસુહોણુ થઇ પડયા,
 નો'ય નો'ય નો'ય માટે, જોકે હું કને જઈ,
 જઈ ફરવે છે હાથ, પાર્થ લઈ હૃદ સાથ,
 બાથમાં નકુલ સાહી, ત્રાસતો ખડું લહી,
 સહદેવને હલાવ્યો, મીડડા કરી મઝાવ્યો,
 આવ્યો શેણે આહી ભાઇ ! મુઝાયો એવું કહી;
 કાઠવન કાયા દીડી, માઠા થઈ દશા ત્યારે,
 વદન્તભ કં થયું કેવું, તેમાનું કહું કઈ. ૨૦૭

૨૦૬ વાલ્મીકી—ભીમ પડ્યા ધૃ—મરણ પામીને પડેલા બાઇ વિના
 ત્યા બીજું કોઇ નથી ! અરુણ જુએ—મ રનારને શોધવાને ખોટ ધૃ—
 આ મરી ગયેલા મારા બાઇજ છે એવી ખોટ (ભૂલ) બધા તેણે ખોઇ
 નાખી—એ વાતનો બધાને નિર્ણય થયો ત્યારે ભીમ વિચારવા લાગ્યો
 કે આનો (આ મારા બાઈઓનો) મારનાર કણ છે ? આ શુ ધૃ—મંદે-
 હાસંકાર, ભ્રમ—ભ્રાંતિ હું તરસ્યો છું માટે મને એવા ભ્રમ થતો હશે
 સાચી ધૃ—આ મારા બાઇને મારવાની સાચી મોઈ (સગવડ) બહી
 નથી ! અથવા આ જગા ખરેખર અગવડવાળી છે ! આ છદ્મ પ્રથમ
 બાઈઓને મરેલા પડેલા દેખીને આસપાસ દોવા રૂપ વિતર્ક બાવ વર્ણવે
 છે, અને પછી ખોટ ધૃ સજ્જોથી તે બાવની શાંતિ કરી છે, વળી આ શુ
 અર્જુન પડ્યો એ વાક્યથી વિતર્ક વર્ણવે 'હાય નહિ' એ વાક્યથી તેની
 શાંતિ કરી છે, વળી સમ ઈં થી વિભમ બાવ વર્ણવે સાચી ધૃ થી તેની
 શાંતિ કરી છે એવી ગીતે વારનાર આવોદય અને આવશાત એકજ રથગગા
 વર્ણવે ભાવગમગતા મનાવી છે

૨૦૭ અસુહોણુ—પ્રાણુ રહિત નો'ય ધૃ—(ત્રણ જણા મરેલા પડેલા
 હો માટે નંણુ વાર 'નોય' કહ્યા છે) પાર્થ—અર્જુનને ખરે—ખર મરણ

અભ્રે આવી દાકચો સૂર્ય, વે'વા લાગ્યું વારિ વળી,
 અંદ્ર જેવી કાયા થઇ, અર્ક કર્ક ઘરમાં;
 વાત ન મનાય એની, કવિ કહે રહ તેની,
 ભીમ તો દકાઇ ગયો, દુ ખડેરા દરમાં,
 અમુગનો ખાય માગ, મારતો અપાર તેને,
 મર્ણુ જેવી મૂંછાને, સાહી રાખે કરમાં;
 તેના તાપ્તી આખમાથી, પાણી તો અપાર વહે,
 શીત આઘ્યા, ક્રોધતપ્ત, અંગ રગ વરમાં.

૨૮૮

થયેલુ નેષ્ટને મીઠડા ઇન્—લાડની નિશાનીઓ કરીને મીઠા વચન કહ્યા
 મુઝાયો-વાળી બધ થવાથી આ કનિતામા ભીમનો શોક એ સ્થાપીમાન છે.
 બાધવોનુ ગરણ એ આલબન છે, તેમના પરાક્રમનુ રમરણ એ હીપન
 વિભાવ કે, ભીમનુ મૂંછાનું, માઠી દશા થવી, વગેરે અનુભાવ છે, ત્રામ એ
 વ્યભિચારી માન છે, એ સૂર્યથી કૃષ્ણરસ પ્રકટ થાય છે એનીજ રીતે આ-
 ગળ ઉપર પણ ન્યા ન્યા કરણ આદિક રસની વ્યજના કરી હોય ત્યાં ત્યાં
 વાયક રમણે એ સમગ્ર લેવું. એ યનિસ્તારભયથી એ ની એજ, બાળત વાર-
 વાર કહેવાનુ બની શકે નહિ

૨૦૮ ટીણના અનુભાવ વર્ણ છે અભ્રે ઇન્—અભ્રે (વાદળાએ)
 આનીને સૂર્ય દાકચો હોય, તેમ ભીમ નોકથી છવાઈ ગયો, જેમ વાદળા-
 માથી વારિ વહેવા લાગ્યું હોય તેમ તેના નેત્રમાથી આમુ ચોલવા લાગ્યા,
 જેવો અંદ્ર નીગળ હોય તેની તેની કાયા શીત આવવાથી ઠંડી થઇ ગઇ,
 અને ટકના ધરમા (કર્ક સક્રાંતિમા) આદેવો અર્ક જેમ તપે છે તેમ
 ભીમનુ મન ક્રોધથી તપી ગયુ અથવા કર્કનો અર્ક જેમ વાદળાથી મલિન હોય
 તેમ ભીમ દુ ખથી મલિન થઇ ગયો । (કર્ક સક્રાંતિ બહુધા જેઠ કે આપાદ
 મસમા આરે છે તે વખતે સૂર્ય ધણો તપે છે તેમ વાદળાથી મલિન થયુ
 હોય છે એ ત્રિસિધ્ધ છે) વાત ઇન્—કનિ કહે છે કે જેમ આ ઉનાળાના
 વખતમા એકાએક યોગાસુ બની જાય એ વાત ન મનાય એની છે તેમ
 ભીમ સગળા ગાહસિક અને ધીન્ નીન્ની શોકથી આ દશા થવી, એ

પછે ધરી ધીર ઉડ્યો. વિચાર તો ઊભો રહી,
 દાનવ કે યક્ષ કોઈ, મારનાર આમનો;
 હોય નંવ ખીન્તે કોઈ, દાનવે આ સોઈ જોઈ,
 ખોઈ ઘડી સુખની ને, થશે આજ આમનો;
 એમ કરાને વિચાર, પૂર પાણી મધ્ય પેઠા,
 (કે') એવે પેસો મૃગ દીઠો, હાલ નથી કામનો;
 લાવ્ય પી લેઈ હું પાણી, એમ ધારી પોશ ભરી,
 એવે ખોડી ઊઠ્યો યક્ષ, માગતો શું રામનો ! ૨૦૯

ભીમમરણ.

પરભાર્યું પાણી છે આ, પાન ન કરાય તુંથી,
 પ્રશ્નોત્તર કહે જહ, તેહ પાણી પી શકે;
 અવિચારે ભરી હામ, કામ કરવા વિચારે,
 નામ જશે પાંકુનાહું, ટેકે તારો ના ટકે !
 જો અર્જુન ભાઈ તારો, નકુહાદિકેરો વારો,
 ધારો છે નોધારો મારો, ખોલતું એકે હકે;

પણ ન મનાય એવી વાત છે. અથવા એકજ ભીમ ચંદ્ર જેવો શીતળ
 અને કંઈના સૂર્ય જેવો 'તપેસો હોવો એ વાત પણ ન મનાય એવી છે.
 ભીમ કેવો છે તે વર્ણ છે: અમુરનો ૪૦—તે અમુર (દેવોનો) માર પણ
 ખાય (સહન કરી શકે એવો છે) તથા તેમને પણ અપાર મારતો. અંગ
 ૪૦—૫૨ (ઉત્તમ) અગતા રંગમાં (શીત આવ્યા વગેરે) વિરોધાભાસ
 અલંકાર.

૨૦૯ સામનો—લડાઈ. માગતો—(યક્ષનું વિરોધણ). જાણે કરજ
 ધારીને વ્યાજ માગતો હોયતી શું ?

ભીમ ભડ કહે ભૂર, ઉડે આકતૂરવત,
 ઝૂર નથી ભાજ્યા તેણે, ગાયલા જેવું બકે ! ! ૨૧૦
 એમ કહી પીધું પાણી, પછે બોલ્યો મુખ વાણી,
 ફરી બોલ્ય તાણી હવે, સ્મરાવું હું મા'વને;
 ફૂટ્યા ઢોલવત વદે, વ્યય મદે આવી મૂઠ,
 ફેંટમુંડ કરી નાખું, રોજ્યા તારા રાવને !
 બોલતો નથી શું બેલ ! મેલ ચઢ્યો ગદાને જો,
 વેલતંતુ પેર તોડું, અંગ તારા સાવને;
 બોલે નહિ તોય મારું, ડોલે નહિ તોય તારું—
 તોલે તોલ ગદા સારું, જૂલે નહિ ભાવને. ૨૧૧
 એમ ગરજને ઘણો, સરોવર રહ્યા બોલે,
 પ્રતિધ્વનિ થાય તેણે, કપે ધમ કાય તો;
 મારે ગદા અહીં રહ્યા, તદા કરવું શું મારે,
 પાડી દઉં પાણીમાં એ, ગદા જ્યારે સા'ય તો;
 પડ્યા ભાઈકેરા ઘાવ, ઘણા લાગ્યા તેણે કરી,
 બોલ્યો બા'ર આવી મારું, ગદા લેઈ ધાય તો;

૨૧૦ યક્ષ ભીમને કહે છે: પરભાર્યું ઇં. નામ ઇં—તમારા બધાના
 મરી જવાથી પાંદડું નામ જશે. ધારો ઇં—મારો ધારો (નિયમ) નો-
 ધારો (કોઈ જુદાજ પ્રકારનો) છે.

૨૧૧ મા'વને—પરમેશ્વરને (યાદ કરાવું). મદે આવી—મદોન્મત્ત
 થઈને. રોજ્યા ઇં—(તેને દૈત્ય બળુને) તારા રાવ(રાજા)ને પણ
 રોજ્યા, (એમ જણ્યું). બેલ—બળધિયા ! વેલતંતુ—વેલાના તાંતણા.
 તોલે ઇં—તું ડોલે નહિ તોય આ મારી ગદા તારું સારું તોલ તોલે—ગદા
 ઉપર ચઢાવીને તને ફેંકી દેજો ! ભાવને ઇં—મન પોતાના મારવા ૩૫
 ભાવને (સ્વભાવને) નહિ જૂલે.

કરે કશું શૂરવીર, શરીર આ કાળતણું,
 કર્યું ઘણું ઘણું તોય, થઈ હાય હાય તો ! ! ૨૧૨
 લીધેા જોરાળાને જાલી, સોડ ભાઈની ન ભાજી,
 તટ પાસે દહ ટાળા, રમી ગયા રામ રે;
 મુઆ હોત એકડા તો, ત્યાં ચારે પૂરાત ચોક,
 લોક એવું લવે પણ, કાળ કરે કામ રે;
 ક્ષાટી પડ્યો પાટડાશો, તેણે પાળ્યેના પાપાણુ,
 અગદાઈ ચૂર થયા, પડ્યો ! પડ્યો ! આમ રે;
 ધર્મરાજતાણી મૃતિ, થશે ત્યાં ચલિત કેવી,
 કેમ કરી કે'વું મારે, હજકી છે હામ રે ! ! ૨૧૩

અજાતઝરિશોચન.

ભીમ થાય ઠાઠો હિમ, નીમ એ અનીમે જોવા,
 રીમ સમગ્રાય નહિ, આજ મારા દુઃખની;
 ચાર દિશા મધ્ય ગયા, ચાર મૃગ શોધ કાજ,
 આવી મળ્યા તોય મને, એવી આંશ સુખની;
 આજ ગયા ચાર આલી, એક તો દિશની માંય,

૨૧૨ *સરોવર—સરોવરમાં. પ્રતિધ્વનિ—પડ્યા. ધર્મ—પદા ૨૫ધારી
 ધર્મ દેવ, કવિ દહે છે: શૂરવીર ભીમ દોડ્યો તો ખરો, પણ જ્યાં આ શરીર-
 ન કાળનું છે ત્યાં તે શુ કરે ? થઈ ઈ—અર્થાત્ તે પણ મરી ગયો' ! !

૨૧૩ સોડ ઈ—અર્થાત્ મરી ગયેલા ભાઈની પાસે પણ પડવા ન
 પામ્યો ! એકડા—એક જગોએ. ચારે ચોક પૂરાત—એટલે 'પછી પાંચમે
 મરતા ન પામત !' એ લોકોક્તિમાં રહેલો 'વનિ છે. કાળ ઈ—પણ
 કાળ તો તેનું કામ ગમે તે જગાએ કર્યાજ કરે છે. ધર્મરાજ—યુધિષ્ઠિર. મૃતિ
 —ધીરજ.

એક નથી આવતો એ, વાત કોના મુખની !

દેવ તારૂં ડા'પણુ આ, ઠાકરપણુ કરીં લે,

અર્પણુ આ દહ કરું, રીત જોઇ રૂખની.

૨૧૪

(શુ) ભોમે કહ્યું તેમ થાય, યોડાની ઘણી જાણાય,

વેળા કવેળા ગણાય, નથી નથી સાચ એ;

સવિતા હતો જે શિર, એક હાથ ગયો આધો,

એક ડાઘો પડ્યો દિવસ, સહુ સાચમાચ એ;

હવે કરવું શું મારે, વાર વાર એ વિચારે,

હરભડે હેયું ત્યારે, થાય જંઘ વાચ એ;

જાઈ શોધવાને જ્યારે, ઉદિશેથી આવે ત્યારે,

મન એવું શો વિચારે, કથીર ન કાચ એ !

૨૧૫

૨૧૪ અખતઅરિ-યુધિષ્ઠિર. શ્રાવ્યન-શોક. ૪૨૫ નીચે રહેલા યુધિષ્ઠિર ભીમની વાટ જોતાં જોતા વિચારે છે: ભીમ ઇ. રાઠો દિગ-વાર લગાડે એવા નીમ ઇ. એવો જો નિયમ હોય તો તે નિયમ એ નિયમ નંચા. અપોત્ત એ તો ન જનવા જેવી વાત છે સીમ-સીમા-મર્યાદા. ચાર ઇ. મારા ચાર ભાઈઓ જૂદી જૂદી ચાર દિશાઓમાં હરણને શોધવાને ગયા હતા તોપણુ તે મને આવી મળ્યા હતા, તો, આજ તો એકજ દિશામાં ચાર ગયા છે તે ક્રમ ન આવે ? એવી રીતે ચિત્તકંઠા બાવનો ઉદય વર્ણના પછી તેની શાંતિ કરે છે: દેવ ઇ. હે દેવ ! આ બધું તારું જ હવાપણુ છે ! અર્થાત્ તારું જ કંઈ ઠાવતરું છે: તારે જે ઠાકરપણુ કરવું હોય તે કરી લે. રીત ઇ. તારી રૂખ (ઇ. રૂખ) ની આ રીત જોઈને—તારી આવી રીતની ઇ. જોઈને.

૨૧૫ સીમે પાછળ કહ્યું હતું કે એક જગોએ વાટ જોઈને એથી રહે-નારને વખત લાંબો જણાય છે, તે ઉપર યુધિષ્ઠિર તર્ક કરે છે: શું ઇ. યોડાની ઘણી—યોડા વખતની ઘણી વખત. પણ એ સાચું નથી; ક્રમક્રમે વેળાની કવેળા ગણાય (ઘણી). કવેળા જતાવે છે: સવિતા ઇ. સહુ ઇ. કંઈક વિદ્યુત એ સહુ સાચેસાચી વાત છે. અધનાય—અર્થાત્ તેનાથી બોલી.

‘જલુ’ શોધવાને કાજ,’ દઢ મન રાજ કરી,
 વૃક્ષને તો ત્યાજ કરી, ચાલવાને લાગિયા;
 ડાખા ઉતરે કુરગ, દક્ષિણથી વળે કોઈ,
 એમાં શુભ ન અશુભ, શુકન તો ત્યાગિયા;
 એ ક્રિયાઓ એક સ્થળે, જોઈ રાય અતિ બળે,
 કળે ન કપુંજ ત્યાંહી, પગ તેણે ભાગિયા;
 ચાલે તો ચલાય નહિ, હાલે તો હલાય નહિ,
 મા’લે તો મલાય નહિ, હાયા શા અભાગિયા ! ! ૨૧૬
 નરકરો રાખ્દ કંઈ, શ્રવણે સુણાય નહિ,
 એવા વન મધ્ય રાય, સુખિયારો કયા થકી ?
 વરાહ ન આપે રાહ, પક્ષી અક્ષિ કાઢવા કે’,
 રૂ સામા થાય ઘણા, તોય રે’ દુઃખે ટકી;
 સેવેલું અમારું વન, આમાં ધસે એમ કહી,
 યુધિષ્ઠિર પૂછે તેને, ભાઈની લહો વકી !
 કાળાં ભમરશાં પાન, ભ્રમર કરે ત્યાં રવ,

રાકાય નહિ, ઉદિશેથી ધ્રુ—હું કોઈક દિશામા જાઉં અને તેઓ કોઈ બીજી
 દિશામાંથી આવે તો ? મન ધ્રુ—પણુ અરે મન ! હવે એવો વિચાર શું
 કરવા કરેછે ? એ સર્વે વિચાર કથીર અને કાય રૂપ છે ! અર્થાત્ માલ-
 વિનાના છે.

૨૧૬ રાજ-રાજા. ત્યાજ-ત્યાગ. ડાખા ધ્રુ-પ્રયાણ કરતી વખતે
 દરણુ ડાખા હોય તો સારા નહિ અને જમણા હોય તો સારા, એવું શાકુન-
 શાસ્ત્રનું વચન છે; પણ યુધિષ્ઠિરને તો પ્રાત્નમરણુ રૂપ અશુભ અને તેમના
 પુત્રરજિગ્મવન રૂપ શુભ, બન્ને રૂળ થવાનાં હોવાથી બન્ને પ્રકારના શકુન
 થયા. ત્યાગિયા—પછવાડે મૂક્યા.

એક નથી આવતો એ, વાત કાના મુખની !

દેવ તારૂં ડા'પણુ આ, ઠાકરપણુ કરીં લે,

અર્પણુ આ દેહ કરૂં, રીત જોઇ રૂખની.

૨૧૪

(શું) ભોમે કહ્યું તેમ થાય, યોડાની ઘણી જણાય,

વેળા કવેળા ગાગાય, નથી નથી સાચ એ;

સવિતા હતો જે શિર, એક હાય ગમે આધો,

એહ ડાધો પડ્યો દિલ, સહુ માચમાચ એ;

હવે કરવું શું મારે, વાર વાર એ વિચારે,

હરભડે હેયું ત્યારે, થાય જંધ વાચ એ;

જાઈ શોધવાને જ્યારે, ઉદિશેથી આવે ત્યારે,

મન એવું શે વિચારે, કથીર ને કાચ એ !

૨૧૫

૨૧૪ અભતઅરિ-યુધિષ્ઠિર. શેત્યન-શોક. વૃક્ષ નીચે રહેલા યુધિષ્ઠિર ભીમની વાટ જોતાં જોતા વિચારે છે: ભીમ ઇ. ટાઢોદિગ-વાર લગાડે એવાં નીમ ઇ. એવો જે નિયમ હોય તો તે નિયમ એ નિયમ નેચા. અથોત્ એ તો ન જનવા જેવી વાત છે સીમ-સીમા-મર્યાદા. ચાર ઇ. મારા ચાર આધઓ જૂદી જૂદી ચાર દિશાઓમાં હરણને શોધવાને ગયા હતા તોપણુ તે મને આવી મળ્યા હતા, તો, આજ તો એકજ દિશામાં ચાર ગયા છે તે કમ ન આવે ? એવી રીતે ચિતક બાવનો ઉદય વર્ણા પછી તેની શાંતિ કરે છે: દેવ ઇ. હે દેવ ! આ બધું તારું જ ક્ષાપણુ છે ! અર્થાત્ તારું જ કાંઈ કાવતરું છે: તારે જે ઠાકરપણુ કરવું હોય તે કરી લે. રીત ઇ. તારી રૂખ(ઇ. રૂઝા)ની આ રીત જોઇને-તારી આવી રીતની ઇ. જોઇને.

૨૧૫ શીમે પાછળ કહ્યું હતું કે એક જગોએ વાટ જોઇને બેસી રહે-નારને વખત સાંગો જણાય છે, તે ઉપર યુધિષ્ઠિર તર્ક કરે છે: શું ઇ. યોડાની પછી-યોડા વખતની ઘણી વખત. પણ એ સાચું નથી; કમકે વેળાની કવેળા ગણાય (યદિ). કવેળા જતાવે છે: સવિતા ઇ. સહુ ઇ. કાંઈક વિદ્ય છે એ સહુ સાચેસાચી વાત છે. અધનાચ-અર્થાત્ તેનાથી બોલી.

‘જનુ’ શોધવાને કાજ,’ હઠ મન રાજ કરી,
 વૃક્ષને તો ત્યાજ કરી, આલવાને લાગિયા;
 ડાબા ઉતરે કરગ, દક્ષિણથી વળે કોઈ,
 એમ શુભ ન અશુભ, શુકન તો ત્યાગિયા;
 બે ક્રિયાઓ એક સ્થળે, જોઈ રાય અતિ બળે,
 કળે ન કશુંજ ત્યાંહી, પગ તેણે ભાગિયા;
 ચાલે તો ચલાય નહિ, હાલે તો હલાય નહિ,
 માલે તો મલાય નહિ, હાયા શા અભાગિયા !! ૨૧૬
 નરકેરો શબ્દ કંઈ, શ્રવણે સુણાય નહિ,
 એવા વન મધ્ય રાય, સુખિયારો કયા થકી ?
 વરાહ ન આપે રાહ, પક્ષી અક્ષિ કાઢવા કે,
 રૂ સામા થાય ઘણા, તોય રૂ દુઃખે ટકી;
 સેવેલું અમારું વન, સામાં ધસે એમ કહી,
 યુધિષ્ઠિર પૂછે તેને, ભાઈની લહો વકી ?
 કાળાં ભમરશાં પાન, ભ્રમર કરે ત્યાં રવ,

રાકાય નહિ, ઉદ્દેશથી ઇન્—હું દોષક દિશામાં જાઉં અને તેઓ કોઈ બીજી
 દિશામાંથી આવે તો ? મન ઇન્—પણ અરે મન ! હવે એવો વિચાર શું
 કરવા કરે છે ? એ સર્વ વિચાર કથીર અને કાય રૂપ છે ! અર્થાત્ માલ-
 વિનાના છે.

૨૧૬ રાજ-રાજ. ત્યાજ-ત્યાગ. ડાબા ઇન્—પ્રયાણ કરતી વખતે
 દરણુ ડાબા હોય તો સારા નહિ અને જમણા હોય તો સારા, એવું શાકુન-
 શાસ્ત્રનું વચન છે, પણ યુધિષ્ઠિરને તો બ્રાહ્મરણુ રૂપ અશુભ અને તેમના
 પુનરુજ્જિવન રૂપ શુભ, બન્ને રૂપ થવાનાં હોવાથી બન્ને પ્રકારના શકુન
 થયા ત્યાગિયા—પછવાડે મૂક્યા

એવાં દૂમ નેધ રોધ, છળથી મરે છકી ।।

૨૧૭

સુવર્ણશા વર્ણવાળા, તતુએ ગોભાયમાન,
એવા ઘણા વેલા ત્યાંહી, નેતામાં જણાય છે;

વિશ્વકરમાએ કરી, રચના આ વનકેરી,

એમ કદી કદી મન, ગયનું તણાયછે;

પદ્મિની સમૂહવડે, યુક્ત નેધ મરોવર,

દ્વણ દુઃખ યદ્ય આવે, નવિધ્ય ભણાય છે;

કરતીર કેતકી ને, તણાંકર દીપે ઘણા,

અશ્વત્થ અપાર ઊગ્યા, વટ કેં ગણાય છે !

૨૧૮

એવું ત્યાં તકાગ લહી, નાગ ભાળી નીચું જુએ,

પાગમાંથી લાગે લાય, નેધ કપે કાય રે ।

પૂરા હોત પાંચ અહીં, કાષ્ટ આવ્યું હોત કર,

યાત કેમ આવું મને, એમ શોએ રાય રે,

માર ભાઈ ગયા કંઈ, તૂળણા ધરી કૃષ્ણ રહી,

રખકું હું અહીં તહીં, વ્યાધ શે ન ખાય રે ?

એમ કરે શોચન ને, મોચન કરે છે કાંઈ,

શોચનનો ચઢે દિન, કવિ એમ ગાય રે.

૨૧૯

શબદર્શન.

ધીરે ધીરે આવતાં તો, લાંબા પંથ થાય ડુંકો,
 ડુંકો આવ્યો રાય તેમ, મુઝા પડ્યા ભાઈ જ્યાં;
 અરપર જુએ અને, શોચ કરે મન અતિ,
 ભાઈને તો ભાળે નહિ, કહો મરે ધાઈ ક્યાં ?
 એવે તટ ભાણી જોયું, ઝટપટ સહુ જોયું,
 ઝટપટ આ તો અહીં, જોઈ ગયો રાઈ ત્યાં;
 જુએ તો પડ્યા છે બંધુ, સંધુ જોણુ ત્યાગ કર્યું,
 યુગતિ શું લોકપાળ, પડ્યાતણી સોઈ હ્યાં ?

૨૨૦

૨૧૯ નાગ ધ૦—તળાવ (તળાવ) જોઈને પછી નાગ(સાપ)ને
 ભાળીને નીચું જુએ છે. અર્થાત્ તળાવ તરફ જતાં સાપ આડો ઉતરે
 છે. આ દુઃખને બદલે સુખ ક્યારે થાત તે વિચારે છે: પૂરા ધ૦—જો
 અમે પૂરે પૂરા પાંચે જાય અહીં હોત, અને પ્રાણજનું અરજીકાષ્ટ અમારા
 હાથમાં આંચું હોત, તો મારા મનમાં આ જગોએ ફેરું (સારું) થાત !
 તૃષ્ણા—મળવાની ઈચ્છા. કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. રહી-ધેર (મુકામ પર).
 મોચન—મુકત, આરામ બધા વિચારથી મનને કાંઈક દુઃખમાંથી મુકત
 કરે છે; પણ શોચન(શોક)નો દિવસ ચઢે છે—ચઢતો છે.

૨૨૦ સહુ જોયું—સર્વસ્વ નાશ પામ્યું ! અથવા સમજા સંશય,
 તર્ક, વિતર્ક, સમાધાન પામી ગયા ! (ભાઈઓ મરેલા પડેલા જોવાથી).
 સંધુ ઈ૦—જે ભાઈઓએ સંધુ (સકળ—વિશ્વ) ત્યાગ કર્યું છે—તમામ
 સુખ દુઃખ, આશા તૃષ્ણા, વગેરે તજ્યું છે. યુગતે ધ૦—યુગને અતિ (પ્ર-
 ભવસમયે) શું લોકપાળ(ચાર દિશાના ચાર દેવો)ને પડવાની સોઈ અહીં-
 આંજ છે ! પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશાના રક્ષણકર્તા દેવો અનુક્રમે
 ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ અને કૃષ્ણેર છે, તે તો અહીં ભીમાદિ રૂપ ધારીને નથી પડ્યા
 શું ?

ગૌર વર્ણ ચારકેરો, તેથી જાણે ઈંદ્ર પડ્યા,
 વાસવ તો એક અને, આ તો ચાર જાણ છે;
 વિધ્યુનાં અપાર રૂપ, ભાઈ ઈંદ્ર તેના ભણે,
 તેણે કરી ચાર રૂપ-ધર ઈંદ્ર પણ છે;
 ઈંદ્ર નવ સૂતા હોય, આ તો સૂતા સોડ તાણી,
 ઉપમા ઘટે ન એવી, ચોખ્ખણા વણ છે,
 ભૂમિરાચી સાથ સૂતા, ઉંઘતાં જાણાય એવા,
 ઘટે એમ ઘટાવું તો, (પણ) ઘટાવાનું પણ છે.

૨૨૧

વાસવ વાયુને વન્દિ, કાર્તિકેય સ્વામી જેમ,
 દાનવના યુદ્ધ માંહી, મૂરછા ખાઈ પડે;
 અજ્ઞ ને વેરાય રાક્ષ, એમ વેરાઈ પડ્યાં છે,
 અમરને મૂરછા શી, અવળું એ તો અડે !
 એમ યુધિષ્ઠિર મન, તર્ક ન વિતર્ક કરે,
 હાથ ચાર પર ધરે, હાથ ! હૃતો આવડે ! !
 શીત ઋતુ જેવી સોઈ, સર્વ અંગકેરી જોઈ,
 એણે પડ્યા સર્વ જોઈ, નિશ્ચય મને ઘડે.

૨૨૨

૨૨૧ ચાર ભાઈઓને મરેલા પડેલા જોઈને તથા તેમનાં તેજસ્વી રૂપ જોઈને યુધિષ્ઠિર તર્ક કરેછે: ગૌર ઇં. વાસવ-ઈંદ્ર. ચાર રૂપ ધર-ચાર રૂપ ધરી શકે એવો. ભૂમિરાચી—પૃથ્વી રૂપી ઈંદ્રાણી. ઘટે ઇં—એવી ઉપમા ઘટાવું તો પણ ઘટી શકે એમ છે; પણ અહીં તો પણ (પાણી—નર) ઘટાવવાનું—ઓછું કરવાનું છે. (યુધિષ્ઠિરના શોકના વર્ણનમાં આ વાણી વિલાસ છાજતો નથી માટે). કારણમાળા અને અપન્દુતિનો સંકર.

૨૨૨ ખીજી ઉપમા ઘટાવે છે વાસવ ઇં. વન્દિ—અગ્નિદેવ. કાર્તિકેય-સ્વામી—કાર્તિકસ્વામી. અવળું ઇં—એ તર્ક અવજો હોવાથી અટકે છે.

એજ ભાઈ ! એજ મુઆ ! સંશયની વાત નથી,

પડ્યા પો'લા થઈ ચાર, હાય હાય શું કરું ! !

મહાધીર ધર્મ ધારી, ઉપદેશ રીત સારી,

જાણે તોય તે વિસારી, રડવું માન્યું ખરું;

નેત્રમાંથી નીર ચાલી, અશ્રુ રમશ્રુને ભોળવે,

અંગોઅંગને સીઝાવે, પ્રાણ કે' અમા ઠરું;

નિઃશ્વાસના શ્વાસ કંઈ, ઉચકીને નાખે હેકે,

કુઃખમાંહી કુઃખ એક, સુખને કરે પડું.

૨૨૩

ચિંતા થકી ચાર ઘણી, કોઈ કહે લક્ષ ઘણી,

માની જાણી યેના યેય, એવી ચિંતા આવતી;

થાકને તો કાઢ્યો મારી, હાકને તો પેટી પૂરી,

વાક વાન હરી લેઈ, સ્વરૂપ ભળવતી;

વ્યાપી ચાર દિશા મધ્ય, અવધ્ય ન વધ્ય કરી,

બદ્ધ કરી બાપડાને, શોકાગ્નિમાં લાવતી;

અતુરાઈ મૂલે નાખી, પચવવા બેઠી ચિંતા,

હાય ! નથી લાજતી શે, ભુડી કોને લાવતી !

૨૨૪

હાય ઇ—હાય ! આ ચારવડે શું હતો ! નિશ્ચય ઇ—મનમાં નિશ્ચય કરે છે (કે એ મરી ગયા છે !)

૨૨૩ તે—ઉપદેશની રીત. રમશ્રુ—દાઢી મૂછ. પ્રાણ ઇ—પ્રાણ કહેછે કે અંશુએ સીઝાવેલાં અંગમાં રહેતાં અમે ડરીએ છીએ—અર્થાત્ પ્રાણ નીકળી જવા તત્પર થાયછે. ઉચકીને ઇ—અર્થાત્ એવા ભેરથી નિઃશ્વાસ મૂકેછે કે જેથી સુધિગિરનું શરીર પડી જાયછે ! કંઈણના અનુભાવ.

૨૨૪ હાક—સાદ. અર્થાત્ ધાંટા અંધ થયો. વાક ઇ—વાન(શરીર)–

વિલાપ ને લાઇ ઐના, તેને ઉશકેરી કહ્યું,
 હવે બેઠી બેઠું હું ને, કરચ તું થી થાય તે;
 જ્યાંથી વિલાપ ગયો ત્યાં, આગન્યા સુણી કે તર્ત,
 ગર્તમાંથી ગાડી દેઇ, નેતો ઊભો રાય એ;
 સંતાપ ને લાઇ તેના, તેણે રાય શોકવાતું,
 કામ લીધું માથે કરી, મારી નવ ખાય શે !
 હાય હાય રે બિચારો, એક નિષ્ઠાવાન મરે !
 વિલાપ ઊભો ત્યાં કરે, મુમ થયો કાય ને.

૨૨૫

પ્રતિશાદિસ્મરણ.

અહો મહાબાહુ ભીમ ! વૃકોદર બળસીમ !
 નીમ શો કર્યો તો લાઈ, શૂલી ગયો કેમ રે !
 તે કહ્યું હતું મને જે, આજ હું સ્મરણું તને,
 ઊઠી બેઠો થજે પછે, પાળવાને નેમ રે;
 મુચોધન સાચળને, બેઠવાને લાઈ કહ્યું,
 નિશ્ચિંત થયું તું મારું, મન જાણી દીમ રે;

નો વાક (કસ) હરી ભેદને—ચિંતા (કર્તા). અવધ—(પાડવો). બહુ
 કરી—ખાધીને. શોકાબ્ધિમાં—શોકના સમુદ્રમાં. પચવવાને—રાંધવાને.

૨૨૫ વિલાપ ધૃમ—ચિંતાનો ભાઈ જે વિલાપ, તેને ઉશકેરીને ચિંતા-
 એ કહ્યું કે હવે (મારું કાર્ય કરી રહીને) હું બેઠી બેઠી બેઠું છું માટે
 તારાથી જે થાય તે તું કર. ગર્ત ધૃમ—રાયને ગર્ત (દુઃખરૂપી ખાડા)માં
 ગાડી દેઇને (દાટી દેઇને) તેને બેતો એ (વિલાપ) હોયો રહ્યો, મારી
 ધૃમ—કવિ કહે છે કે હવે એ ચિંતાદિ ત્રણે રાખને મારી પણ શામાટે
 ન ખાય ? વિલાપ ધૃમ—અત્યાર સુધી જે કાયામાં મુમ થયો હતો તે
 ઊભો ઊભો ત્યાં વિલાપ કરે છે.

આજ તું પડ્યો ન છીડે, કાજ માફં વ્યથે થયું,
 રાજ્ય ગયું રવડીને, હા ! એમને એમ રે ।। ૨૨૬
 મહાબાહો ! કુરુકુળ-કેરી કીરતિની વૃદ્ધિ,
 તુંથી થવાની હતી તે, પડતાં જતી રહી !
 કે'તા તારા સંબંધી જે, વાક્ય જ્યકેશં ઘણાં,
 સંતને મહંત તેહ, જૂઠા રહ્યા શું થઈ ! !
 તારે વિષે સાંભળ્યું મેં, તે યાથ અવળું આજ,
 કથજોછે કાજ માફં, જીએ કુંકને જઈ;
 અરે દેવ દિવ્ય વાણી, ભીમના સંબંધી કરી,
 જોડા થયા તમે શુંય, વ્યાસજી ગયા કંઈ. ૨૨૭
 ધનંજય સુતો શું તું, સોડમાં લઈ બે બંધુ,
 સંધુ કરી જોડું આમ, કરવું તને ઘટે !
 દેવતા ! સ્મરણું આજ, દેવતા ન લાગ્યો મને !
 વાણી કરી કેવી તમે, આહા અંતરપટે;
 થયું ન જનનાશીશ, ધનંજય જન્મ થઈ,
 કહી વાણી કેવી દેવ ! હૈયું તેણે ના હટે । !
 માતા કુંતીને કહ્યું કે, આ સુત તમારો જેહ,
 ઈંદ્ર જેવા થશે એહ, કો' કષ્ટ શેણે મટે । ૨૨૮

૨૨૬ મહાબાહુ—બળવાન. બળસીમ—જેના બળથી હદ આવી રહી છે એવો. ક્ષેમ—કલ્યાણ—શુભ.

૨૨૭જીએ ઈ—એમ કહીને પાસે જઈને યુધિષ્ઠિર તેને જીએછે. (માર' સાંભળીને ઉઠ્યો તો નથી શું? એવા વિચારથી).

૨૨૮ જોડું—મિથ્યા. આમ કરવું—મરવું. દેવતા । —હે દેવો ! સ્મરણું—સંભારી આપું (તમેએ કહેલી વાણી). દેવતા ન લાગ્યો—બળી નો

ઉત્તરપારિયાત્રમાં, બૂત પ્રાણી માત્રે કહ્યું,
 અર્જુન અડગ થશે, યુદ્ધમાંહી એકલો;
 છતે નહિ એને કોઈ, એથી રહે સહુ રોઈ,
 સમૃદ્ધિ પ્રાપ્તિશક્તિ, લાવશે એ તો ભરો;
 એવું દેવે મળી કહ્યું, મહંત માનવે લહ્યું,
 દાનવે તો ખર્ચે સહ્યું, સમરમાં જ્યાં મળ્યો;
 ખોટું કરે તે શે આજ, કાજ માર્ચે કથાળીને,
 લાજ લાગે મોટાને એ, રાજ્ય કરવું કજો ! ૨૨૯
 પાર્થ પૃથ્વી માંહી પોઢ્યે, આસાપાસ છૂટે મારા,
 મને થતાં એવું તને, ઉઘ કેમ આવડી ?
 બધું ! આશ્રયેજ તારે, વનજન્ય કષ્ટ સહ્યા,
 સ્વર્ગમાંથી આવી મળી, રચિ તને આ ઘડી ! !
 યુદ્ધમાં મદાનમત્ત, મહાશૂરવીર સાચા,
 કાચા કરે રાત્રીને તુ, આવી દશા આ પડી !

ન ગયો ! અંતરપટે—આકાશમાં અદૃશ્ય રહીને. યયું ઇં—ધનંત્યનો જન્મ
 થયા પછી તેતું જનનાશીલ્ય (જન્મ થયા સંબંધી સતત) યયું (પડયું)
 નહોતું, તેટલામાંજ હે દેવ તમે કેવી વાણી કરી હતી ! (જન્મ થયા પછી
 નાળછેદન યયું ન હોય ત્યાં સુધી વૃદ્ધિસતત લાગતું નથી, એ શાસ્ત્રને
 ઉદ્દેશીને એ વચન કહ્યું છે) હટે—હટે ! ! અર્થાત્ હટેજ. દેવ વાણી કહી
 ખતાવે છે: માતા ઇં. કો' ઇં—એ વચન સત્ય યયું નહિ તો કહો કે હવે
 માર્ચે કષ્ટ શાથી મટે ?

૨૨૯ ઉત્તરપારિયાત્રમાં—ઉત્તર દિશામાં દિગ્વિજય કરવા ગયો ત્યાં.
 બૂત પ્રાણી માત્રે—સચરાચર વિશ્વે. સમૃદ્ધિ—પ્રાણશોનું જે ધન વગેરે
 અમુરાદિ હરી ગયા હશે તે પાછું લાવીને આપશે. મહંત માનવે—દેવર્ષિ,
 રાજર્ષિ, અને બ્રહ્મર્ષિઓએ. સહ્યું—(સંભાગમાં). રાજ ઇં—હજી તો
 આપણે રાજ્ય કરવું છે તે સમજો !

શસ્ત્રાસ્ત્ર સદ્ગુણ તારાં, તેણે હૈડાં વેધે મારા;
 ઘણું થયું પડ્યાં ધારાં, પીઠ આની આ ઝડી!! ૨૩૦
 અર્જુન ને ભીમ આ શું, પૃથ્વીમાં પડ્યા હું ભાણું!
 અસ્ત્ર શસ્ત્ર હાથ નથી, સૂતા તેણ શે લહું?
 આબકને વશ થાય, નથી એવા તેણ આ તો,
 કેમ શત્રૂકેરે વશ, થયા હું કોને કહું?
 ખાપાણુને વજ્રથકી, કઠિન છે હૃદ માફ,
 તાપથી તૂટે છે બેય, આ તૂટે ન શુ રહું!
 તૃષા લાગી મૃષા મને, પાણી જમપુર પીઉં,
 આરકેશ સાથ કરી, વેલો વાટમાં વહુ । ૨૩૧
 માદ્રિસૂનુ નકલ ને, સહદેવ પડ્યા જોઈ,

૨૩૦ આશાપાશ—આશા રૂપી બંધનો વનજન્ય—વનથી ઉત્પન્ન થયેલાં. સ્વર્ગમાંથી ઈં—સ્વર્ગમાંથી આવીને તું અમને મળ્યો અને તે પછી હવે તને આ ધડી (મરણ રૂપ) તને રમિ—પસંદ પડી? આવી ઇં—તેને આ દશા આવી પડી!! શસ્ત્રાસ્ત્ર ઇં—અર્થાત્ તારાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર સદ્ગુણ હોવાથી તારે વધ કાઢી જાની શકે નહિ; એમ છતાં તું મરણ પામ્યો છે તેથી માફ હૈયું વેધાયછે. ધારા—છિદ્રો.

૨૩૧ અસ્ત્ર ઇં—તેમના હાથમાં અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર નથી (દૂર પડી ગયેલા હોવાથી), અથવા તેમના હાથે કાઢીએ અસ્ત્ર કે શસ્ત્રનો હાથ કરેલો જણાતો નથી, એમ છતાં એ તેણ ધોડા જેવા સૂતા છે એમ હું શાથી જાણું છું! અર્થાત્ એ મરે એ તે અસંભવ જેવું છે! કાઢીએ શસ્ત્રથી સત્તાડી દીધા હશે એમ કલ્પના કરીને તેનો પરિહાર કરે છે: આબકને ઇં—એ તેણ એવા નથી કે આબકને વશ થાય! બેય—ખાપાણુ અને વજ્ર. મૃષા—મિથ્યા. તાપર્ય કે ભાષણોના મરણની વેદના આગળ તરસની વેદના પણ યુધિષ્ઠિરને મોટી લાગતી નથી! વાટમાં—જમપુરીના રસ્તામાં અર્થાત્ હું પણ મરણ પામું.

હૃદય ફાટી ન જાય, ઉપરનો પ્રેમ એ !

અરે હા ! નકલ કરી, હાંક મારે વારવાર,

સહદેવને પોકારે, કહો સુણ કેમ એ ?

હોઠ માંહી બર્બડે તે, ચારમાંનો એક કરે,

ચારથી ન એક બોલે, દૈવકેરો રંગ એ !!

ઉભયને કહે ભાઈ, દેશકાળશાસ્ત્રતાણા,

જાણુન ર સૂઈ રહ્યા, નકારો છે નમ એ.

૨૩૨

ત્રિયાવાન ધર્માચારી, પુરુષમા શ્રેષ્ઠ તમે;

કરવા જોગ ન કર્યું, પરાક્રમ પૂર તો;

પછે સૂવાય ન ભાઈ, રાત્ર રહે સ્વર્ગ માંહી,

રડીમરે કુંતીમાઈ, કૃત્ય છે આ કૂર તો;

માદ્રિમર્ણુ ધનુ જ્યારે, કૃતીને સોંપ્યા'તા ત્યારે,

માતાએ મારે હવાલો, કર્યા સાચા ચૂર તો;

તેને વનમાં સૂગાર્યા ! બેઠા અમે યાડયા હાર્યા !

પ્રભુ ! ત્યારે શે છતાડયા ! યાય છે અતૂર તો !! ૨૩૩

૨૩૨ માદ્રિસૂનુ—માદ્રિના પુત્ર—નકલ અને સહદેવ. હોઠ ધૃ-યુધિ-
ષ્ઠિર જે કદાપિ દોડમા બરબડ—ધણે ધીમેથી કાઢ આગા કરે, તો તે ચાર-
માનો ગમે તે એક જણુ કરે, પણ જ્યારે ચારમાંનો એક જણુ બાણુ આટલું
આટલું કહેતાય બોલે નહિ, ત્યારે એ દેવનીજ રંગ (કૃપા) સમજવો !
(વક્રોક્તિ). અર્થાત્ દેવનીજ અવકૃપા જાણવી ! ઉભયને—નકલ સહદેવને.
દેશ ધૃ-તમે દેશ, કાળ, અને શાસ્ત્રને જાણનારા છો (જોશી દોવાથી),
તો આ નિર્જન દેશમાં, આપત્કાળમાં અને શાસ્ત્રે નિર્ણય કરેલા દિવસના
સમયમાં અહીં કેમ સ્થિત રહ્યા છો ?

૨૩૩ પછે—(પરાક્રમ કર્યા વિના). યાડયા હાર્યા—અર્થાત્ અમારાથી
તેમને છતાડવાનું કાઢ પરાક્રમ જની શક્તિ નથી અને જોગ છે તો હે પ્રભુ !

અંગોઅંગ નેઈ કહે, રંગના રૂપાળા રાજ !
 ક્ષત કંઈ થયાં નથી, કેમ તજ્યા પ્રાણ રે !
 કોઈથી પરાજય ન, પામ્યા પૂર સમરમાં,
 આખર છે અમરમાં, ત્રિલોકીમાં જાણ રે;
 પર્વતનાં શિખર જે, પડ્યા પછી હીસે આમ,
 એવી હામ ઉપમાની, ભરે કયી વાણ રે;
 નિદ્રિત થયા છો ભાઈ. ઠગવા મને ન બોલો,
 ડોલાવ્યા ન ડોલો એથી, થશે મારી હાણ રે ! ૨૩૪
 તોય નવ બોલ્યા ત્યારે, મારે એવો બોળવાને,
 ધર્મસૂત્રુ ધ્યાન ધરે, કષ્ટ આવી સા'ય રે;
 ધ્યાનને ભમાવે અને, બુદ્ધિ ન જમાવે કદી,
 જ્ઞાનને શમાવે વળી, નમાવે કે' નાય રે;
 બેસાડે જો બેઠક તો, ઉઠવાનું મન કદી,
 થાય કે ઉઠાય નહિ, ઘણી કંપે હાય રે;
 હાય ! દેવ હાય ! બુંડા, રૂડા રાયને શું કીધું,

અમને એકલાને જીવતા શું કરવા રાખ્યા ? હવે જલદી અમારો અંત આણે!
 કેમકે ભાઈએને મળ્યા જવાને અસર થાયછે !

૨૩૪ રંગના રૂપાળા રાજ !—(નકુળ સહદેવનું સંબોધન). ક્ષત થયાં
 નથી—ધાવાંજ્યા નથી. સમરમાં—સઆગમા. અમરમાં—દેવ લોકોમાં. પર્વત-
 નાં છું—પર્વતનાં શિખરો પડ્યા પછી આમ (તમારા જેવાં) હીસે છે,
 એવી ઉપમા આપવાની કયી વાણી હામ ભરે ! અર્થાત્ તમે પર્વતના
 શિખરની પેઠે પડીને જડ પથરા થઈ ગયા છો એમ મારી જીભથી શો.
 રીતે કહેનાય ? ત્યારે શું કદી શકાય ! નિદ્રિત ઈન્ નિદ્રિત—ઉઘેડા
 મારી હાણુ હશે—હું મૃત્યુ પામીશ.

ન્યાય ને અન્યાય અલ્યા, એક આરે પાપ રે!! ૨૩૫

એમ મહાકૂર વીર, થઈ રણધીર નહ્યો,
વિલાપે વગોવ્યો રાય, ધીરજના ધામમાં;
મારમાર કરો આવે, તેને મારવા દે જ્યારે,
ત્યારે તે મારે ન કાંઈ, વાર્યે વહે હામમાં;
તેમ સહ્યુ ધર્મરાજ, વિલાપે કર્યું જે કૃત્ય,
પછે ગયો થાકી હારી, રહ્યો વશી દામમાં;
ચિતા થઈ રહી નારી, નર વિલાપાદિ સહુ,
હાર્યા ધર્મસૂનુચકી, મોટાઇની મામમા. ૨૩૬

૨૩૫ મારે એવો—આર બાઇએને. મારનારને ધ્યાન ધરે—એકા-
ગ્રચિત્ત કરીને જુએ — નિચારે. પણ તે ધ્યાન જામતુ નથી તેનું
કારણ કહે છે કષ્ટ ઈ—કષ્ટ આનીને તેમને પડે છે—દુઝથી મન
વ્યગ્ર થઈ જાય છે. નમાવે ઇ—જો ધ્યાનમાથી વ્યગ્ર કરવાના કષ્ટના આ
પ્રયત્નની યુધિષ્ઠિર ના કહે—તે ન માનતા પણ ધ્યાન કરે, તો તેને નમાવે
—હરવી દે. અથવા યુધિષ્ઠિરને મન એકગ્ર કરવાના પ્રયત્નમા નમાવે—
હરાવે અને તેને ના કહે—ધ્યાન થવા નહિ દેહ એમ કહે યુધિષ્ઠિરને નમાવે
એટલું તેનું શુ બળ છે તે વર્ણુ છે બેસાડે ઈ— યાવ—(ઉઠવાનું મન)
યાવ નહિ કે ઉઠાય નહિ કવિ દેવને કપકા આપે છે. હાય ઈ. ન્યાય
ઈ— અલ્યા દેવ ! તું ન્યાય અને અન્યાય મર્વને એકજ આરે પાણી પાપ
છે ! અધર્મને અને ધર્મશીખને—સૌને સરખાજ દુઝ આપે છે !

૨૩૬ એમ ઈ—એવી રીતે મોટા કૂર વીર જે વિલાપ તે રણધીર થઇ-
ને યુધિષ્ઠિરને નહ્યો—યુધિષ્ઠિર મહુ વિલાપ કર્યા વિલાપે ઈ—તે વિલાપે
રાજાને ધીરજના ધામમા વગોવ્યો—તેની ધીરજ નાશ કરી. મારમાર ઈ—
જેમ મોઢ માણસ મારમાર કરતો આવતો હોય તેને મરના દે—તેનો સામનો
કરે નહિ, ત્યારે તે કાઈ મારે નહિ, પણ તેને જો કોઇ વારે (મારતા અટ-
કાવે) તો તે પોતાની દામમા વહે—વધારે હીમ્મતવાળો થાય. એજ ન્યાયધર્મ-

કષ્ટ કહે નષ્ટ કરું, યુધિષ્ઠિર આજ હું તો,
 વ્યાકુલતા નારી સાથ, વસું એના દહમાં;
 નપુંસક એ બિચારું, વ્યાકુલતા નારી તેની,
 ટકી રહે કયીપેર, યુધિષ્ઠિર જોહમાં;
 તોય મૂઝો સાપ કંઈ, અપશુકનેથો જાય,
 રાય કાય કષ્ટે દહે, નવાઈ શુ તેહમાં !
 એમ સરવે મળોને, દુઃખી કર્યો રાય ઘણો,
 દેવાલ જે તેહતણો, વરાણું શું એહમાં ? ૨૩૭
 એમ માનસી વિકારો, સર્વ મળી દુઃખ દેતા,
 કૈંતા નવ મારો કોઈ, મારો ચિત્ત ધારતા;
 સર્વ હોય સરખું તો, વિશ્વ ચાલે કેઈ પેર ?
 વરકેર કરે કોઈ, કોઈ ભલી વારતા;
 એમ રાહ દુનિઆના, તેવું થયું રાયને ત્યાં,
 જોયું એક બીરે ઝટ, શકે રાય હારતા;
 વિચાર નામે તે હતો, નર મહાપ્રધારી,

રાજને લાગુ પાડે છે તેમ છં. દામમાં—બધનમા—લગામમાં. ચિંતા પણ
 હારી ગઇ ને દહે છે: ચિંતા છં—તે તો નારી યદનેજ રહી. (નારીપણું
 પ્રાપ્ત થયે પરાક્રમ નાશ પામે છે એ ઉદાહરણ છે). આ હંદથી ધર્મરાજની
 સહનશીલતાની તથા ધૃતિ નામે જાવની વ્યંજના કરી છે. અર્થાત્તર-
 ન્યાસ.

૨૩૭ નપુંસક—(‘કષ્ટ’ શબ્દ નોન્યતર જાતિનો હોવાથી). નપુંસકથી
 તો યુધિષ્ઠિરનો નાશ કરવાને ન ટકી રહેવાય પણ વ્યાકુળતાએ નાશ કર્યો
 કે કેમ? તે કહે છે, નારો છં—તે તો નપુંસકની નારી છે; અર્થાત્ત તેનાથી તો
 પરાક્રમ થઇ ન શકે ! યુધિષ્ઠિર જોહમાં—યુધિષ્ઠિરના સરીર રૂપી ધરમાં.
 ત્યારે તો કદ અને વ્યાકુળતાથી યુધિષ્ઠિરને કાંઈ પીડા નહિ થઇ હોય ! તો
 તેમ નથી; તોય મૂઝો સાપ છં. લોકોક્તિ અને રૂપકાલંકાર,

આ'ય કરી આવી સારી, વિપત્ત વિમારતા.

૨૩૮

ધ્યાન મ'ય ધસી ગયો, જ્યારે તો વિચાર વીર,

ત્યારે તો ત્યાં ધર્મસૂત્ર, વિચારવા લાગિયા;

દુનિઆની રીત આ તો, પસરી રહી છે પૂર્ણ,

આવે અને જાય જન, દેહ જોઈ ત્યાગિયા;

કરું હું વિચાર કોનો, મારી ગતિ થશે એવી,

સેવા ધર્મની ન સેવી, હા ! એવા અભાગિયા !

• હવે હું વિનય કરી, આ મૂઆ એમ હું મરી,

તરી જાઉં નિંદાયકી, એમ અનુરાગિયા.

૨૩૯

આપઘાત કરું કદી, સજ્જન કે' મૂઠ હંતો,

માટે મૂઆ એહ જેમ, તેમ તોડું તનને;

વિચારતા પાર વાર, મહામતિમાન ધર્મ,

આ તે હશે કોતું કર્મ ! નિંદુ સુરજનને;

મહાબાહુ બાણતા તો, દશ કાળના વિભાગ,

તોય નવ તેણી પાર નિશ્ચે થતું મનને;

આમ કદી થયું હોય, સમાધાન આમ તેતું;

૨૩૮ હજી ૩૫૬ આજી રાખે છે. એમ ૪૦. કે'તા-૪૦—કેટલાક માનસી વિકારો એમ કહેતા કે યુધિષ્ઠિરના ચિત્તને ન મારશે અને કેટલાક કહેતા કે મારો. વે-કેર-વેર અને કેર કે વેરનો કેર. એક વીર-‘વિચાર’ નામે વીર. વિસારતા—વિમરાપનારી.

૨૩૯ આ ૪૦—મરી ગયેલાના વિલાપ કરવા એ તો દુનિઆની રીત છે, કેમકે તેથી મરનારતું કાંઈ દિત થતું નથી ! દેહજોડ—દેહ અને ધર અથવા દેહરૂપી ધર વિનય કરી—મારા બધુઓને મારનાર ઉપર જય મેળવીને.

થાય ન વિચાર દઢ, નિદતા તે વનને.

૨૪૦

વળી સાય આવી પાછા, પિલાપ સંતાપ મળી,

વિચાર તો કાઢે તેને, શાતિના ઉપાયથી;

મારા ભાઈતણા કોણ, મારનાર હજે એમ,

વાર વાર તો વિચારે, જાંપીકંપી કાયથી,

શસ્ત્રક્ષત નથી અંગ, પાદ પડ્યો નથી કોના,

હરયાં ન હોમાન તો, શરકેરી સાયથી;

આમ છે માટે મનાય, ચિત્તમાં એવું ચણાયું,

હશે કોઈ મહાપ્રાણી, જીત્યો આવા રાયવી.

૨૪૧

૨૪૦ માટે ઇ—માટે જેની રીતે મારા ભાઈઓ મરી ગયા છે તેવી રીતે હું પણ તનને (શરીરને) તોડું (નાશ કરું) અર્થાત્ તેઓ કેમ મરી ગયા તે નક્કી કરીને પછી તે રીતે હું મરું તે નક્કી કરવાને માટે, વિચારતા ઇ નિહુ ઇ—હું તે સુર (દેવ)ને નિહુ કે જન (મનુષ્ય) ને નિહુ । સંદેહ તથા વિતર્ક, મહાપ્રાણી ઇ—તે મહાપ્રાણી (ધુધિપ્રિય) દેશ અને કાળના વિભાગને જાણતા હતા—અમુક દેશમાં અને અમુક કાળમાં આવું કૃત્ય જની શકે એમ જાણતા હતા, તેમ તેણીવાર (આ પ્રસંગ) મનમાં નિશ્ચય થયો નહિ નિશ્ચય ફેરી રીતે નથી, યતો તે મનના મહત્ત્વ વિકલ્પદ્વારા વર્ણુ છે આમ ઇ—તે કદાપિ આમ થયું હોય—આની રીતે મુઆ હોય, તો તેનું મમાધાન આ રીતે ધાય છે—આત્મ કારણ હોનાથી એ જનવા જોગ નથી, એવી રીતે તર્ક (વતર્ક) થતા વિચાર દઢ થતો નથી

૨૪૧ સાય—પકડે. જાંપી ઇ—જા પેલી (શાત થયેલી) કાયથી (એકાએક) કંપીને શસ્ત્રન—હથિયાળનો ઘા પાડે ઇ—જે શત્રુએ આવીને માર્યા હોય તો તેના પગલાં પડવા જોઈએ, જરૂર તે પણ નથી. હરયા ઇ—એમના હોસાન (હોસકોસ—મુખ ઉપરનું તેજ) હરયાં (હરણ કરી લીધેલા) નથી શરકેરી-શરતવની મહાપ્રાણી—મહાસત્વ—

સા'ય કરી આવી સારી, વિપત્ત વિસારતા. ૨૩૮
 ધ્યાન મધ્ય ધસી ગયો, જ્યારે તો વિચાર વીર,
 ત્યારે તો ત્યાં ધર્મસૂનુ, વિચારવા લાગિયા;
 દુનિઆની રીત આ તો, પસરી રહી છે પૂર્ણ,
 આવે અને જાય જન, દેહ ગેહ ત્યાગિયા;
 કહું હું વિચાર કોનો, મારી ગતિ યશે એવી,
 સેવા ધર્મની ન સેવી, હા ! એવા અભાગિયા !
 હવે હું વિજય કરી, આ મૂઆ એમ હું મરી,
 તરી જાઉં નિંદાયકી, એમ અનુરાગિયા. ૨૩૯
 આપધાન કહું કદી, સજ્જન કે' મૂઠ હતો,
 માટે મૂઆ એહ જમ, તેમ તોડું તનને;
 વિચારતા પાર વાર, મહામતિમાન ધર્મ,
 આ તે હશે કોનું કર્મ ! નિ દુ સુરજનને;
 મહાબાહુ જાણતા તે, દરા કાળના વિભાગ,
 તોય નવ તોણી વાર નિશ્ચે થતું મનને;
 આમ કદી થયું હોય, સમાધાન આમ તેનું;

૨૩૮ હજી રૂપક ચાલુ રાખે છે. એમ છં. કે'તા-છં—કેટલાક
 માનસી વિકારો એમ કહેતા કે યુધિષ્ઠિરના ચિત્તને ન મારશે અને
 કેટલાક કહેતા કે મારશે. વે-કેર-વેર અને કેર કે વેરનો કેર. એક વીરે-
 'વિચાર' નામે વીરે. વિસારતા—વિસરાવનારી

૨૩૯ આ છં—મરી ગયેલાના વિલાપ કરવા એ તો દુનિઆની રીત
 છે, કેમકે તેથી મરનારનું કાંઈ હિત થતું નથી. દેહગેહ—દેહ અને ઘર
 અથવા દેહરૂપી ઘર વિજય કરી—મારા જીવુઓને મારનાર ઉપર જય
 મેળવીને.

થાય ન વિચાર દઢ, નિંદતા તે વનને.

૨૪૦

વળી સા'ય આવી પાછા, વિલાપ સંતાપ મળી,

વિચાર તો કાઢે તેને, ચાંતિના ઉપાયથી;

મારા ભાઈતણા કોણ, મારનાર હજી એમ,

વાર વાર તો વિચારે, જ'પીકંપી કાયથી;

શસ્ત્રક્ષિત નથી અંગ, પાદ પડ્યાં નથી કોના,

હરાયાં ન હોસાન તો, શરકેરી સા'યથી;

આમ છે માટે મનાય, ચિત્તમાં એવું ચણાય,

હુશે કોઈ મહાપ્રાણી, છત્યો આવા રાયથી.

૨૪૧

૨૪૦ માટે ઇ—ગાટે જેવી રીતે મારા ભાઈઓ મરી ગયા છે તેવી રીતે હું પણ તનને (શરીરને) તોડુ (નાશ કરું). અર્થાત્ તેઓ કેમ મરી ગયા તે નક્કી કરીને પછી તે રીતે હું મરું. તે નક્કી કરવાને માટે, વિચારતા ઇ. નિંદુ ઇ—હું તે સુર(દેવ)ને નિંદુ કે જન(મનુષ્ય)ને નિંદુ. સંદેહ તથા વિતર્ક. મહાપ્રાણી ઇ—તે મહાપ્રાણી (સુધિષ્ઠિર) દેશ અને કાળના વિભાગને જાણતા હતા—અમુક દેશમાં અને અમુક કાળમાં આવું કૃત્ય બની શકે એમ જાણતા હતા, તોય તેણીવાર (આ પ્રસંગ) મનમાં નિશ્ચય થયો નહિ. નિશ્ચય કેવી રીતે નથી, થતો તે મનના સંકલ્પ વિકલ્પદ્વારા વર્ણ છે: આમ ઇ—જે કદાપિ આમ થયું હોય—આવી રીતે મુઆ હોય, તો તેનું મમાધાન આ રીતે થાય છે—આવું કારણ હોવાથી એ બનવા જોગ નથી, એવી રીતે તર્કાવતર્ક થતાં વિચાર દઢ થતો નથી.

૨૪૧ સા'ય—પકડે. જ'પી ઇ—જપેલી (શાંત થયેલી) કાયથી (એકાએક) કંપીને. શસ્ત્ર—હથિયારનો ધા પાદ ઇ—જે શત્રુએ આવીને માર્યા હોય તો તેનાં પગલાં પડવાં જોઈએ, પરંતુ તે પણ નથી. હરાયાં ઇ—એમનાં હોસાન (હોંસકોંસ—મુખ ઉપરનું તેજ) હરાયાં (હરણ કરી લીધેલાં) નથી. શરકેરી—શરત્વની. મહાપ્રાણી—મહાસત્વ—

હૃદમાં વિચાર થાય, કંઠ ખા'ર આવે ન તે,
 પાણી પી વિચાર કરું, એવે મન આવતું;
 મને પાણી પાવા માટે, ચાર પડ્યા છતાં પાટ,
 બળો દહ પાણી વિના, કેમ કરું ભાવતું !
 તૃષ્ણા તણ એણી પેર, વિચારવા લાગ્યા વળી,
 દુર્યોધન કરે આવું, દે'દીને એ દ્વાવતું;
 શકુનિને શીખવે એ, વા શકુનિ શીખવે તો,
 કૃત્ય કૂકું થાય આવું, નામને લખવતુ ! ! ૨૪૨
 શંકા આવે એવું એક, સ્થળ તો થાય છે નિશ્ચે,
 કારણસહ એ લાગે, આગે કર્યું નેગને;
 કરવાને ચોગ્ય અને, ન કરવા ચોગ્ય કશું,
 એવું શીખ્યા નથી એહ, ક્ષત્રીધર્મ યોધને;
 દુષ્ટઅતુષ્ટય મળી, કપટથી વાત કળી,
 આવ્યા હોય સાંભળી એ, નેઇ રહી સોધને;
 ચારને પહાવી કર્યા, સંયોગથી પ્રયોગને,
 વિયોગથી વાટમાંહી, હણો કહ્યું કોઇને. ૨૪૩

મોટા બળવાળું અત્રીકિક પ્રાણી. હત્યો ઇ—કે જે આવા રાયથી (રાય-
 ક્ષત્રિય સાથે યુદ્ધ કરીને) હત્યો.

૨૪૨. કંઠ ઇ—પણ તે કદની બાહાર ન આવે—એટલી બતાવાય
 નહિ. (તરસથી ગળું એથી ગયેલું હોવાથી). આવું —(મારા બાઇએને
 મારવા રૂપ કૃત્ય). દેદી—કપટ કરનારો. સ્મૃતિ નામે આવતી વ્યવસ્થા
 કરી છે.

૨૪૩ સુધિષ્ઠિરના મનમાં દુર્યોધન સંબંધી વિચાર ઉત્પન્ન કરીને ક્રોધ
 તેને પુષ્ટ કરે છે: શકા ઇ—દુર્યોધન એ એક શંકા આવે એવું સ્થળ છે એ -

જોમ તો વિચાર કરે, ધારે આવા મરે કેમ ?
 દૃઢ થાય એવે જોઈ, મન મધ્ય વારતા;
 શકુનિ પઠાવી અહીં, જળ માંહી નાખ્યું વિષ,
 મૂઆ તેણે લાઈ મારા, જોમ ધર્મ ધારતા;
 નકી નકી જોમ હશે, ક્ષત વિણ મૂઆ તેણે,
 હૃદ વારતા ન આવી, હવે લલ્લો મારતા;
 નિશ્ચય થયો તે ઠીક, લાવ્ય મરું પાણી પી હું,
 અરે હાય ! નથી કોઈ, ઉભયનો વારતા ।। ૨૪૪
 ઊઠી પછે ધર્મરાજ, નીરતીર કને ગયા,
 ત્યાં વળી વિચાર થયા, વિચારીના ભોગ એ ।

મ નિશ્ચય થાય છે, અને તેમણે આગળ (પૂર્વે) જે ઝેર ખવરાવીને, જળ-
 માં ડૂબાડીને, લાક્ષાગૃહમાં બાળીને, અને એવાજ બીજા પ્રકારથી આમને
 મારવાના યત્ન કર્યા હતા તે જોઈને (વિચારીને) એ શંકા કારણસહ (સ-
 કારણ) લાગે છે. ક્ષત્રિય થઈને એ આવું અધમ કૃત્ય કેમ કરે ? તે વિષે
 કહે છે: કરવાને ધન. વાર તેઓ આપણને અહીં શી રીતે જાણી શકે ? તે
 વિષે કહે છે: દુષ્ટચતુષ્ટય ધન. દુષ્ટચતુષ્ટય—(દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ
 અને કૃણુ એ) ચાર દુષ્ટાની ટોળી. કદાપિ આપણી ભાળ તો લાગે, પણ
 ગારે શી રીતે ? ચારને ધન—ચાર(દૂત)ને પઠાવી(મોકલી)ને તેમના
 સંયોગથી (તેમણે આવીને પાછી ખતર આપી જવાથી કોઈ પ્રયોગ (યો-
 જના) કર્યા હોય તેથી અથવા આપણા પરસ્પરના વિયોગથી (એકલા પ-
 ડી જવાથી) વાટમાં દાઈને કહ્યું હોય કે એમને હલો ! અથવા ચારને મોક-
 લીને તેમના સંયોગથી કોઈ પ્રયોગ (અભિચાર-મારણ) વગેરે કર્યા હોય
 તેથી વાટમાં એકલા જોઈને મારો એમ કહ્યું હોય.

૨૪૪ આંવા—આવા ચરવીર. હદે ધન—મને પ્રથમ એ વારતા મ-
 નમાં ન આવી ! મારતા—મારનારો. અરે ધન—કવિ કહે છે કે અરે
 હાય ! યુધિષ્ઠિર મરે કે જીવે એ બેમાંથી એકકે બાબતનો વારતા (અટકા-
 વનાર) કોઈ નથી ।।

નીર વિપાણુ કંઈ, દૂષિત લે'વાતુ નથી,
 કાઈ તો કે'વાતુ નથી, જૂઠા સહુ જોગ એ ॥
 મરાણુ પામીને પડ્યા, ધરાણુમા નાઈ મારા,
 વરણુમા વાડ દિસે, નો'ય નો'ય રોગ એ;
 વિકૃતિ જાણાય નહ, આકૃતિ કળાય રૂડી,
 રે કૃતિ આ કોની ત્યારે, વિચાર તો ફોગ એ ॥ ૨૪૫
 હસતા જાણાય મુખ, દુઃખ ન જાણાય રજ,
 વિપવેશી કેમ ચૂકે, વિકૃતિના કામમા;
 ભીમ ભડને ન લાગે, વિપ મહારોપકેડ,
 અજ્ઞાન પડે ન એથી, ગયો ઇદ્રધામમો,
 નકુલ ને મહુદવ, જાણી જાય તતખેવ,
 ત્યારે હવે કેમ થયુ, રહ્યુ ક્રિયા નામમા ?
 પાળનારે પૂરા કર્યો ! ધારનારે ધર્યો નહિ !
 વારનારે વાર્યો નહિ, ગયા નહિ ગામમા ॥ ૨૪૬

૨૪૫ વિચારી—વિચારવાળા વિચારવાળાના એ જોગ છે કે જ્યાં
 જ્યાં ત્યાં તેને વિચાર થાય । જૂઠો ઈન્—નીર વિપથી દૂષિત થયુ છે એવો
 જોગ જો ગે માન્યો હતો તે સહુ જૂઠો છે । ઝેર નથી તેની સામિતી આપે
 છે વરણુ ઇન્—એમનો વર્ણ (કાનિ) વાર (સુદર—સારી) દેખાય છે,
 માટે એ વિપરોગ તો નથીજ । વિકૃતિ—નિકાર (દેહાદિમા) રે ઇન્—
 અરે ત્યારે હવે આ કોની કૃતિ હશે ' । એ (પાછળ જો કર્યો (તે) વિચાર
 તો ફોગ (ગિચા) છે

૨૪૬ વિપ ચઢનાથી ભાઈઓ મરી ગયા નથી તેના બીજા કારણ
 આપે છે હસતા ઇન્—ભીમને વિપ ન ચઢવાનું કારણ કહે છે જોગ
 ઇન્—દુષોધન વગેરેએ ભીમને ઝેરના લાહુ ખવડારીને, ગાળના પા
 થીમા નાખી દીધો હતો, ત્યાથી તે નાગલોકમા ગયો હતો નાગલોકની
 મુખથી તેનું વિપ ઉતરી ગયું તથા હવે પછી તેને કેંઈ પ્રકારનું વિપ

આવા શૂરવીરને કો, મારનાર નથી નથી;
 એક વિણ એમના ન, દાંડા આવે દાંડ તો;
 કાળ જે વિકાળ ખાય, ખતક ન જોળી જોળી,
 મારનાર એ મરોડી, તંત જાણ તોડ તો;
 મોટી માન મૂકી કદી, લઘુ સુત ખાઈ જાય,
 પિતા રહે પડ્યા અને, બાળકાને જોડ તો;
 તેમ મૂકી મને અને, ગયો જોડો વાળી ગામ,
 ભુંડા ! યજ્ઞ કામ તારું, હવે છાલ છોડ તો. ૨૪૭
 માન્ય તું વિનતિ મારી, આ કાયાને કર્ય તારી,
 ખાતાં નહિ લાગે ખારી, ખાઈ જને ખાંતથી;
 રહે એવા ઘણા તેને, કાળ ન ગણે કદીએ,

ચઢે નહિ માટે અમૃતપાન પશુ કરાવ્યું હતું. માટે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે
 મોટો શેષ નાગ હોય તો તેનું પશુ વિષ ભીમને ચઢે નહિ તો બીજા
 અક્ષય નિપતે તો ટાણુ પૂછે છે । અર્જુનને વિષ ન ચઢે તેનું કારણ કહે
 છે. ગયો ઇન્દ્રધાનુમાં ઇન્દ્ર—અર્જુન સ્વર્ગ લોકમાં ગયો હતો ત્યાં અમૃત
 પાન કરેલું હોવાથી તેને પશુ વિષ ન ચઢે. નકુલ સહદેવને પશુ વિષ
 ન ચઢવાનું કારણ કહે છે: જાણી જાય ઇન્દ્ર—તે જોઈ હોવાથી તત્કાળ
 જાણી જાય કે આ પાણી વિષવાળું છે માટે ખીચા ગોચ્ય નથી, ત્યારે હવે
 શું કારણ હશે તે નિર્વેદ ધામીને કહે છે. પાળનારે ઇન્દ્ર—જે મનુષ્યનો
 પાળનાર ઇન્દ્ર છે તેણે જ એમને પૂરા કર્યા । ધારનારે ઇન્દ્ર—જે આખા
 જગતનું ધારણ કરનાર છે તેણે એમને ધારણ કર્યા નહિ તથા જે શેષ
 દાઇનો વારનાર છે તેણે એમને મરતાં વાર્યા નહિ । અને તેથી તેઓ
 ગામમાં (અર્થાત્ પોતાના સ્થળમાં) ગયા નહિ । ।

૨૪૭ તંત ઇન્દ્ર—જે તંત બાકી હોય (જે એક બીજાના અવલગનથી
 ટકી રહેવાપણું હોય) તેને કાળ તોડતો. જોડનો—ખેંચતો. ગામ—પોતાને
 ગામ (યજ્ઞપુરીમાં). જાણ-કેડો.

ગણતાં ન કાજ થાય, (જે) ભમે એવી શ્રાંતથી;
એવા માંહી એક નવું, હવું જોયું રાયે ઝટ,
કાષ્ટવાળો મૃગ પીએ, સલિલ તે શાંતથી;
જોતાં માંહી આદ્યું ઝટ, તીર રણધીર થઈ,
કાષ્ટ હરી લઈ આજ, છૂટું પેંદા દાંતથી. ૨૪૮

એવો જ્યાં વિચાર કરે, પાણી પી રહ્યો તે મૃગ,
ગઈ દગ ભાઈ ભણી, અરે હાય શું કરું !
મૂઆ મૂકી જાડું કેમ, વાધ વર જાય ખેંચી,
અરે પ્રભુ ! કેમ કરું, ધ્યાનમાં કયું ધરું ?
ભંધુ ન છોડાય હુંથી, દિન કાજ કેમ છોડું,
અરે પ્રભુ હાય જોકું, વખોડતાં હું કરું !
શિવ ! શિવ ! કહી પડ્યો, ઉડ્યો ઝટપટ કરી,
હાય ! નાશી જશે મૃગ, કાષ્ટ ન શોણે હરું ! ! ૨૪૯
ખાજ પડ્યા જોઈ ભાઈ, રોઈ ગયો રાય ઘણું,
કરું શું કરું શું કહી, કૂટ્યું અતિ ભાજને !
મૃગ ધીમે ધીમે ચાલે, વાર વાર જુએ વળી,
આવ્ય આવ્ય કાષ્ટ આપું, એવા કરી તાલને !
જોઈ એવું ધર્મસૂત્રુ ધ્યાનને દહાવે ઝટ,

૨૪૮ તારી કરમ-અર્થાત્ મારી નાખ. ગણતાં ઇ—જે એવી શ્રાંત-
થી ભમે—જે ધાજને ખેલાવે તેને આવીને લેઈ જાય, તો તેનું. કાજ થાય
નહિ—તેના ધારવા પ્રમાણે નિયમ રહે નહિ. સલિલ—પાણી. પેંદા ઇ—
પેહેલાં તો તે દાંત (ઇન્દ્રિય દમન કરવાવાળા આઠાણ)ના ઝણધી છૂટું !

૨૪૯ દગ—દણિ. કયું—અરણીકાષ્ટ લાવવાનું કે ભાઈના મરણ-
નો શોક કરવાનું ? વખોડતો ઇ—હે પ્રભુ ! તને વખોડતાં મને કર લાગે છે.
(અન્યથા તારાં કામ તો વખોડવા જેવાંજ છે !)

ઉભયથી એક ધારે, શાંત કરી આળને;
 પારકાનું જોવું પે'લું, સ્વાસ્થની સોઇ તણ,
 રાયકેરો ધર્મ એવો, વીસરાવે બાળને. ૨૪૦

મારે મરવાનું નિશ્ચે, મરી પડ્યા બંધુ સાથ,
 ત્યારે ધર્મ શોણે તણું, છેલ્લેલો હુંય તો;
 છવતા રક્ષાયા નહિ, મૂઆ ત્યારે પાસ નહિ,
 કેમ મૂઆ જાણું નહિ, રહી કરું શુંય તો ?
 જ્યારે આવી રહે કાળ, ત્યારે મરવાનું મારે,
 મરુ કરું વિનતિ હું, જાળવજે શુંય તો;
 મૂઆ મારે નિમિત્તે તે, મૂની જાઉં ધર્મકાળ,
 આહા ! દૈવ આ કરવા, એક તુંજ છુંય તો ! ૨૪૧

કાંઈ ધર્મ પાડ્યા હોય, મેં કદી આ દુવિતમાં,
 તો તો પ્રભુ રક્ષજે એ, જઈ આવું જ્યાં સુધી;

૨૪૦ પાછા—હરીને. પડ્યા—(ભૂમિ ઉપર). વીસરાવે ઇ—રાજાનો એવો ધર્મ છે, તે તો ને બાળક (મૂર્ખ) હોય તેજ ભૂખી જાય. અથવા એ ધર્મ એવો છે કે પોતાના બાળ (પુત્ર)ને બૂલાવે (પારકાનું બધું કરવાના ધર્મવડે).

૨૪૧ કેમ ઇ—હું ધર્મનેઅર્થે મૃત્યુની પાછળ પડી અરણી કાઢ સેવાને જાઉં તો ખરે. પણ આ મારા બાધ મરેલા એકલા પડ્યા છે તેમને હું કેમ જાણું નહિ ? અર્થાત્ તેમને હું એકલા મૂકીને કેમ જઈ શકું ? કદાચિત્ હું આવી રહું તો રહીને પણ શું કરું ? અર્થાત્ ધર્મકાર્ય કરવા માટે જવું જો-ઈએ. જ્યારે ઇ—જ્યારે મારો કાળ આવી પોહોયશે (ધર્મકાર્ય પૂરું કરી રહીશ) ત્યારે મારે પણ મારા બાધજોની સાથે મરવાનું છેજ; પણ ત્યાં સુધી, હે પ્રભુ ! તુ તેમને જાળવજે, એવી હું તારી વિનતિ કરું છું. આ-હા ! ઇ—હે દૈવ ! મરેલા બાધને પડ્યા મૂકીને ધર્મ સંજાળવા જવાની મને દુરજ પાડનાર તું એકજ છે !

બીજું ન બોલાય હુંથી, નમું દૈવ તને આજ,
કાજ એટલું કરે તો, કહું તને મા'સુધી;
નથી જાણતો હું ધર્મ, કર્મ મારા કૂડ અનિ,
જેજે દૈવ તોય સામું, વિનવું થઈ કુધી;
અ પ ત્યાહી જ પ ખરો, સંપે સુખી થાય સર્વ,
સંપ એવો શવને હું, કરાવા કડે પુદ્ધિ.

૨૫૨

બીમબાડ મારાથડી, જંચલી રાખય નવ
મોટે પડયા ત્રણને હું, લાગુ એની પાસ રે,
અગ્નિથી બચાવ્યા જેણે, તોડી ક્યો વનમાય,
સાચવગે મૂતો તેહ, એની ધર આશ રે,
નિર્ણય એવો કરી ત્યા, જઈ સા'ચો સહદેવ,
હજવે હેઠા મૂકે તો, કેવો માયા પાશ રે !
નકલને લાવી એમ, બીમ પાસે તાં સૂવાડ્યા,
આહા ! દૈવ કેવી ઘડી, કાઈ કરચ કપાશ રે !!

૨૫૩

કાષ્ઠવાળો મૃગ જેહ, જાણે રહ્યો ઊભો જોવા,
હાગે નાયને શું રોવા, એમ સ્થિર થૈ રહ્યાં.
નૃપાળ કે' ધન્ય પ્રભુ, હું ખમાં આ ચુખ લહું,
પરમાર્થ કાજ કરા, વારિમા જઈ વહેા !

૨૫૨ ભાષ્યોત્તુ રક્ષણ કરવાને હરિની પ્રાર્થના કની આણ દે હે કાષ્ઠ
ઈ૦ એ—માર ભાષ્યોત્તને મા'સુધી—મોટા પુદ્ધિમાન કુધી—નગરી
પુદ્ધિવાળો રાત્રને—મડદાને અર્થાત્ ભાષ્યોત્તા મડદાને એક જગોએ
સાચીને મૂક

૨૫૩ ત્રણને—અતુનાદિ ત્રણને. બીમની મહાવીરતા મબારેહ
અગ્નિથી ઇ૦ કાષ્ઠ ઈ૦—યુધિષ્ઠિરના કુખનો કાષ્ઠક તો કપામ (તર્ક) કર.

અર્જુન તું ઉઠ્ય ઉઠ્ય, લાઈ'ન્ને આ ઊભો મૃગ,
 દિવદેઈં યાય કાજ, આપું જોલ મેં કહ્યા;
 નથી ઊડતો નરેશ, નોરા કરે નામ લઇ,
 હા ! કહીને સા'ચો પછે, ગુડાકેશ તો ગ્રથો. ૨૫૪
 ઇંદ્ર પડ્યો અવનિમાં, તેને મહામતિ ગુરુ.
 બૃહસ્પતિ જ્યલે શું, એવું ત્યાં લેખાય છે;
 જળવે છે રાજ ઘણું, વાગે એમ મૂકે નહિ,
 ગાંડિવને ચૂકે નહિ, લક્ષણ લેખાય છે;
 લથડિયાં આવે તોય, જળવી જળવી ચાલે,
 દેવ બેઠા સહુ ભાળે, શી રૂડી રેખાય છે ।
 ધર્મ ધ્યાન ચૂકે નહિ, મારા કહ્યા મૂકે નહિ,
 અધર્મમાં હું'કે નહિ, પૂર્ણ આ પેખાય છે । ૨૫૫

૨૫૪ પરમાર્થ કાજ—(આલણનું અરણીકાદ આણી આપવા રૂપ).
 પારિમાં ઇં—અર્થાત્ પૂની મરં. આપું ઇં—મેં આલણને અરણી કાજ
 ' આણી આપું ' એમ જોલ કહ્યો છે તે પાળવો જોઇએ. નોરા—કાલાવાલા.
 નામ લઇ—હે અર્જુન ! એમ હાકો મારીને. ગુડાકેશ—અર્જુન(ને).
 ગ્રથો—ઉચ્ચયો (ભીમની પાને સ્ત્રગડવાને.)

૨૫૫ અર્જુનને ઉપાડતા ધર્મ ત્રિષે કવિ કલ્પના કરે છે: ઇંદ્ર ઇં.
 ગાંડિવ—અર્જુનનું ધનુષ્ય. શામાટે ચૂકે નહિ ? લક્ષણ ઇં—એ તો
 'ક્ષત્રિયનું' અને આસ કરીને અર્જુનનું લક્ષણ ગણાય છે માટે. ગાંડિ-
 વધારી નામે અર્જુનનેજ લાગુ પડે છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. લથડિયાં આવે
 —(તરસ યાક, ભૂખ, શોક, અને ઉપાડેલા ભારને લીધે). દેવલોકો
 સર્વમાં રહીને મુધિશિરનું આ દૃત્ય જોઇ તેની પ્રશંસા કરે છે: દેવ ઇં.
 શી ઇં—મુધિશિરની ભાગ્યની રેખા શી રૂડી છે । (ધર્મ રક્ષણ કરવા તરફ
 'દૃઢ મનોવૃત્તિ' હોવી એ મોટા ભાગ્યની નિશાની છે). અપવા, વક્રોક્તિ
 અર્થાત્ આટલો બધો ધર્મશીલ છતાં એને આવું કુ:ખ ભોગવવું ..

સ્ત્રીઓ કહે પુરૂષનાં, હૈયાં વજ્રકેરાં કર્યા,
 એ તો વાત ખરી કરી, ધર્મનંદને અહીં;
 રાય ધર્મ પાળવાને, માનવજા મૂકીને જંધુ,
 ચાલવા અતુર લાગ્યો, બાકી શું રહ્યું તહીં ! !
 નકુલ ને સહદેવ, પછે પાર્થને સૂવાડી,
 ધનુષાણ હાથ લઇ, આસતો ધયો સહી;
 નિશાન જે મૃગ તેને, જીએ ધારી રાય તેવે,
 સ્મરી આવે ભાઇ પડયા, ત્યારે જીએ હા ! કહી. ૨૫૬
 એમ જીએ આમ અને, વળી જીએ આમ તેણે,
 ધાર્યું કે નિશાન પડે, આશ કરવી કરી;
 દમયંતી ત્યાગ અને, નાસવાનો રાગ જેમ,
 નળ મહાભાગ ધારે, વૃત્તિ ત્યાં એવી વરી;
 તોય કર્યું નજે જેમ, તેમ આ અનળ કરે,
 કળિ તેની પૂડ અને, ધર્મ જીએ આ કરી;
 નળથી અધિક આ તો, મૂળા મૂકી જાય ગાદ્યો,

■ માટે એતું બાળ્ય શું દુઃખદ છે ! વળી પ્રશંસા કરે દેઃ ધર્મધ્યાન
 છં—ધર્મતું રક્ષણ કરવાતું ધ્યાન ચૂકતો નથી; જેમને મારા કદા, તેમને
 મરણાંતે છોડતો તથી; અને અધર્મ તરફ જોતો નથી; માટે આ તો
 પૂર્ણ (ધર્માચરણમાં) પેખાય છે ! !

૨૫૬ યુધિષ્ઠિરે જે ધર્મ આચર્યો તે અત્યંત કુણુ હતો. એમ લોકાક્રિ-
 થા કહી બતાવેછે: રામ છં. સ્ત્રીઓ છં. એ વાત શી રીતે ખરી કરી તે
 વણુ છે: રાય છં. નકુળ છં—નકુળ, સહદેવ અને પછી પાર્થ (અર્જુન)
 એ ત્રણેને ભીમની પાસે સૂવાડીને આ છદ્મ સ્ત્રીઓ પુરૂષનાં હૈયાંને વજ્ર
 જેવાં કહેછે, એ વાત ખરી, પણ તેનો પ્રથમ વક્તા જણાતો નથી માટે
 એતિહાસકાર.

કળિ ક્યાં ને ધર્મ ક્યહાં, ધ્યાનમાં જુઓ ધરી. ૨૫૭
 મૃગ ધીમે ધીમે ચાલે, મર્ણુની ન જીક ભાળે,
 રાય મન વાળે તોય, જાય તે પાછું ચશી;
 કાષ્ટ મારે લેવું એ કે, સંભાળવા પડયા જંદુ,
 અરે હા ! આ ગીધ આઘ્યો ! કેમ જાઉં હું ખરી !
 ખોતરી ખાશે જો આંખ, પાંખ મારી તૂટી જશે,
 માંખ બેઠી ઘાણી મુખ, સમડી તડે તરી !
 અરે દૈવ આણું કુઃખ, મારા કર્મમાં લખ્યું શું,
 મૃગ લાલ્ય દયા કંઈ, સંધણી શે ના ડશી !! ૨૫૮

૨૫૭ મુધિષ્ઠિરની દ્વિધા ચિત્તવૃત્તિ વર્ણુ છે: એમ ઇ. દૃષ્ટાંત આપે છે: દમયંતી ત્યાગ ઇ. રાગ-પ્રીતિ મહાભાગ-મોટા ભાગવાળો. તોય ઇ— તથાપિ જેમ નજે ક્યું (હેવટે દમયંતીને એકલી પડી મૂકીને ચાલતો થયો), તે આ અનજ (નજ નથી તે પશુ—મુધિષ્ઠિર) પશુ કરે છે (ભાષ્યોને પડયા મૂકીને ચાલતો યાય છે). બન્નેની સમાવતા વર્ણુ છે: કળિ ઇ— નજની પૂઠે કળિ પડેલો હતો અને મુધિષ્ઠિરની પછવાડે ધર્મ પડયા હતો ! કળિ અધર્મરૂપ છે, માટે અધર્મ કરતાં, ધર્મ પૂઠે પડે ત્યારે કાંઈક વિશેષતા થવી જોઈએ, તે વિશેષતા વર્ણુ છે: નજથી ઇ—નજ તો જીવતી દમયંતીને મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો, પશુ આ તો મૂએલા ભાષ્યને મૂકીને ચાલ્યો જાય છે ! શામાટે એમ ? કળિ ઇ—કળિ ક્યાં અને ધર્મ ક્યાં ? અર્થાત્ કળિ ધર્મ કરતાં ઉતરતો હોવાથી થોડું પરાક્રમ કરે અને ધર્મ તો તેનાથી શ્રેષ્ઠ માટે મારે પરાક્રમ કરે ! ! હવેના પેઢેલા પાદમા ધર્મકાર્ય કરવાની ઉત્સુકતા વર્ણુ— ને ઔત્સુક્ય નામે ભાવવર્ણુ છે તથા ભાષ્યોત્તરની પ્રીતિ વર્ણુને ' ભ્રા-તૃવિયયારતિ ' ભાવ વર્ણુ છે. આ બન્ને ભાવોની સ્પર્શ કરાવના અંગરૂપે વર્ણુ છે માટે ભાવસંધિ અલંકાર. બીજા પાદમાં નજનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર. છેલ્લા પાદમાં નજથી મુધિષ્ઠિરની અને કળીથી ધર્મની અધિકતા વર્ણુ છે માટે વિષમાલંકાર.

મૃગ ! રહ્યો પે'લાં ઊભો, તેમ રહે જરા ઊભો,
 ઝા'રાડી આણું હું વસ્ત્ર, વાઝે જે પડું કંઈ;
 એવે ગીધ અર્જુનને, ચાંચ મારવાને ધાય,
 હો ! હો ! કરે ધર્મરાય, ઝાસાન એણે હંથું !!
 મૃગ ઉતાવળો ચાલે, આગે આવે ઝાડી ઘણી;
 ચૂકે ચોટ વારવાર, દ્વિધા મને શું સંયું ?
 કવિ અધ્યા ! કહી દે તુ, શીદ આતાને રડાવે,
 રડાવશે બાપ તારો, પણ નેણે એ ધંયું !! ૨૫૯
 કહો કવિરાજ ! તમે, રાખ રક્ષ્યાં ભાઈકેરાં,
 કે હરણ પૂઠે ગયા, નૃપ ધર્મરાજ તો;
 કવિમણિ કવીશ્વર, કહે મહાધર્મધારી,
 મગ પૂઠે ગયો ઢાડી, છોડી સ્વયંકાજ તો;
 પડ્યો ધીમો મૃગ એવે, પાછું વાળી નેયું નેવે,
 તેવે પક્ષી નેયા ઘણા, મહાકૂર બાજ તો;
 મહાપવનથી જેમ, પતંગ પડે ને ચડે,

કરીછે—જેમ, જે આખ જોતરી ખાશે તો મારી પાખ (સહાય) તૂટી જશે
 ઇ. એ સંભવાના અલંકાર છે.

૨૫૯ ૫૩—૬૨. ઝાસાન ઇ.—એણે (ગીધના એ કર્મે) યુધિષ્ઠિરનું
 ઝાસાન (હોસકોસ) હંથું ! કવિ ઇ.—આતા બાણે કવિને કહેછે કે, અધ્યા
 કવિ ! હવે શું થયું ?—મૃગ પકડાયો કે નહિ ? તે જણદી કહી દે. તું આતા-
 એને શું કરવા રહાવેછે ? એ તો તારો બાપ (પ્રેમાનંદ) નેણે એ (રડાવાનું)
 પણ ધંયું છે તે ધણાય રડાવશે ! અર્થાત્ કરણા રસનું થયાવત્ વર્ણન તો
 પ્રેમાનંદન કરેછે અને વસ્ત્રમને એ રસ જમાવેલો દુષ્કર લાગેછે, એ ધ્વનિ
 દ્વિધા—એ તરફ રહેલું.

તેમ પડે ઉડે બાજ, લેવા નૃપ લાજ તો. ૨૬૦
 એવે જોઈ પર્વણીને, ઉડે સાગરતરંગ,
 એમ મૃગ ઉછળીને, પેઠા ઝાડી માંહી તો;
 ગીધ બાજ કાગ કૂડા, શૃગાલ ને વરૂ જતા,
 જીએ રાય બંધુ સા'તા, કશું કરે ત્યાંહી તો;
 રાંડ જોવાં શેઠાણાં ન, રડી જાણ્યાં કહે અરિ,
 માટે ડરી કવિ કહે, કથાભાગ આંહી તો;
 માજણ્યા ચૂકીને બંધુ, સધુ સુખતણ નૃપ,
 ધરી ગથા મૃગ પૂઠે, જોઈ ઝાડી જ્યાંહી તો. ૨૬૧
 આણુ દીધેલી વિચારી, પછે ધર્મરાજ ધરી,
 મનને અતિશે મારી, પડ્યો મૃગ પૂડજે;
 તોય જે સગાઈ તેને, વીસરે ન રાઈ રજ,
 ભાઈ જીએ પાછા ભાળી, મૃગ જાય ! શું વળે !
 રાકે દેવ ઉંચાં કરે, રાખ જૂમિમાં પડ્યાં જે,

૨૬૦ જોતાઓનો પ્રશ્ન કહે છે. કહો ધૃં. કવિરાજ—વક્ત્ર. નૃપસાજ—
 યુધિષ્ઠિરની પ્રતિષ્ઠા (ભાઈઓનું રક્ષણ ન થયું માટે).

૨૬૧ પર્વણી—પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા એ દિવસે સમુદ્રમાં મોટી
 ભરતી આવે છે તેથી મોજાં પણ મોટાં મોટાં થાય છે હરણની છલ ગો-
 ને એ મોજાં સાથે સરખાવી છે. ઉપમાલંકાર. શૃગાળ—શિયાળ. સા'તા—
 પ્રકટતા (મુએલા ભાઈઓને). કવિ કહે છે કે હવે પછીની કથાભાગ
 એટલો કથણમય છે કે તે મારાથી તો વર્ણવાય એમ પણ નથી, પરંતુ
 મારા અરિઓ એમ કહેશે કે વલ્લભ રાડ જોવાં શેઠાં રડી જાયતો
 નથી—કથણ વર્ણવી શકતો નથી તેથી તેમની નિંદાથી કરીને બાકોનો કથા-
 ભાગ અહીં કહ્યું છે. તે કથાભાગ કહે છે: માજણ્યા ધૃં.

રાય ને જણાય જ્યાં ત્યાં, મૃગસ્રો ઊભો કરે;
આવું આવું થાય તહીં, કવિ કહો કશું કરે ! !

૨૭૩ હોયે તે રડે, કવીશ્વર શું ખજે ! !

૨૬૨

ગયા ઝાડી મધ્ય જોય, મૃગ ને નૃપાળ પોતે,
મારે ઘણાં બાણ તાણી, મૃગને ન વાગતું;

મારવો ન મૃગ જોમ, નૃપમનમાં વિચારે,
પિતા જોમ દુષ્ટ પાળે, તેમ આને લાગતું;

કવિમણિ કરે કશું, ત્યારે કહે થયું તશુ.

૨૭૪ ૨૨૪ું દેતાં મૂકી, ભૂપ ભામ્ય ભાગતું;

ખાડામાંહી આડા પડે, ટેકરા ટીંબામાં અડે,

ઘાટ કર્મે લખ્યા ઘડે, ભોગવવું માગતું !

૨૬૩

૨૬૨ ભાષ—ભાષને. મૃગ ભય—મૃગ તો દોડ્યોજ ભય છે. રાજા
દૂર ભય છે તથાપિ તેની દૃષ્ટિએ ભાષનાં રાજ જણાય છે તે વિષે કહે છે:
શકે ઇં. વક્ષમ કહે છે કે મારે તો કર્ણસમય વર્ણન નથી કરવાતું તથાપિ
કર્ણાનનક ખનાવ બન્યાજ કરે છે ત્યારે હું (કવિ) શું કરું. અર્થાત્
એની મેળે કરણા વર્ણાધન ભય છે—અને એમ છે ત્યારે જેને ૨૭૩ હોય
તે રડે ! કવીશ્વર શું એવો ભય રાખીને વર્ણન કરતા અટકવાનો છે !

૨૬૩ પિતા ઇ—જેમ પિતા પોતાના દુષ્ટ છોકરાને પણ પાળેછે, તેમ
આ યુધિષ્ઠિર પણ દુષ્ટ (પોતાને દુઃખ દેનારો હોવાથી) મૃગને પાળે (રહે)
છે. (તેને ન મારતાં અરણીકાજ મેળવવાનો ચત્ત કરતો હતો માટે). કવિ
મણિ ઇ—કવિ કહેછે કે કવિઓમાં અણિરૂપ વલ્લભ હવે શું કરે ?
અર્થાત્ આ દુઃખતું વર્ણન શી રીતે કરે ? અને તેથી તે થયું તશું (જેવું
થયુંછે તેવુંજ છે) કહેછે. હવે તે ૨૭૪ ૨૨૪ું મૂકી દેતાં—અલંકાર વગરની
સાદી વાણીનો ઉપયોગ કરતાં કહેછે કે, ભૂપ (યુધિષ્ઠિર) તું ભાગ્ય ભાગતું
(નખતું) જણાયું. શી રીતે ? ખાડા ઇ. ભોગવવું ઇ—પૂર્વ જન્મનું
માગતું (દેવું) હોય તે ભોગવવું પડે !

ઝાડ મૂળમાં ભરાય, ધનુ ઉંચું હો તણાય,
 મૃગ જોતાં ન જાણાય, કરે હાય હાય રે !
 કાંઠા લાગ્યા ન ગણાય, કેશ તૂટ્યા ન ભણાય,
 કૈંવાં કહ્યું શું ઘણાય, કંપે કાય કાય રે;
 જુંડા ભાળ્યને જરાય, તુંથી સારું ન કરાય ?
 મૃગ દયાળું વદાય, આવું થાય થાય રે;
 દૈવે દયા ન ધરાય, તેમ અસુ ન હરાય,
 એતો ઘણેરો અન્યાય, કવિ ગાય ગાય રે. ૨૬૪
 મૃગ આવે નવ હાય, કૃષ્ણનાથ અફળાય,
 ફૂટાઇ કે વારવાર, અરે કહ્યું આ વડું !
 ધરી વળી ધીર મન, સ્મરે કહ્યું અન્ય કેશ,
 એવે આવ્યા યાદ વીર, ફૂંચ્યું મારું નાવડું ! !

૨૬૪ મૃગની પાછળ જતાં યુધિષ્ઠિરની શી દુર્દશા થઇ તે વર્ણવે છે: ઝાડ
 છં. ધનુ—ધનુષ્ય. ધનુષ્ય નીચું રાખે તો ઝાડના મૂળમાં ભરાઇ જાય છે
 . માટે ખેંચી શકાતું નથી; જો તેને ઉંચું લે તો તે તણાય (ખેંચાય). આવા
 કષ્ટથી કાયર થઇને યુધિષ્ઠિર દૈવને પ્રાર્થના કરે છે: જુંડા છં—હે જુંડા !
 (દૈવ !) લગાર તો સાચું જો; તારાથી શું કાંઇ સારું કામ બને એમ ન-
 થી ? અથવા તારાથી કાંઇનું સારું તો નજ થાય ! તું કહેશે કે એ તો મૃગ
 દુઃખ દે છે તેમ છતાં મને કાં કપકો આપો છો ? તો, મૃગ છં—મૃગજાતિ
 તો દયાળુ કહેવાય છે. માટે તેનાથી કાંઇ આવું થાય ? અર્થાત્ નજ થાય;
 પરંતુ આ તો એવું થાય છેજ થાય છે, માટે આ દૈવનું જ દૃઢ છે. અથવા,
 જુંડા ! (હિ મૃગ !) જરાક તો ગારા દુઃખ સાચું જો; શું તારાથી નાર
 સારું નથી કરી શકાતું ? લોકોમાં મૃગ તો દયાળુ વદાય છે એમ છતાં તા-
 મથી આવું થાય ? અર્થાત્ એ અત્યંત અધર્મિત છે. કવિ દૈવને બુદ્ધેશીને
 કહે છે: દૈવે ઈ—દૈવથી દયા ન ધરાય અને તેનાથી પ્રાણ પણ ન લેવાય
 એ તો મોટો અન્યાય છે !, ધર્મશીલ યુધિષ્ઠિરને પ્રાણાંત કહ્યું થયું હતું એ
 ધ્વનિ છે.

ક્ષત્રીધર્મ કેમ કહું, ધિકાર છે આજ તને,
 મૂઆ ભાઈ મૂકી આણ્યો, એહ પણ ના વડું ! !
 એમ દુઃખ આણી કરી, ક્ષત્રીધર્મ ધારી કરી,
 સમજ ને સારી કરી, કહ્યું વડુ આવડું ! . ૨૬૫
 પછે ધરી ધીર અને, વીર વડહથ થતો,
 ધનુ માંહી બાણ ધારી, બોલિયો એવુ મુખે;
 ન્તે કદી મે ધર્મકર્મ, કાઈ આચર્યાજ હોય,
 તો આ શર હરે કાઠ, ક્યારનો આવું દુઃખે !
 આચર્યા ન કર્મ રૂડાં, ધર્યો નહિ ધર્મ કદી,
 તો તો જન્મે બાણ વ્યર્થ, હવે આરા શી સુખે !
 કુધાતુર તૃધાતુર, કષ્ટાતુર શૂર અતિ,
 તેણે તેવી પ્રતિજ્ઞા ત્યાં, કરી આવીને રૂખે ૨૬૬
 મૂગ પણ દેવી હતો, તેણે વાત બાણી ઝટ,

૨૬૫ કૃષ્ણનાથ—દ્રોપદીનારવામી (યુધિષ્ઠિર). વડું—મોટું. અન્ય-
 નજ વગેરે. નજ વગેરેના કદને સમારીને ધીરજ ધરી વીર—બાહ્યો
 નાવડું—નાવ. માર સસારરૂપી નાવ રૂબુંદુ સ્મૃતિ અલકાર. ક્ષત્રીધર્મ
 ઈં—હે ક્ષત્રીધર્મ ! તને ધિકાર છે એમ હું આજ કેમ કહું ? એ ક્ષત્રિ-
 યધર્મ એવો છે કે જેણે મારા મૂએલા બાહને મૂકીને (પડયા મૂકીને)
 અહીં (તેમનાથી દૂર) આણ્યો છે ! એહ ઈં—ક્ષત્રિય ધર્મનું એ કૃત્ય
 પણ શું વડું નથી ! અર્થાત્ હેજ. કહ્યું ઈં—યુધિષ્ઠિરે પોતે પોતાની
 મેળ કહ્યું કે હું જે આ બોલુ છું તે આવડું (આવળું—વગર વિચાર્યું અને
 ધણું) વડુ છું. અર્થાત્ ક્ષત્રિયધર્મ સખધી હું જે આદેષ કરું છું તે
 ઠીક નથી

૨૬૬ વડહથ—મહાબાહુ (મોટા હાથવાળો, અર્થાત્ બળવાન)
 મતનખ કે ધીરજ ધરીને હોશિયાર થયો. કાઠ—મૂગના માથામાથી ક્યારનો
 ઈં—ક્યારનો હું ખી યાઉં છું. હવે ઈં—હવે સુખને વિષે શી આરા
 રાખવી ! રૂખે આવીને—હડ ધારીને

કે નાઠા નૃપાળયકી, તીર જોઈ તાણિયું;
 મારે શર જેવે શૂર, તેવે સાગરને પૂર,
 ગુમી રજકણ ઘાય, તેમ મૃગે માણિયું;
 નહિ ઘાડી ઝાડી કંઈ, પા'ડી આવી ઝાડી નહિ,
 તડી તોય નાશી ગયો, નામ ન પ્રમાણિયું !
 કરે શું બિચારો એહ, દહ અવશેષ એક,
 તેવડે કરેછે ધર્મ, દેવે કહ્યે આણિયું ।। ૨૬૭
 આગળ જોયો અપાર, પાછળનો પાર નહિ,
 આજુબાજુ વાર વાર, જોઈને દુઃખી થયો;
 મૃગલો ન દીઠા કાંઈ, ત્યારે તો નિરાશ થયો,
 હા ગયો ગયો શુ મૃગ, એમ કહી તે રહ્યો;
 કાર્યકેરી સિદ્ધિ જોઈ, આવે અંગમાંહી બળ,
 અસિદ્ધિએ અબળ તો, ઈંદ્ર સરખો લગ્યો;
 પછે યુધિષ્ઠિરતાણી, દશા કે'વી થઈ રહી,
 ગઈ ગઈ સહુ સક્તિ, હા ! બોલ મુખે કમ્પો ।। ૨૬૮
 પડ્યો પૃથ્વીપાળ પૃથ્વી, કોઈ નથી પાસ જેને,
 ઘસે હાથ પગ આતિ, બેશુશ્ચ થાય વળી;
 નિશ્ચે યમરાજ કૂડો, પુત્રને દ આણું દુઃખ,

૨૬૭ દેવી—દિવ્ય (દેવે મૃગનું સ્વરૂપ લીધેનું હોવાથી). શર—ખાણુ.
 તેવે છં—જેમ સાગરના પૂરમાં રજકણે પ્રસ થઈ જાય તેમ મૃગે માણિયું
 —આચર્યું. અર્થાત્ મૃગ અદર્શ થઈ ગયો ? નહિ છં. પા'ડી—પહાડની
 ઢાંચો. નામ છં—યુધિષ્ઠિરે પોતાનું નામ પ્રમાણુ કર્યું નહિ કે મૃગે
 યુધિષ્ઠિરનું નામ ન પ્રમાણુ ! અવશેષ—આદી.

રૂઠો એને કહે કોણ, બાપ મરો એ બળી ! !

ઘટિકા થઈ બે ચાર, તોય શુદ્ધિ આવી નહિ,

પડકો થયો પો'ર ત્યારે, આવી મૂરછા વળી;

આંખને ઊઘાડી કરી, મૂતાં મૂતાં સહુ નેયું,

કોઈ નથી હવે માફ, હોય તો આવે મળી. ૨૬૯

લાલ્ય તારે જાઉં ઊઠી, ભાઈ બેગો યાત્રાં તર્ફી,

આહી આવી હજી કોઈ, ત્યારે મળે ભાઈ ક્યાં ?

એમ કરો ઊઠ્યો રાય, ચાલતાં કપે છે કાય,

હાય ક્ષત્રીધર્મ જાય ! (એ) કહ્યું મનમાંહી જ્યાં;

નમતો નૃપાળ દિન, નમતો થયો છે દિન,

ન મતા રહીજ અંગ, કોણ કરે સાહી ક્યાં ?

ચિંતા મકટી છે પૂર, રજે પડી જાય રાત,

પ્રાતતાણી કોણ વલે, શુભ નથી કાંઈ ત્યાં ! ! ૨૭૦

એવી ચિંતા ધરી ચાલે, ચાલતાં ન પંથ ખૂટે,

વેગે ચાલે કેમ કરી, વિચારો જીવો મને;

મેર બેઠો દિન એમ, જાણાયે નૃપાળને તે,

આંજવાના પાણી જેવું, દેવ કરતા વને;

આતિ દુખી જીવે રાય, ત્યારે સૂર્ય તપે આછો,

અલપ દુખી જીવે જ્યારે, મખર તાપે તને;

(એમ) પાળનાર જો મળે, તેનો કર કોણ આલે,

કરણને કેમ ટાળે, કશું કવિની કને ? ૨૭૧

૨૬૯ આવી—જે મૂછા આવી હતી તે વળી. ૨૭૦ નમતો—દુઃખથી નીચે વળી જતો. ન ધૃ—અંગમાં મતા (માલ—શક્તિ) રહી નથી. સાહી—સાલ.

૨૭૧ મેર બેઠો—આથમ્યો. આંજવાના પાણી જેવું—આંજવાનાં પાણી જેમ પાણી ન હોય ત્યાં દેખાય છે તેવોજ બ્રમ સર્વ આથમ્યા સંબંધી પશુ

માથે પડ્યું સે'લું કહ્યું નહિ યત્તા સુધી નડે,
 સૃષ્ટતાણી સીધી રીત, સ્પષ્ટ કરી બાણુ જો;
 જોમ જો બિચારો સારો, સહે કષ્ટ કહે કુને,
 દહે અંગ, રહે દુઃખી લહે કશું લાણુ જો ?
 સેવાતું જો દુઃખ હોય, દાહી જે લઈએ જાત,
 સેવાતું નથી કંઈ જો, તપે તેણે માણુ જો;
 દુઃખ કહી કહી કંઈ, વિચારીએ જોણું થવા,
 બીજું કશું કરીએ કો', મન મધ્ય આણુ જો. ૨૭૨
 આવ્યો જેણે રાહ નૃપ, તે ચૂકી ગયો ચતુર,
 સુધાતુર તૃપાતુર, ધરે કોમ જાનને ?
 નગરગાં કુર્યો નહિ, નગરપતિ કંવાયો,
 નગ રતિ રૂઠે જીએ, સુણે કૂર જાનને;
 વ્યાસતાં ચાલે ન પગ, એવે અટપટું આવે,
 રાહ તે જો ચાર જીએ, જીએ તવ સાનને;
 તર્ક ને વિતર્ક જેના, મંદ થઈ ગયા અતિ,

દેવોએ મુધિહિરને ઉત્તમ કર્યો. પ્રશ્ન—અત્યંત તીવ્ર કશું ઇ—કવિની
 કને કશું હિ વાર ? અર્થાત્ કશું થતોજ હોય ત્યાં તેને ન થવાને કવિની
 પાસે કાંઈ સાધન નથી, નહિ તો શ્રોતા ઉપર દયા લાવીને તે કશું થવા દેત
 નહિ ।

૨૭૨ નંદ ઈ—એ કષ્ટ દેહ નંદ થાય ત્યાં સુધી નડે. મુઆ પછી
 કષ્ટ રહેતું નથી. સ્પષ્ટતાણી—સરજેલા પદાર્થોની અયવા સૃષ્ટિની. રહે ઇ—
 જો કશું લાણુ તે લહે (જીએ) તો તે દુઃખી રહે વાર ? અર્થાત્ નજ રહે.
 દુઃખ જોણું થવાનો માર્ગ વર્ણવે: દુઃખ ઇ—દુઃખ કહી કહીને કંઈક જોણું
 થવાનો વિચાર કરીએ છીએ.

ઉનમાર્ગે જાય તેણે, લહે મહારાનને.

૨૭૩

કોક પથે જઈ કરી, ફરી પાછો આવે તહીં,

એમ ન ઉઠે પંથ, રાય રહે છે અતિ ।

આહો મારા ભાઈકેરાં, રાવ મૂકી આવ્યો કહીં,

હવે ન જવાય હુ થી, રૂંધાઈ મારી ગતિ;

પાપ કર્યાં કર્યાં મળુ. સામું ન જુએ તું વિભુ !

શંભુ ભજ્યા નવ રજ, પિત્રે મહામતિ !

મળુ પંથ દે બતાવી, મળું મારા ભાઈને હું,

બળુ ભેગો જાઈને હું, પીડા રી કરૂં છતી !

૨૭૪

પછે એસી એક સ્થળ, કયો કયાં સુધી વિચાર,

વળી ઉઠી આવ્યો વીર, વીર પડ્યા ઝાળતો;

વાટે આશ્રતાં વિચાર, એવો આવ્યો તોણી વાર,

કપટ આ હશે કોનું, ઘાલ્યું ધરાખાળ તો ।

મેં પણ કરી છે બૂલ્ય, પડ્યા આઘા ભાઈ આણી,

તટપર ધર્યા મેં એ, તોલ્યો નહિ તોલ તો;

હાય ! જળચર કોઇ, ખેંચી જશે જળ માંહી,

૨૭૩ માર્ગ કેમ બૂલ્યો તેનું કારણ કહે છે: ક્ષુધાતુર ઈ. નગરમાં ઈ.—યુધિષ્ઠિર જો કે નગરપતિ (રાજા) કહેવાયો છે તથાપિ તે હમણા નગરમાં ફર્યો નહિ. ત્યારે કયાં ફર્યો ? નગ ઈ.—જ્યારે તેની રતિ (ભાગ્ય-ની) રહી ત્યારે (હજણા) તે નગ (પર્વત) ને જુએ અને પ્રશુઓના ફરે ગાનને સુણે છે ! 'નગર' એ અક્ષરોની જૂદા જૂદા અર્થે આવૃત્તિ છે માટે યમકાનુપ્રાસ, ઉનમાર્ગે (ઉન્માર્ગે) ઉવાટે.

૨૭૪ કોક—કોક, પથે—માર્ગે. મહામતિ—મોટી બુદ્ધિવાળો. છતી-પ્રકાર.

કરીશ હું કયું ત્યારે, વાળ્યો મેંજ રોજ તો !! ૨૭૫
 મકર ગળી જશે કો, મકર મારશે કોઇ,
 મ કર પ્રભુ તું એવું, વિનવું વળી વળી;
 હાય ! મૂઆ ભાઈતાણાં, રાજ કદી જોડે નહિ,
 તો તો જીવ જાય તર્ત, ઉછર્યા હળી મળી !!
 આટલાથી થયું પૂરું, દૈવ ન દઇશ કુઃખ,
 મુખ લીધું સાંભરી તે, મરું હું બળી બળી !,
 ભૂતો પડી અકળાઈ, મૂઆ ભાઈકેરું મુખ,
 ત્રિમુખ થાયછે મુને, જાઈ હું છળી છળી !! ૨૭૬
 એમ વાતો યાદ કરી, હા ! હા ! કહી કૂટે શિર,
 પડે પૃથ્વી પર પોતે, રાતે રાતે ઊઠતો;
 ભૂતો પડે ત્યારે કાંઈ, ભાનને ઠેકાણે લાવે,
 અરે થાય આમ કેમ, કહી કર્મ કૂટતો !!
 મહાકૂર દૈવ તેને, કોઈની દયા ન આવે,
 રડતાં ને એ રડાવે, રંગ જોઈ રૂઠતો;

૨૭૫ ક્યાં સુધી—ધણી વાર સુધી. કપટ છં—જો આ કોઈનું કપટ હશે તો તો મેં ધરાભોજ ધાલ્યું ।—મેટો અનર્થ ક્યો । શો અનર્થ ક્યો તે બતાવે છે: મેં પણ છં—મારા ભાઈ પાણીથી આધા પડેલા દત્તા તેમને મેં પાણીના તટપર લાવીને ધર્યા પણ સગાર તોલ તોલ્યો નહિ ।—વિચાર કરી જોયો નહિ । શો વિચાર તે કહે છે: હાય ! ઈ. રોજ—ગજજ.

૨૭૬ શો રોજ વાળ્યો તે કહે છે. મકર છં—કોઈ મકર (મગર) ગળી જશે અથવા કોઈ મકર (મકર—મુકર)—નકી મારશે; હે પ્રભુ ! હું તને વળી વળી વિનવું છું કે તું એવું મ કર (માકર)—ન કર. તર્તજીવ જવાનું કારણ કહે છે: ઉછર્યા છં. મૂઆ ભાઈ છં—મારા મરી ગયેલા ભાઈઓનાં મુખ મને વિમુખ (ઉજાડાં) થાય છે—(નહિ મળવાથી).

એમ મહાદુ.જે પાપે, ચાલતા ચાલતાં ભૂખે,
 આડા જતા નાગ જોયા, યયો દિગમૂઢ તો. ૨૭૭
 અપશુકન શમાવી, વગી આગે ચાલ્યો બૂપ,
 રૂપરંગ ગયા જેના, ભાઇ ભાઇ ઝંખ તો;
 એવે થયુ સુખ જાણે, ઉડતા દેખાય પક્ષી,
 નિશ્ચે સરતટ ચાલ્યે, તૂટ્યો દુ ખ દ ખ તો;
 એવા સુખ માહી દુ ખ, વિચાર વડેરો લાલ્યો,
 હાય ! શુ જે ઉડે પક્ષી, કરી ખાલો ખ ખ તો;
 સુગ્રી છે મેં એવી વાત, ગીધાદિક પક્ષી જેહ;
 મૂઝો હરતી એક-દિને, ખાય ધારી ધ ખ તો ! ૨૭૮
 તા આ ચાર માનવીનાં, મૃતક ખાતા શી વાર,
 હાય હાય ધિ ક મુને, ગયો મૂકી જાય તો !
 હવે વિચાર્યથી કશુ, અમુ હીણુ પડ્યા બ ધુ,
 સ ધુ સહ ગચું મારે, કાણુ મારો કે'ય તો;
 એગ કબર કરતો તે, દિવ દુ ખ ધરનો તે,
 વાર વાર રડતો તે, દુ ખ કશુ લે'ય તો;
 જોયા આધેયકી તેણે, પડ્યા બ ધુ પાધરમા,
 અડ્યા પક્ષી માસ ખાવા, ધર્મ જુએ તેય તો. ૨૭૯
 ધનુધને બાણ ઠોકી, ઉરાડવા લાગ્યો બૂપ,
 જોયા કેડ ઝેર કેલુ, જો જો સહુ આજ તો;

૨૭૭ દિગમૂઢ—દિગમૂઢ ૨૭૮ સરતટ—નગાવનો કિનારો ખાલી
 ખ ખ—(ભાઈઓના મડદાને) ગીધાદિક—ગીધ વગેરે ગામ્બહારી પક્ષી.
 ધ ખ—ધ ખના—વિચાર (ખાવાના)

૨૭૯ મૃતક—મડા અમુહીણુ—પ્રાણુ વિનાના કાણુ ઈન્—હવે મને
 'મારો' એ પ્રમાણે કાણુ કહેશે !

નેણુ મેઘના મડાકા, મુણ્યા ઘણી વાર મોટા,
 ધનુષ્યના ઠાકા તેને, લાગે કે'તાં લાંબ તો;
 તો પાણુ બે આંખતણી, શરમ ધરે છે મહુ,
 તેણું કથું પક્ષીએ ત્યાં, ઊડી નાકા બાજ તો;
 પડતો આખડતો તે, આવી પોચ્યા વેગે કરી,
 મૂઆ ભાધને આલિંગ્યો, નેણુ થયું કાજ તો । ૨૮૦
 નૃપ કે'તો ધન્ય ધન્ય, મણુ ! નેયું પાણું વાળી,
 રાખ્યા રક્ષી બંધુ મારા, દુઃખમાં આ મુખ છે ।
 જીવે પાર્થદાથ ભાણી, નજર ગદ્ય તે ઘડી,
 હાય ! કોચી ખાધો શુંએ, હજી મોટું દુઃખ છે ।।
 જીવે વૃકોદરકેરા ઉદરને જીએ રાય,
 હાય હાય કોચી ખાણું, કાળને સી જૂખ છે ।
 નકલ ને સહરેવ, સાચું ન જોવાય કુંથી,
 અરે કથું આવું દેવ ! કાણું મારું મુખ છે ।। ૨૮૧
 કહે' શું મણુ પોકાર, બતાવું શું કરે કરી,
 શ્રીણુ ને નેત્ર તારાં, જીએ સશે જીએ છે ।
 મારા પર કેર કર્યો, વેર આણું લેઈ મણુ !
 મે'ર તારી મૂલગી ન, આવી દૃષ્ટે જીએ છે ।
 તને ગમ્યુ તેજ ખરૂ, કરચ હજી કંઈ વધું ।
 બધું કર્યા પૂઠે મણુ ! તુય મુખે સૂએ છે ।।

૨૮૦ નેણુ—જે પક્ષીઓએ. તેને વાગે ઇન્—તેને અમર કરે, એમ કહેતાં મને લાજ લાગે છે । અર્થાત્ ધનુષ્યનો અવાજ સાંભળીને તે પક્ષીઓ કાંઈ બીઠે એવા નહોતા ત્યારે કેમ હડી ગયા ? તેપણુ ઇન્. ૨૮૧ પાણું વાળી નેયું—કરજી કરી. વૃકોદર—બીમ.

એમ પ્રભુ દેવને તે, કે'તાં કે'તાં ડરી જાય,
 ડરી જાય ઠંડ વિના, ગાઢે સ્વર રૂએ છે । ૨૮૨
 તપાતાણું દુઃખ અતિ, તેણે પૂરું રડાય ન,
 ઉભરો શમે ન તેથી, અમુઝાએ મનનાં;
 પાણી પાસે હવું પણ, ભાઈ વિના પીએ કેમ,
 નેમધર નેમ તજે, કાણુ કહે જનમાં?
 દુઃખીઓ બિચારો રાય, મરે તોય સારું થાય ।
 જાય દુઃખ દૂર અને, આવે શુભ દિનમાં;
 પણ કૂડો કાળ ઘણો, ન મારવા તેને મારે,
 પુત્રશ્રાદ્ધ પિતા સારે, તૂટી મરે તનમાં. ૨૮૩
 તેવું થયું આને અહીં, દુઃખ દુઃખ જહી તહીં,
 મૂઝા ભાઈ બૂરે હાલ, નેછને રે'વું ટકી;

૨૮૨ અવશ્ય ઇ—હે પ્રભુ ! તારા અવશ્ય સર્વત્ર સાંભળે છે તેથી હું
 પોઠાર શું કરું અને તારાં નેત્ર સર્વત્ર જુએછે તો હું કરે કરીને (હાથપડે)
 શું બતાવું ? એ નેછને તથા સાંભળીને તું સંશે (સંજાય) જુએ છે—
 તને નિશ્ચય થાય છે. આવી ઇ—હે પ્રભુ ! તું મને આવી દૃષ્ટિથી જ જુએ
 છે । બધું ઇ—મારું બધું અનિષ્ટ કર્યા પૂઠે હે પ્રભુ ! તું પણ હવે સુખે સુખે
 છે ? ડરી જાય—દુઃખના બયથી—હવે મારું શું થશે એ બયથી. ડરી જાય
 —તેનાં ગાત્ર ટાઢાં થઈ જાય.

૨૮૩ નેમધર ઇ—ભાઈઓને મૂકીને પાણી પીવું નહિ એવા નિયમને
 ધરનારો નિયમ તજે એમ કાણુ કહેશે ? કવિ કહે છે: દુઃખીઓ ઇ—દિનમાં
 —દિનમાં. શુભ દિનમાં આવે— તેના દિવસ સારા થાય. (મૂઝા પછી
 દુઃખ થતું નથી માટે). ન મારવા ઇ—જેને ન મારવા નેછએ તેને. પુત્ર-
 શ્રાદ્ધ ઇ—પિતા પુત્રનું શ્રાદ્ધ સારે અર્થાત્ પિતા પેહેલાં પુત્ર મરી જાય
 અને તેથી પિતા પોતાના શરીરમાં તૂટી મરે—પિતાનું શરીર દુઃખી થાય,
 એવું કૃત્ય પણ કાળ કરે છે ।

વિચારવંત છે પોતે, આપઘાત કરે કેમ,
 દુઃખ દારકેરું કેવું, માતે સુણી ના વકી !
 અરે પ્રભુ હાય હાય ! કવિ કેઇ પેર ગાય !
 કૃપણ ! કૃપા કરય કંઈ, (કેમ) સેવાય તારાથકી !
 દુઃખીઓ બિચારો ધર્મ, સુખ નથી જોયું લેશ,
 નરેશ એ નામતણા, કબ્જ સકટી ધકી. ૨૮૪
 ન્યાય કરનારે જ્યારે, અન્યાય તો હર આણ્યો,
 ત્યારે કપિતાણું કોણ, સાચે સાચું સાંભળે !
 પણ કવિ આખરને, જોયા વિના કહે નહિ,
 રાખ બેઠો રહે નહિ, અગની વિના બળે;
 રહી થાક્યો ફૂટી થાક્યો, ત્યાર પછે પડ્યો પૃથ્વી,
 હવે ઊઠવું ન મારે, પ્રભુ ! કહ ના કળે;
 મૂરખ લગાડી મીઠી, આંખ બંધ મુરે દીઠી,
 લાગી યમને અંગીઠી, પોઠી ગયો તે પળે. ૨૮૫

૨૮૪ આને—ધર્મને. દુઃખ ઇ—દાર (દ્રોપદી)નું દુઃખ કેવું હશે તથા પોતાની વકી (અર્થ. સમાચાર) માતે સુણી નથી તે વિષે વિચાર કરનારો રાજા આપઘાત કેમ કરે ? કદશકટી ઇ—તેના ઉપર કદની શગડી ધકી રહી છે .

૨૮૫ ન્યાય ઇ—ન્યાય કરનાર જે ધર્મ દેવતેણે જ્યારે આવો અન્યાય કરવાનો (વિચાર) હરમાં આણ્યો (ધર્મવાનને દુઃખદેવા ૩૫) ત્યારે કવિનું કથન સાચેસાચું હશે તથાપિ કોણ સાંભળે ? અર્થાત્ ધર્મસરખો યુધિષ્ઠિરને અન્યાય આપે છે ત્યારે ઓતાઓ મારી વાત બોલી કરાવીને મને પણ અન્યાય આપે એમાં નવાઇ નથી ! પણ કવિ તો તેની આખર અવસ્થાને જોયાવિના કહે નહિ—આવું વર્ણવે નહિ. બેઠો રહે નહિ—તેનાથી બેસી શકાતું નથી (અતિ દુઃખને) લીધે. પ્રભુ ઇ—હે પ્રભુ ! તું જો મારું કદ નથી

નિર્જરવિચાર.

એવું દેવે જોયું જદા, તદા તરશ્યા તે ઘણા,
હરખ્યા ધર્મણું મન, ધર્મધારી જોઇને;
યથું એનું ઉલટ ત્યાં. યુક્તિ સૂઝયાથકી તો,
તરશ્યા તે હરખ્યા સૌ, રહ્યા હર્ષ્યા રોઇને,
રોયાનુ કારણ કહે, કવિમણિ કવીશ્વર,
ધમ ધારે તેને દુઃખ, નહિ પાપી કોઇને;
આગળ આવી કે' ઈંદ્ર, હજી ન પરીક્ષા થઇ,
એટલુ તો કરે સહુ, નાખો સસો જોઇને. ૨૮૬
મારો સુત અર્જુન જે, ચાલ્યો નવ ઉર્વશીથી,
ઋષિ મુનિ ચળે જોણે, લાઇજાને એ ખાલ્યો !
એમાંનું આને ન કાંઇ, હજી થયું નથી લાઇ,

કળતો(સમજતો) તો લગાડી ગીડી—ગીડી માની. અર્થાત મૂઠા થઇ !
યમને—ધર્મદેવને (રખેને ખરેખર પ્રાણત્યાગ કરે નહિ, એવા બંધથી) કપી
વખતે યમને એ ગીડી લાગી ? પોઢી ગયો છું—જ્યારે તે મૂર્છિત થઇને પડ્યો
ત્યારે. એ ગીડી—શગડી (બગતરા).

૨૮૬ દેવે—ઇંદ્ર પક્ષના દેવોએ. તરશ્યા—ત્રાસ પામ્યા. ધર્મણું—
ધર્મ દેવની પક્ષના દેવો—શુ જોઇને હર્ષ્યા ? ધર્મધારી' છું—યુધિષ્ઠિરને
ધર્મ ધારણ કરનારો જોઇને. યથુ છું—પણ ધર્મની હજી વધારે પરીક્ષા
કરવાની યુક્તિ ઇંદ્રને સૂઝી આવવાથી એનું ઉલટ થયું, તે કહે છે તર-
શ્યા છું ધર્મ છું—જે કોઇ ધર્મને ધારણ કરે છે તેને દુઃખ થાય છે અને
કોઇ પાપીને દુઃખ થતું નથી, એમ જાણીને ધર્મણું દેવો ત્રામ પામ્યા
અને યુધિષ્ઠિરને ધર્મથી ચળાવવાની યુક્તિ ઇંદ્રે શોધી કાઢી તેથી પોતાના
પક્ષનો જય માનીને ઇન્દ્રપક્ષી દેવો હર્ષ્યા. એટલું તો—યુધિષ્ઠિરે કંઈ
તેટલું.

દ્રૌપદીને લાવો આંહી, મુગ્ધતાં યમ છજો ! !
 હાય ! હજી મારે રહ્યું, બાકી કરવાનું આજ,
 ધિક્કે ધર્મકાજ આવાં, પાવકે શે ના બજો !
 ઇદ્ર કહે જઈ ધર્મ ! દ્રૌપદીને તેડી લાવો,
 ત્યારે તો પરીક્ષા થાય, અર્થ આથી ના વજો ! ! ૨૮૭
 લાગ્યું આતિ દુઃખ તેણે, બોલી શક્યા નવ ધર્મ,
 ત્યારે વાસવ કે' હોડય, વાયુ થા ઉતાવળો;
 જઈ કહે દ્રૌપદીને, તારા પતિ ચાર માર્યા,
 બાંધવાને ધર્મકર્મ, રહ્યો રાજા એકલો;
 વાર શી વાયુ કહેછે, એમ કહી લાગ્યો વાવા,
 વાયુ વાત લેધ જાય, તેમ લેધને વજો;
 હા ! સતી બિચારી રોશે, નિર્ઝર નાકેથી જોશે,
 હોનારું તે નિશ્ચે હોશે, પડો ટાઢા કે બજો ! ૨૮૮

૨૮૭ ઇદ્રની પ્રકૃતિ કહે છે: મારો ઇન્દ્ર—ઇન્દ્ર કહે છે કે જેનાથી
 ઋષિ અને મુનિઓ ગળે એવી ઉર્વશીથી મારો સુત (અર્જુન) ગળ્યો નથી
 પણ બાંધને કાળે ખજો હતો. (સ્વર્ગમાંથી પાછા આવી બાઈઓને
 મળ્યા પછીજ ભોગ ભોગવવા એવો તેનો નિશ્ચય હોવાથી) એમાંનું ઇન્દ્ર—
 બાંધાતું એની, રીતે યુધિષ્ઠિરની પરીક્ષા થઈ નથી ! યમ છજો—યમને
 જાય લાગ્યો (દ્રૌપદીને સંકટમાં નાખવા રૂપ કર્મ મારે કરવું) પડશે !
 એવા વિચારથી). આથી—આટલું કરવાથી.

૨૮૮ બાંધવાને ઇન્દ્ર—ધર્મ રૂપી કર્મનો ગાંસડો બાંધવાને રાજા-
 (યુધિષ્ઠિર) એકલો રહ્યો છે ! નિર્ઝર—દેવ. નાકેથી—સ્વર્ગમાંથી. કનિ શ્રોતાને
 કહેછે: હોનારું ઇન્દ્ર—મને તો તમે ટાઢા પડો કે બજો (દુઃખી થાઓ), પણ
 જે હોનારું છે તેનો નિશ્ચય હોશે—યશોજ.

દ્રૌપદીશોધ.

પળ વિપળમાં આવે, હરિ વ્યાધ હણી કરી,
 અમુર ને શૂર મોટા, જોતાં જોતાં મારિયા;
 તે શું એક મૃગ હણી, કાષ્ટ લાવતાં લગાડે,
 વાર શે આઠલી આજ, વે'મ કુંકે ધારિયા ।
 હાય । દૈવ તે કરાવ્યુ, હરણુ મારું તો અધ્યા ।
 હરાવે હવે શુ પતિ, ઘા રૂઝ્યા ન કારી આ;
 ફરકે છે ડાખી આંખ, ધરકે છે છાતી મારી,
 ઉધરકે ઉદર શે, દૈવ ગતિ તારી આ ।। ૨૮૯
 કંપે કેમ અંગ મારું, અંપે કેમ સહુ સારું,
 અશુભ પતિને મારું, હાય । હાય । શું હશે ?
 વાર વાર શુ વિચારું, લાગે સહુ શે અકારું,
 મનને શી પેર વાર ? વસ મારું શે ખસે ?
 મુખ થઇ ગયું ખારું, લૂણુ લાગ્યું પડ્યે ધાર,
 વિશ્વમાં ન કાંઈ ચારું, ધોગ્ય ગુર ક્યાં વસે ?
 ઠીક કરીને હુ કારું, પે'લાં મારું મન મારું,
 મળશે મુનિનું લારું, જાણી કાંઈ જ નશે । ૨૯૦

૨૮૯ હરિ—સિદ્ધ. વે'મ ઈ—દ્રૌપદીએ એ વિશે કંઈ કંઈ વેહેમ
 ધાર્યા હતાવે ઈ—હવે શુ મારા પતિનું હરણુ કરાવે છે ? આ મારા કારી
 મા હજી રૂઝ્યા નથી । ધરકે છે—ધડકે છે ઉધરકે—ઉછળે.

૨૯૦ અ પે—દયાધ અથ લૂણુ ઈ—આવાં આવા અશુભ ચિન્ત
 માગ જોવામાં આવે છે તે જાણે ધાર પડ્યા પછી તેમાં લૂણુ (મીઠું)
 લાગે તેવી વેદનાકાન્ક છે ચાર—સુદર. ક્યા વસે ।—અર્થાત્ ક્યાં ગયા ।
 કાર—ગિર કર. મન માર—મનને વશ કર. મનને વશ કરવાનું કારણ

કાઇને જોલાવા તણો, કૃષ્ણા જ કરે વિચાર,
 એકની અનેક આવે, બાઇ સાળ ! સાળ ! કે;
 અરે ! કે'તાં છ ! છ ! સામા, અનેકના સુણે રાખે,
 મૌકિતક છે એનું એજ, દૈવે લીધું આળ કે;
 એવીકેરા કર્મમાંહી, ગિરિ ગુહા ગર્જર શાં ?
 વિધિ કિંચ હાય લખ્યાં, ઠંડ આકૃતાળ કે;
 પડતાં ઝીલાય જેના, બોલ તોલ ધાય તર્ત,
 મુખ માગ્યું ખાય તેને, સામાતણી રાળ કે ! ૨૯૧
 હાય હાય આવ્યું એવું, તેવું પણ રાખવાની,
 ફર દૈવતણે મન, ઇચ્છા હવે ક્યાંય છે ?
 નેન હાલુ' હાથે તો, એક બે દાસી હાડે,
 લડયડતી તે ઊઠી, ગઇ ગુરુ જ્યાંય છે;
 નમી આચાર્યને જઇ, મનવાત માંડી કહી,
 મણુ ! શે ન આવ્યા પતિ, મારો છવ ત્યાંય છે;
 બેશી રહ્યા દિનરાજ, હતા જેહ કાષ્ઠકાજ,

કહે છે: મળશે ઇન્-જે કોઈ મારા મનને ગભરાટ નહીં જશે તો મુનિ-
 એનું સા'રં એકદું મળશે.

૨૯૧ કૌપદીની પૂર્વ સ્થિતિ વર્ણને તેની હાવની સ્થિતિ તેની સાથે
 સરખાવે છે: કાઇને ઇન્. કે—કહી. મૌકિતક ઇન્-મોતી તો એનું એજ
 છે, પણ તેનું આળ (પાણી) દૈવે કે (કાંઈક અથવા કદી કે) લેઈ લીધું
 છે ! દૃષ્ટાંતાલંકાર ગિરિ-પર્વત. ગુહા—ગુફા. ગર્જર—નિકટ જંગલ.
 વિધિ ઇન્—હું વિધિ ! એવી સ્ત્રીના નસિજમાં ઠડ અને આકૃતાળ (સર્પ-
 ગરમી) કયે હાથે તે લખ્યાં છે ! અર્થાત્ એવીનું નસિજ ક્યાં અને ઠડ.
 તથા આકૃતાળ કે (ક્યાં) ! વિષમાલંકાર. સામાતણી—સામેનામે ધાન્યની.

તેમને ન દેખું આજ, શું તે બેઠા આંચ છે ! ૨૯૨
 ગભરાય છે અતિશે, છવ મારો જ'પે નહિ,
 અરિષ્ટનાં ચિન્હ દેખું, હાય ! હાય ! શું કરું ! !
 પ્રભુ ! મારા પતિ કહીં, એમ ગગળી થઈ કે',
 છવ મારો જતો રે'શે, અસત્ય ન ઉચ્ચરું !
 ચાલો જૈએ જોવા ગુરુ, ઉર કંપે ઝૂર અતિ,
 હાય ! હાય ! કહું કેને, કર રે કોના ધરું ! !
 ગુરુ કેમ બોલો નહિ, ગુ'ચવાઈ હું અતિશે,
 નક્કી કેશપાશ કરી, મરતાં નહિ હરું ! ! ૨૯૩
 સધ્યા કરતા'તા સિદ્ધ, સાયંકાળ વેળા જોઈ,
 નીમને ત્યાં નાખ્યો બોઈ, રડતી જોઈ સતી;
 દ્રોપદી ! શું આગ કરે ! આવશે અધુના ગયા;
 અમને ન થાય ચિંતા, વિચાર્ય મહામતિ !
 સધ્યા કરી લેડ' પછે, શિષ્યને પઠાવું જોવા,
 વે'મ તારો થયો બોવા, શુભ છે ગ્રે'ની ગતિ.
 એમ વદી નાક સાંવ, એવે વાચો ઘણો વાપ,
 શબ્દ તે માંહીથી થાય, વર્ણવું એકે રતિ ! ! ૨૯૪

૨૯૨ આચાર્યને—ધૌમ્યને. અરણીકાષ્ટ માગવા આવેલો દિવ્જ જણાતો.
 નથી તે જોઈને તેની ખબર પૂછે છે: બેસી રહ્યા છં. ૨૯૩ ઉર કંપે—
 અતિશય કંપથી. કેશપાશ—માયાના વાગનો ફાંસો.

૨૯૪—અધુના—હમણા. ગયા છે તે હમણાં આવશે. અગને છં—
 તે મહામતિ ! (મોટી બુદ્ધિવાળી દ્રોપદી) ! તું વિચાર કે તને એકપ્રીને
 ચિંતા થાય છે અને શું અગને ચિંતા થતાં નથી ? વર્ણવું છં—તે
 શબ્દની એક રતિ વર્ણવું છું. અર્થાત્ તે હંકામાં કહું છું.

ઇંદ્રે કહ્યું જેવું, તેવું કે'વાન સમયં કોણ,
સાચી સતી બાળી કરે, ભસ્મ મોટા દેવને;
તોય રૂપ પાલટીને, આણું કહ્યું તેણે કાંક,
રાંક રામાને રડાવે, પૂજે કોણ એવને!

કૃષ્ણા ! તારા ચાર પતિ, પડ્યા આ તડાગતીર,
દક્ષિણમાં જોને જઈ, સાધવી જો સેવને;

મુણી શબ્દ તણ નાક, ગુરૂ ગભરાઈ જીએ,

હાય ! કહી સતી રૂએ, લહી ભુંડા બેવને !! ૨૯૫

મૂર્ચ્છિત મહિલા થઈ, શુદ્ધિ ગઈ સર્વ બ્યારે,

શબ્દ વાયુકેરો મુણ્યો, ઘાતકી ન પાતકી;

શુદ્ધિ આવે તોય શ્યામા, હા ! હા ! કહી વિલાપે છે,

આશવાળા દિન ગયા, યૈ નિરાશી ચાતકી ! !

બોલે કોઈ વાર ત્યારે, એટલું પડે છે કહ્યું,

હાય ભુંડા કાળ ! આ શું, કૃત્ય કર્યું ઘાતકી !

હવે ન ઉપાય બીજો, મારે જવું પતિ જહીં,

સહગમન કરું હું, મુખ નાખી આતકી. ૨૯૬

૨૯૫ રૂપ પાલટીને—કહેવાના શબ્દો બદલીને. એવને—એવાને.
વાયુમાં શો શબ્દ થયો તે કહેછે: કૃષ્ણા ઇ—હે કૃષ્ણા ! તારા ચાર પતિઓ
તડાગતીર (તળાવના કાંઠા ઉપર) પડ્યા છે. સાધવી ઇ—જો તારે તેમ
ની સેવા સાધવી હોય તો. નાક—સંધ્યા કરતાં પ્રાણાયામ માટે આંસુ નાક
સેવને—સેવે. જુડે એ છે એમ જણીને.

૨૯૬ મૂર્ચ્છિત ઇ—બ્યારે વાયુનો ઘાતકી અને પાતકી (પાપખરેલો)
શબ્દ મુણ્યો ત્યાર તે મહિલા (સ્ત્રી-દ્રૌપદી) મૂર્ચ્છિત થઈ અને તેની સર્વ
શુદ્ધિ જતી રહી શુદ્ધિ ઇ—એને શુદ્ધિ આવે છે ત્યારે પણ તે બીજું
કાંઈ કામ કરતી નથી પણ હા ! હા ! કહીને વિલાપ કરે છે. જેમ ચાતકી

તપોવનશોક.

વાયુ લેઈ ગયો વાત, ઘેરે ઘેર કેર કેરી,
 ચેરે ચેર ઋષિ પત્ની, ઠેરે ઠેરથી મળી;
 કોઈ કહે મૂઆ પાંચ, પાંડુતાણા સર્વ સુત,
 કોઈ કહે કુંતી પણ, વાત સુણી ગે બળી;
 કોઈ કહે વિદુર જે, એમના ભગ્નામાં રાજ,
 મરી ગયા તેહ પણ, વાત એવી તો કળી;
 કોઈ કહે સતી શેની, દ્રૌપદીને કહે લોક !
 રહી શોક કરે યેઠી, સુતની આશે વળી । ૨૬૭
 કોઈ કહે એમ નહિ, અમે સુણી બીજી વાત,
 કૃષ્ણા પણ બળી મોઘ, કેમ હવે એ સતી !
 કોઈ કહે તમે સુણ્યું, જોઈ અમે જાતે જઈ,
 મજળી પાવંક વિના, ધન્ય છે એની રતિ ।
 કોઈ એવે આવી કહે, ગબડાવો ગોળા કેવા,

(આતક પક્ષીની માદા)ને વર્ષાદના પાણીની આશા હોય છે પણ વર્ષાઋતુના
 દિવસ જતા રહે છે ત્યારે તે નિરાશ થઈ જાય છે તેમ દ્રૌપદીને પણ સ્વામી
 ઘેર આવવાની આશા હતી, પણ વાયુના શબ્દમાં તેમની દુઃસ્થિતિ સાંભળ-
 વાથી તે નિરાશ થઈ ગઈ ! જોલે ધૃ—તે બીજું કાંઈજ જોલતી નથી પણ
 જોલે છે ત્યારે ' હાય જુડા ધૃ ' માત્ર જોલે છે ! સદગૈમન—પતિની
 સાથે બળી મરવું તે. આતકી—ઝાટકી—ખ ખેરી. અર્થાત્ સુખને તજી દેઈને-
 આ હંદમાં દ્રૌપદીના શોક રથગપિભાવને વિજાપ વગેરે કરણના અનુભાવથી
 ઘુષ્ટ કરી કરણુરસ ઉપજાવ્યો છે.

૨૬૭ કોઈ પણ બનાવની વાત લોકોમાં કેવે પ્રકારે ફેલાય છે તે વર્ણે છે:
 વાયુ ધૃ. કળી—અર્થાત્ સાંભળી સુતની આશે—જેમ પાંડુ મરી ગયા
 પછી કુંતીએ છોકરા ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેમ પાંડવો મરી ગયા પછી છોકરા
 ઉત્પન્ન કરવાની જ શાએ

જવંત છે પાંચ ભાઇ, સતી સહ મા'મતિ ।
 પાત આવી ઉરાડી છે, દુર્યોધન દુષ્ટે આ તો,
 રહો કરંતાં એ વાતો, ખ્યાત ખોટો એ હતી । ૨૬૮
 કોઇ તેને કહે જૂઠું, કોઇ કહે સાચું હશે,
 કોઈ કહે જાણે જોવા, માનીએ શે પરનું ?
 આવી પાત પાગ વિના, પસરે ન કોઇ દિન,
 આલો જોવા જોએ માટે, શુભ વાંચી વરનું ;
 કોઈ કહે દાખી હાથ, બોલતી રે' જાટે યકી,
 કોઇ જોઇ રાત કરે, સ્મરણે હરિ હરનું ;
 એવે જોયું તેમણે તે, અવનહું લાગ્યું ઘણું,
 હાય ! ભાઇ કેવી કેવી, નામ નથી કરનું ।। ૨૬૯

સતીસરગમન.

ત્રણ તથા સર્વ આદી, કૃષ્ણ કૃષ્ણનિશિ મધ્ય,
 કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહે ગુપ્ત, કોઈનું ન સાંભળે;
 ધોયું ધાઇ ધાઇ કહે, જાઇ આ કપટ વાત,

૨૬૮ રતિ—પ્રીતિ અથવા ભાગ્ય. રહો—અટકે. ખ્યાત—અરવા.
 ૨૬૯ પાગ વિના—અર્થાત્ મૂળમાં કાંઈ પણ સત્ય હોવા વિના. વરનું
 —શ્રેષ્ઠ પાંડવોનું. દાખી હાથ—બીજનો હાથ દખાવીને. અર્થાત્ જાણે
 બીજને હાથ દાખીને કહેતી હોય કે, છાની રહેતી, એ તો આમની વાત
 આમ છે । કોઇ ધ—કોઇ રાત્રી પડી ગઇ છે એમ જોઇને હરિહરનું
 સ્મરણ કરે છે (કેહે હરિહર । પાંડવોને ઉગારજો) । તે વખતે રાત્રી પડી ગઇ
 હતી, એવું પણ કવિએ સૂચવ્યું છે દ્રૌપદીની શોકથી થયેલી ઉન્નતતાવસ્થા
 વર્ણવે છે: હાય ધ—બીજ સ્ત્રીઓ અતિ શોકથી ઉન્નત થઇને નીડર બનેલી
 દ્રૌપદીને જોઈને તેની ખરી સ્થિતિ ન સમજતાં કહે છે કે હાય બાઇ ! એને
 તે કેવી કહેતી ! કે જોને આટલું ચતાંય કરનું નામે નથી ।।

રાત મહાઘાત જેવી, શેણે ન પાછી વળે ?
 કોઈ દુષ્ટ દાનવે આ, શબ્દ તને સુણાવ્યો છે,
 સમજી જા કાક સતી ! શાણી શું તું ના કળે ?
 માન માન માઈ સતી, સવારે કરું હું શોધ,
 બોધ માને નહિ મારો, પીયૂષ પૃથ્વી ઢળે ! ૩૦૦
 જોવા મળ્યા તેવા ઘણા, ઋષિ મુનિ સિદ્ધ વારે,
 તાપસીઓ વૃદ્ધ ત્યારે, સમજાવે શાણીને;
 ચંદ્રમુખી-ચંદ્ર જેવી, ગતિ કરે બોલ્યા વિણ,
 ગ્રહ શુ પૃથે તણાય, મલિનતા માણીને;
 ચંદ્રથી અતુર ઘણી, દુખ માહી અટતી તે,
 અગ્નિ રાસી ઢાકે કદી, કષ્ટ સદા રાણીને;
 ગ્રહાદિક ચાલે પણ, વારે નવ ચંદ્રને કો,
 વારનાર આને અતિ, જાતિ ગિજ જાણીને ૩૦૧

૩૦૦ સરમન—તળાવ તરફ જવું સર્વ—(૧૫૫) કૃષ્ણા—
 દ્રીપદી કૃષ્ણનિશિ—કાગી રાત બાઈ ધૃ—હે બાઈ ! પાડવો (‘પડયાછે’)
 એ તો કપટની વાત છે શેણે—શા માટે?—કેમ ? શાણી ! તુ શુ આ સમ
 જતી નથી ? ‘શાણી’ એ વિશેષણ સામિપ્રાય મૂક્યું છે માટે પરિકરાણ-
 કાર, પીયૂષ ધૃ—મારા પીયૂષ (અમૃત) સરખા વચનો પૃથ્વી ઢળે—નકામા
 જાય છે !

૩૦૧ વારે—અટકાવે—ના કહે એ વાત દૃષ્ટાંતથી વર્ણવે છે ચંદ્રમુખી
 ધૃ—જેમ ચંદ્ર આકાશમાં બોલ્યા વગર ગતિ કરે છ અને તેની પછ
 વાડે બીજા મહો (અર્થાત્ નક્ષત્રો વગેરે અથવા રાહુ આદિ મહો)
 મલિનતા આણીને (ચંદ્રના તેજથી દૃષ્ટાંતમાં હોવાથી નિતેજ થઈને)
 તણાય છે—તણાયા આવે છે, તેમ આ ચંદ્રમુખી દ્રીપદી પણ વગર
 બોલ્યે ગતિ કરે છે—ચાલી જાય છ અને ધૈર્યાદિ મહો તેની પૃથે શોધી

એમ જોઈ ચક્ર શકે, ચતુરાને ચઢતી ત્યા,
 તારે તે સ્વદુ ખ બૂલ્યો, ક્ષય કેરુ શુ ગળુ !
 માઁ દુ ખ આના આગે, અ પ ન ભણાય કદી,
 સ્વલપ માહી સ્વલપ આ તો, હરિ ન ર એ ભણું;
 તોય લાગ્યો ભય તેથી, કે લખાઈ ગયા તેણે,
 મુખ તો રખાડ્યુ નહિ, કરું સતી તો રળુ,
 ધોખ્ય કહે માન માન, સીતા જેવું થાય આ તો,
 પાછી વળ્ય પાછી વળ્ય, પ્રાણ મારા હુ તળુ ! ૩૦૨
 કૃષ્ણ કાઠ બાલે નવ, તોલ કાઠ તોલે નવ,
 મન ચઢ્યું એવે નવ, લાગતી લાગી રહી,

નિસ્તેજ થઈને તણાયા ભય છે ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા. અજ્ઞ ઇ—
 અજ્ઞ (વાદળ) સશિ (ચક્રને) ઢાકે છે તેમ કૃષ્ણથી વાદળ રાણી
 (દ્રૌપદી) ને ઢાકે છે અવિકતા બનાવે કે અહાલિક ઇ—અહો ચક્રની પૂજા
 આને છે ખરા પણ કાઠ તેને વારતા નથી (ચક્ર સુદા બધા અદ
 હોવાથી સમગ્રીય બાણીને વારતા નથી) પણ આને (આ દ્રૌપદીને)
 તો મિનત જાતિ (સી હોવાથી) જાણીને અતિ (ધણ) જણ વારનાર
 છે અનિકાલંકાર

૩૦૨ એમ ઇ—ગકે (જાણે કે) ચક્રે ચતુરાને પોતાના કરતા દુ ખમા
 એમ ચઢતી જોઈ ત્યારે તે પોતાનુ દુ ખ બૂલ્યો કે, મારા ક્ષય રાગના
 દુ ખનુ તે આના દુ ખ આગળ શુ ગળુ છે ? માઁ દુ ખ આની આગળ
 હુ અ'પ કહુ તો તેમ પણ નથી, એ તો રા'પમા પણ સ્વલપ છે માટે હે દર્ગિ
 હું તને ભરુ છુ (તારી પ્રાર્થના કર છુ) કે તુ ને એના જેવુ દુ ખ ન
 આપીશ ચક્રનુ દુ ખ અ'પ વળ્યું કે મારે અલંકાર રાગજિ ચક્ર
 જણાતો નથી તેની બીજી રીતે ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે તોય ઇ કવિ કહે જ કે,
 હવે આતાએની આગળ હુ સતી (મતીની હકીકતને) રળુ કર છુ પ્રાણ
 મારા હુ તળુ—(તુ પાછી ન વગે તો)

ધૌમ્ય કહે સાથ આવું, વસ્ત્ર લેવા દે મને કે,
 સંધ્યા કરતાં હું ઊઠ્યો, યાત્ર્યા એ એવું કહી;
 તોય તેણે માન્યું નવ, ત્યારે પૂઠ લેતા તેડ,
 શિષ્ય આલ્યા સાથ ઘણા, સતીને જતી લહી;
 વેગ વધુ હોય નકી, દુઃખતણા દુનિઆમાં,
 મમજમાં વૃદ્ધિ તેની. કીરીડા કહે સહી.

૩૦૩

દુઃખ તો અપાર હતું, સમજતું ઘર સતી,
 પછે વેગ વધુ વધે, તે માંહી નવાઇ શી;
 માને સહુ આગે સતી, પૂઠેની ગુરૂ પુકારે,
 કાચકી બંધાઇ કંઠ, લાય લાગી રાઈ શી;
 તેણે તો યોગાય નહિ, કેમ ન યોગે નહિ તો,
 સતી સમજે છે સહુ જેવી તેવી બાઇ શી !
 કરે શું બિચારી કૃષ્ણા, તૃષ્ણા મધ તૂની જેની,
 ધૂમ્ણા એક લાગી રહી, સરી થઇ ખાઇ શી.
 થા. ૧ ગયા સર્વ પાણુ કૃષ્ણાને ન થાક રતિ,
 થાક લાગી રહ્યા એના, પતિ સંગ કાળમાં;

૩૦૪

૩૦૩ મન ઇ—અર્થાત્ તેનું મન સ્વામીને મળવામાં સ્થિર હતું.
 પૂઠ લેતા—પાછળ પાછળ જતા. વેગ ઇ—દુઃખનો વેગ સુખ કરતાં
 વધુ (વધારે) હોય છે અને જેમ જેમ સમજણ વધારે તેમ તેમ દુઃખનો
 વેગ પણ વધારે હોય છે.

૩૦૪ સમજતું ઘર—અર્થાત્ સમજણવાળી. કાચકી ઇ—સતીને
 દુઃખને લાંબે કંઠે શોષ પડવાથી કાચકી બંધાઇ અને તેમાં રાઇ વાટીને
 યોગડી હોય તેવી લાય લાગી. તેણે—તેથી કરીને. જેવી તેવી ઇ—એ શું
 જેવી તેવી બાઇના જેવી છે? ધૂમ્ણા—દુઃખનો ધસારો. એના મનમાં પતિઓ
 સંગથી દુઃખનો એક ધગારોજ લાગી રહ્યા છે અને નેથી તે સહી
 (નહી) જેવી હતી તે બાઇ (ખાડી) સરખી થઇ ગઇ !

ધૌમ્ય કહે સતી ! સારંત—યદ્યપિ, તુ આલ્ય હવા,
 સરકરો માર્ગે જુલ્યે, આવી જૈશું વાજમાં;
 દક્ષિણ દિશામાં ચાલું, ગ્રહવડે દ્યુ નકી,
 તોય થઇ આવે જ્રમ, ચાલ્ય તું સમાજમાં;
 ઇચ્છા તારી અમો પૂરું, પણ રાહ કેરૂં પાણી,
 ગાહ માંહી ચાલવા દે, કશું પિંડ તાજમાં ? ૩૦૫
 તેને પાણુ ઉત્તર ન, આપતી સતી તદા ત્યાં,
 ચાલવાનું એક ચિત્ત, પતિના મેળાપનું;
 શિષ્યો સમજવે ઘણા, માને નવ તેનું રતિ,
 એ દશા છે એવી દુઃખ, મપાય ન માપનું !
 બીજા ગુરૂ આદિક જે, તેની દશા એવી નહિ,
 તેણે થાક તથા લાગે, બા'નું કાઢે શાપનું;
 હાલ્યાને જે હર હોય, તે કે તેવો ગાડાને ન,
 એવી દશા પાગી કૃષ્ણ, વેણુ માને તાપનું ? ૩૦૬

૩૦૫ થાક ઇ—એનો થાક (છડો—મનની વૃત્તિએનું પગિધામ)
 પતિની સગે બળી મરના રૂપ કાજ કરવામા લાગી ન્હોતો ! મરકરો—
 સરકરોનો. વાજમા—દુઃખમા ગ્રહ વડે—આશ્રયના તાન જોઈને સમાજ-
 મા—ટોળામા, અર્થાત્ એકલી એકલી આગળ શુ હોડે છે ? પણ ઇ—
 પણ રસ્તાનું પાણી રસ્તામા જના દે અર્થાત્ જે રીને ધીર-ત્યાં આપણે
 તેમની પાસે જનુ જોઈએ તે રીતે ચાલ કનુ ઇ—પિંડ (દેહ) તજવામા
 દશું (શુ) લેના જનુ છે ? અથવા આમ ચાલોને દેહ ત્યાં કરીશ તેથી
 શુ કળ છે ?

૩૦૬ ચાલવાનું ઇ—જેને પતિના મેળાપનું જ એક ચિત્ત છે તેને
 ચાલવાનું જ એક ચિત્ત છે અર્થાત્ પતિના મેળાપમા તેનું ચિત્ત દોવાથી
 આનવાવિના બીજું કાંઈ તેના મનમા આનવું જ નથી એ દશા—ઉન્મત્ત

ધૌમ્ય કહે ઊભી રહે, ન મલાય મારાયકી,
 વૃદ્ધ વિપ્રકેરી દયા, તને નથી આવતી ।
 મારનાર પાંડવને, પૃથ્વીમાંદી કોઈ નથી,
 શકરશુ બાળ ભીડી, વાત એ ન આવતી ?
 સુરશયને હુગચો, સમગ્ર મુરના જોતાં,
 કુબેરને કંપાવેત આ, કીરત લખવતી !
 જયદ્રથકેરી ગતિ, નેત્ર તારે નિરખી છે;
 લાક્ષાગૃહથકી ગમ્યા, ભવિષ્ય ભૂલાવતી ।
 એણું ત્યાં અનેક કહ્યું, તહ મયુ વે'તું સહુ,
 પછે રહ્યા ઊભા દિવ, મનમાં નિચારીને;
 કેટલે લગી એ જાત, જોઇએ આપણુ વિના,
 વારતાં વંઠે છે વાત, ધરી અંબી બારીને;
 કેટલીક વાર બેઠા, સતીએ ન જોયું તેહ,
 જુએ કયાથી ? જોવાનું તો, સરતીરે ધારીને;
 ગઈ જ્યારે થેડે દૂર, ત્યારે પડ્યા ન મુણ્ડો,

૩૦૭

દશા. એ રી ઇ—શુર આદિકની દયા કાઢ એવી (દ્રૌપદી જેવી ઉન્મત)
 નહોતી તેથી તેમને થાક અને તરસ લાગતી હતી ત્યારે તેઓ કેમ ચાલ-
 ત હતા ? બાનુ ઇ—દ્રૌપદી શાપ દેશે એવું બાનુ કાઢીને તેઓ ચાલતા
 હતા અથવા ? હે દ્રૌપદી ! તુ ઊભી નહિ રહે તો અમો તને શાપ દેઇશું '
 એવું બાનુ કાઢતા હતા. એ જાપના બાનાથી કરીને દ્રૌપદી ઊભી રહેતી
 હતી ? ગણાને ઇ. વેણુ ઇ—તે શું શાપરૂપી તાપનું વેણુ માને કે ?
 અર્થાત્ તે કશાને ન સાંભળતા પ્રાચીન જતી હતી.

૩૦૭ સુરશયને—ઇન્ને (અર્જુને). કુબેરને—(બીમે). કીરત ઇ—
 —એ કીર્તિને તુ લખવે છે ! ભવિષ્ય ઇ—વ્યાસાદિ ત્રણેય મુનિઓએ
 ભવિષ્યવાદ કહ્યા છે તેને પણ તુ બૂલાવી દે છે શુ ?

ધૌમ્ય ગુરૂ ઊઠ્યા ત્યારે, સોપેલી મંભાગીને ૩૦૮
 આઠ દશ દિવ્વ સાથે લાગ્યા આવવા તે ઘડી,
 કૃષ્ણા ! કૃષ્ણા ! વદે મુખ, કૃષ્ણા રાત્રિ જાણીને,
 કૃષ્ણા નામતાણી જોડે, કૃષ્ણ રાત્રિ તેને કરી,
 કૃષ્ણ રાત્રિ થઇ ગઇ, ૨' સે એ પ્રમાણીને,
 (યુ) એમ થયુ તેણે કરી, દ્રૌપદી ન ઉત્તર દે ?
 ગયુ આમ દે'વુ પડે, આજ મારે તાણીને,
 જોવાવાને થાકના પછી, ગભરાયા ગુરૂ દેવ,
 શિષ્યને કે દાડો સહુ, કાઢી દીર્ઘ તાણીને । ૩૦૯
 તેમ કરતા ત્યા દિવ્વ, તોય નવ કોઇ જોયે,
 ધૌમ્ય ગુરૂ ધાય ત્યારે, હાય ! હાય ! ભાખાને !!
 એવે ત્રણ ગાંઠ દોઢા, આરે આરે ગઇ રિચે ?
 હવે શુ કરવુ અહીં, મલુ ! પૂરે માખીને !!
 વિચારે છે ઊભા રહી, કરવુ એકે ન સૂઝે,
 કયે પ ધે જવુ આ ન, કહ્યે ગઈ નાખીને,
 વેદિયા હતા બિચારા, પગી નવ સાથ કોઇ, ૧

૩૦૮ ખારીને—અર્ધાત્ લગાર બેસીને થાક ખાઇ લેવાની એ એક
 ખારી (તક) છે એમ ધારીને સરતીરે—સરેનરના મદા ઉપર સોપેલી
 ધન—દ્રૌપદીની મુપરત પોતાને કરી હતી તેમજારીને

૩૦૯ કૃષ્ણરાત્રિ—મળી રાત (રજો) અધારે કહીં એ જૂલી
 પડે નહિ એમ ધારીને) કૃષ્ણા ધન—પણુ જોડે નામજ કૃષ્ણા (કાગી)
 છે તેને કાગી રાત રીં નિસાતમા છે ? અને પોતાના ભાગ્યની કૃષ્ણ રાત્રિ
 (કાળી રાત—અવાર ધન) થઇ ગઇ એમ પ્રમાણીને પછી કોણુ ઉભી
 રહે ! ગયુ ધન—ગોનું ભાગ્ય અથવા સર્વન ગયુ છે, એમ આજ મારે
 (કરિને) તાણીને કહેવુ પડે છે

પ્રાગલ્ભ્ય જોડને જાન, રડવાનું રાખીને !

૩૧૦

પછે તર્ક કરી સહુ, મધ્ય પંથે જાવા તણી,

શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કાઢી, આગ્રવાને લાગિયા !

કૃષ્ણ ! ઊભી રહે રહે, આમ શ્વાસ ખાધા વિણ,

પોકાર પોકાર કરે, દુઃખ દિન જાગિયા ! !

પડે ગુરુદેવ તેને, સાહી ઉઠાડે શિષ્ય,

કૃષ્ણ ! કહી જોડે ગુરુ, કૃષ્ણ અનુસંગિયા;

કવીશ્વર કરાણાનો, અનુસંગી હતો તેણે,

ત્યાગ કર્યા ધૈર્ય ગુરુ, કાઢે કાં વાગિયા.

૩૧૧

ત્રણ પંથ હતા જહીં તે મધ્યને પેલે પંથ,

ઉનમત્ત મત કૃષ્ણ, તૃપ્ણા ધરી ચાલતી;

૩૧૦ કિયે—કયે રસ્તે ? પ્રશ્ન ૪૦—હે પ્રભુ ! હવે તું એ રસ્તાની સાથ પૂરે ત્યારે. વેદિયા—લૌકિક વ્યવહારથી આત્મણુ દોઢને ન થટે ત્યાં પણ શાસ્ત્રીય તર્ક કરનારા હતા, એ વ્યવ્ય છે. પગી-પગલુ શોધી કાઢનાર. રાખીને—અધ કરીને

૩૧૧ વેદિયાપણુ વણું છે: પછે ૪૦—ખરી ખોટી વાતનો સદેહ પડે ત્યાં મધ્યમ માર્ગે જવું એવું શાસ્ત્રનું વચન સંભારીને ત્રણ રસ્તામાંથી મધ્યમ માર્ગે દ્રૌપદી મઘ હશે એવો તર્ક કર્યો ! જેમ, દ્રૌપદી મધ્યમ માર્ગે મઘ હોવી જોઈએ; કેમકે તે સંસાર પડે ત્યાં શાસ્ત્રોક્ત મધ્યમ માર્ગે અનુસરનારી છે માટે; જે જે મનુષ્ય એવું હોય છે તે તે મધ્યમ માર્ગે જાય છે; દ્રૌપદી પણ એવા છે માટે એ પણ મધ્યમ માર્ગે ગમેલી છે ! કૃષ્ણ અનુસંગિયા—કૃષ્ણ જાગવાનું ઉપર પ્રીતિ રાખનારા. કવીશ્વર ૪૦—૧૬૧મ કવીશ્વર કરાણાસરનો અનુસંગી હતો તેણે (તેથી કરીને) ધૈર્યગુરુને ત્યાગ કર્યો—પડતા મુક્યા (નિર્વાપાંતર થઈ જનાના બન્યા), અને હવે (દ્રૌપદીને) જે કાઠા વાગ્યા છે તે કાઢે ! અર્થાત્ દ્રૌપદી અમારી રાતે કાઠાવાળા જ ગણના બટકે છે તેનું ચર્ચન કરે છે ! !

હા ! રહ્યા ક્યાં પિતાજંધુ, રડતી રૈ' સામુ કયહા,
મખા ચીર પૂનાર, સામુ નથી જાળતી !!
ઊદિરાયે જાય ગુર, તપોવન રહ્યુ કહી,
જાણતી નથા તે કઇ વેગ નથી ઠાળતી,
આહા ! એનું મન દેવુ, એક પાત માહી લાગ્યુ,
એને હુ ખ શોદ જાગ્યુ, ધર્મને સભાળતા !! ૩૧૨
ચાલતી ચતુર અતિ, મનતણા વેગ જાણે,
કષ્ટ દ્રુમ કટકનાં, ખાળા કરે ઘણુ;
ચીર થાય મંઝી તેનું, જાણે મળી જાય મુનિ,
તણ દ તે ચીર તતી, હુ ખ એવું થું જાણુ !
રહ્યુ પછે એક વચ્ચ, પેંરમુ જો અંગમાહી,
તેનું થયું દિધા ચિત્ત, કિયા અકથી ગણ્યુ;
તજાનું ન તેણે તન, શન પડી શાળાતણી
ચીયરાનું રૂપ ધરી, રે'વું પડ્યું હુ સાણ્યું. ૩૧૩

૩૧૨ વેદિયાઓનો તકં ખોટો કરી બતાવેછે ત્રણ પથ ઇ. પે'લે
પથ—'ધીમ્ય ગુર દ્રોપદીને મળી શક્યા નથી એવો આ શબ્દગા ધ્વનિ
રહેલો છે કેમકે ધીમ્ય વગેરે મધ્યમ આગે ગયા હતા એ પાછળ કહેવામાં
આવ્યું છે ઉત્તમ—માડી ગાડા જેવી—મત—ભાન જૂનેની તૃણા—
(પોતાના સ્વામીઓને મળવાની) સખા—(કૃણુ). વેગ—(ચાલવાનો)
એને ઇ. —ધર્મને સભાળતી એવી દ્રોપદીને હુ ખ શાને ઉત્પન્ન થયુ !

૩૧૩ દ્રોપદીના વચ્ચ કાટાના કાડમાં ભરાઇ રહેછે તે વિષે કવિ
ઉત્પ્રેક્ષા કરે. એ ચીર ઇ. તેનું—જાણું કેના હેતુથી સગી થાય છે જાણુ
ઇ. —જાણે એમ કરી હું દ્રોપદીને અટકાવી રાખુ તેથી પાછળ આવના
નીકમેવા મુનિ તેને મળી જાય છે વારુ હેતુત્પ્રેક્ષા તેનું ઇ. —તે
વચ્ચનું મન દિધા (જે પ્રકારનું) થયુ, એનું કે, હુ પોતાને એક, બે,
ત્રણ, ચાર, ઇત્યાદિ અગમ્યાથી કયા અકથી ગણ્યુ ! અર્થાત્ કેટલે પ્રકારે

અરે રે જિયાંરી સતી, મારાં મારાં કહ્યાં તેં જ,
 તે ન થયાં તારાં કોઇ, રૂપ જાદવી ગયાં ।।
 એક તારા કોટ માંડી, મંગળ સૂતર હતું,
 અરિયા ન લેવાયું તે, વેણુ તો ધાતું કહ્યાં ।।
 દુષ્ટનું ન આલ્યું ત્યારે, રાખિયું તેં જેહ રહે,
 દુષ્ટ કંટકઅરિયા, નિરખ્યું રહ્યાં રહ્યાં;
 નેતાં જોતાં માંડી તેણે, ઝપેટીને તાણી લીધું,
 ધાવ કર્યા ધણ કંઠ, રૂધિર વહ્યા વહ્યાં ।। ૬૧૪
 મંગળ સૂતર । અલ્યા, તને કાંઈ સ્માર્ણ આવે,
 કાપિ મુનિએ પે'રાવ્યું, તને કિયે કારણે ?
 ભુંડા કઈ સ્નેહ તણા, ઉજેહ નથી તારામાં,
 ખાધું પીધું નવ કદી, તારા ધ્યાન ધારણે;
 મહાનિ પતિ પાસે, તારા વિના ગઈ નહિ,
 વધુ કે'ના માંહે કયું, પગ મૂક્યો બારણે ?
 નકરે ન હોજ તને, કવિરાજ કરે કયું ?
 સતી નવ સામું જીએ, જાય કોણ વારણે. ૩૧૫

ત્રિભાગ પામું ! અથવા કવિ કહે છે કે દ્રોપદીનું દુઃખ હતું એક ગણું, બે
 ગણું, એમ કેટલા ગણું કહ્યું ? ચીંગરાનું ૩૫ ધરી—અર્થાત્ તેનું એક રહેણું
 વસ્ત્ર પણ ફાટીને ચીથરા જેવું થઈ ગયું ? હું શાણું એવું હું પુરાણોમાં
 સાંભળું છું ।।

૩૧૪ વસ્ત્રાદિ કાંટામાં ગયાં તે વિષે કહેછે : અરેરે ઇ. મંગળસૂતર—
 મંગળસૂત્ર (લગ્ન કરતી વખતે પહેરાવેલા સોભાગ્ય સૂચક અલંકાર.
 અરિયા—(કૌરવોથી). તાણું લીધું—અર્થાત્ તે પણ કાંટામાં જરાઈ
 રહ્યું ।

૩૧૫ તારા ધ્યાન ધારણે—તારું ધ્યાન અને તારી ધારણા કરીને.
 અર્થાત્ ખાત્ર પીત્ર આદિકનું કોઈ કાર્ય તારાવિના કર્યું નથી ! ૫૫ ઇ—

મહા મહા દુઃખ માંહી, જેહ કેશ જાળવીને,
બાધી રૂંધી રાખ્યા ઘણા, બેપરવા થૈ ગયા;
ફૂટ અરિકંટક જે, લાગ્યા તેને રૂપાળા,
કટોકટ બાજે તૂટી, ખરા હતા તે રહ્યા;
અરે દેશને શુ કહીએ, નાડાછડી નારી જેહ,
નાથ સતી મૂકી ગઈ, કંટક જ્યારે લક્ષ્યા;
છૂટી ગઈ વેણી તહીં, મૃગનેણી ન જાણે કે,
રેણીએ તો રીઝ માની, કંટક ખુશી થયા. * ૩૧૬
ભક્ષ મળ્યું તેમને તો, છૂટી જોઈ વેણી જ્યારે,
ઋષોઞ્ચ નીચાનમી, ગલવાને ઢાડ્યા;
ફૂટતાણી દુનિઆમાં, ખોટ નવ હોય કદા,
એમની તો થાય વૃદ્ધિ, લાખોએ વખોડ્યા;
દયા એમને ન ઉર, રજકાણુ જેટલી તો,
એવા ઘણા પડ્યા તૂટી, અણિયાળા બોડ્યા;
વેણી સાહી ખેંચતાં તે, મૃગનેણીને રડાવે,

૩૧૬

વિશેષ તો શુ, પણ તારાવિના ધરથી બારણે પગ મૂક્યો હોય તો * કહે ?
સતી ઇ—પણ હવે તે સતીજ તારા સામુ જોતી નથી તો પછી બીજુ
કાણુ તારે વારણે (વારણુ કરવાને—અટકાવવાને) જાય ?

૩૧૬ કાટામાં કેશ ભરાવાથી જે ગતિ યંધ તે વણું છે. મહામહા
ઇ—બેપરવા—અર્થાત્ દ્રૌપદીની ગરજ વિનાના તેને—દેશને ખરા-સાચા
(રનેહી). નાથ ઇ—તે નાડાછડી રૂપી સતી કેશરૂપી નાથને મૂકીને
કટકરૂપી જરતી સાથે ગઈ. મૃગનેણી ઇ—તે મૃગનેણી રેણીએ (રાત્રીએ)
પોતાની વેણી છૂટી ગઈ તે જાણતી નથી, પણ તેથી રીઝ માનીને
કંટક ખુશી થયા.

કે'ણી દશા તાણી તજી, હાથ સતી જોડયા ! ૩૧૭
 જેમ મહા સાગરને, મળવા સરિતા જાય,
 રોકી રાજે તેને કોઈ, ત્યારે ખમચી રહે;
 અળખા જિઆરી તેમ, ઘણા મળી વારે ત્યારે,
 ઊભી રહે પણ પોર, નામે પથ જ્યાં લહે;
 એમ જાય આમ અને, તેમ કંઈ ચાલે ઘણું,
 તાય કંટકારિ કષ્ટ, વધુ છે વધુ કહે;
 વેણના વિશાળ કેશ, કચડી ખાધા કરાજે !
 આહો મરાજે ન જાજે, કવીશ્વર ક્યાં વહે ! ! ૩૧૮
 હવાં રહ્યુ એક તને, લેના નિરલજ જિભા,
 સતી કહે ના ના ઘણું, પતિ પતિ ઉચરી;
 દોણ પતિ ! કોણ સતી ! દુષ્ટને ન દયા રતિ !
 ગતિ કરી લાંબી ઘણી, મતિ હોણુ ચે ધરી ! !
 સતીના મતાપજા, આગળ અવાયું નહિ,

૩૧૭ લાખોએ ઇ—દુષ્ટ લોકોને લાખો જણાએ વંખોડયા છે અને
 દુષ્ટ કાટાઓને લાખો જણાએ ખોદી નાખ્યા છે તથાપિ તેમની તો વૃદ્ધિ
 થવા કરે છે ! અહીં વર્ણનીય કાટા તથા અવર્ણનીય દુષ્ટની વૃદ્ધિ થવા રૂપ
 એક ધર્મ વધ્યો છે માટે તુલ્યચોગિતાલંકાર. અભિયાળા અને ખોડિ-
 યા—(કાટાતુ વિશેષણ) કે'ણી ઇ—કાટામા કેશ ભરાયા ત્યારે તેણે પોતાની
 ઉન્નત દશાની કે'ણી તજીને હાથ જોડયા—એ હાથે કેશ જડયા (છૂટા
 કરવાને)

૩૧૮ કંટકારિ—કંટકરૂપી અરિ (શત્રુ) વધુ-વધારે કરાજે—કરાળ
 (વિદાળ) દેવે । કવિ દ્રૌપદીને સબોધન કરીને કહે છે કે, આહો ! મરાજે
 (હસગમની) હે માણે । હવે તારી આવી વેદના જોધને કવીશ્વર કયા
 જતો રહે ! અર્થાત્ દ્રૌપદીનું દુઃખ કવિથી પણ વર્ણાય એવું નથી । । રૂપ-
 કાતિશયોક્તિ.

પાછગથી સાહી ઝટે, બધ પડી કરી,
 જોઇ સતીએ જોની જના, અસતી કચુકી થઈ,
 ત્યાગ કર્યો તેનો ત્યારે, અરિએ ગ્રહી વરી ! !
 સીતા કેરે દુ ખ કહે, વાલમીકિ આદિ મુનિ,
 દમયતી દુ ખ ગહે, મેમાનંદ પામરો ! !
 પણ આવુ દુ ખ નહિ, પડ્યુ હોય તેમને તો,
 પડ્યુ હોય ગાયુ હોય, ગાનાર શે ના મરો ! !
 પત્ની પાચ પાડવની, સખી શાણા કૃષ્ણાતણી,
 ક ટકારિ મળી લુ ટે, દુ ખનો જોછે ધરો !
 હાય ! શુ રડે મિચારી, અગોઅગ ઝરે વારિ,
 અશુકાર્ય અગ કરે, ફર ફેંક છે ખરો ! !

૩૧૪

૮૨૦

૩૧૪ આ છદ્ધમા પ્રણ ચરણતુ વર્ણન એવુ છે કે તે જોમ વર્ણ કચુ-
 કીને લાગુ પડે છે તેમ અનર્ણ દ્રૌપદીને પણ લાગુ પડે છે, પણ હેક્ષા
 ચરણમા તેનો ખુનાતો થઇ જાય છે કે એ તો કાટાગા કાચળી જગાદ રહી
 ત્યારે દ્રૌપદીએ તેને કાઢી નાખી અને અરિ(કાટા)એ તેને પકડી રાખી !
 માટે છકાપ-હુતિઅલ કાર.

૩૨૦ પણ ધ૦—પણ એવુ દુ ખ તેમને (સીતા, દમયતી, વગેરેને)
 પડ્યુ નહિ હોય, અને તેમ જના જો ગાયુ હોય તો તે દુ ખ ગાનાર શે
 (શામાટે) ના મરો ? નહિ મરવા જોઇએ ? (અસત્ય કથન કરનારા દોનાથી)
 અને જો એવુ દુ ખ પડ્યુ હોય આ ગાયુ હોય તો તે દુ ખ ગાનાર
 શેના (શામાટે) મરો ? અર્થાત્ નજ મરવા જોઇએ—અગર રહે !
 શ્લેષચિત્રાલકાર. વારિ—(ગ્રમથી પરસેનાનુ) ચતુકાર્ય ધ૦—
 આખોએ જે અશુ મૂકનાનુ કાર્ય કંઈ જોઇએ તે મર્ય તો અગ કરે છે
 (તેમાથી પાણી રૂપ અશુ નીકળતા હોનાથી ! ફર ધ૦—પણ તેમા
 કાઈકે ફર છે ખરો ? અગમાથી તો કાટાના ઉઝડા થવાથી લોહી પણ નીકળે
 છે ! એટલો ફર છે ! અબ ધાતિગયોકિત અલ કાર.

એમ વચ્ચેની કરી, તેણે છાત્ર મૂકે નવ,
કબ્જે દેવા મૂકે નવ, પેસી જઈ પાગમાં;
શૂળ જેવી લાગે શૂળ, ખેંચી કાઢનાર કોણ.

ખેસાતાનું મન કરે, ખેસે કયી જાગમાં ?

પડી જાય કોઈ વાર, ત્યારે અંગોઅંગ લાગે,
અકારા કાંટા અપાર, બાકી દેહ ત્યાગમાં;

હાય ! શાણી સતીને શું, કબ્જે પતિ વિના પડે,
ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય કરે મુખ, પતિ અનુરાગમાં ! !

૩૨૧

એવા દુઃખે પાપે જ્યારે, થવા આવી અર્થ રાત્રિ,
ત્યારે સતી દુઃખ ન સે'વાયુ, વનપશુથી;
ઉલૂકે જાણ્યું આહા ! શું, કષ્ટ આને આવી પડ્યું !

સા'ગ મારે કરવી કે, ઉગારવી અસુધી;
મૂંઝા મૂંઝા દૈવ એવું, બોલવા લાગ્યો તે ઘડી,

જોઈ રહ્યો સતીને તે, ચરવા વિણ તસુધી;
બીબડીએ જોઈ જ્યારે, એક જાતિ ઉલખેની,

ત્યારે કે' પોકાર કરી, અદ્ય દૈવ જસુધી.

૩૨૨

૩૨૧ છાત્ર (ખ્યાત્ર)—કેડો. શળ જેવી—શળ નામે વ્યાધિ જેવી
દુઃખકાંક, અથવા શળ (બાલા) જેવી શળ લાગે (પગમાં). કયી
જાગમાં ?—(સમજે કાંટા હોવાથી) બાકી ઈન્—આવું કષ્ટ વેડવા પછી
માત્ર દેહ ત્યાગ કરવો એટલુંજ બાકી હતું. પતિ અનુરાગમાં—પતિ ઉપર
પ્રીતિ કરવામાં—પ્રીતિ કરવાને લીધે !

૩૨૨ ન સે'વાયુ—અર્થાત્ જાણે ન સહેવાયું હોય તેમ. ઉલૂકે—ધૂકે.
અસુધી—પ્રાણથી અર્થાત્ પ્રાણ જતાં અચાવવો. ધૂડ જે ' મૂંઝા મૂંઝા '
એ શબ્દોને મળેલા આવે એવો કુચ્ચાર કરે છે તેને ઉત્પ્રેક્ષે છે: મૂંઝા ઇન્.

એમ વિહંગમ પે'લાં, સતી દુઃખ ગુવાને,
 હોડી આવ્યાં જહીં સતી, ચાલી જાય વાટમાં,
 સે'વાય ન દુ ખ જ્યારે, સતીતણુ તેમનાથી,
 ત્યારે પડે ઉપર તે, તૂટીને ઉચ્ચાટમાં;
 વાકા હોય દિન જેને, તેને વા'લ કરે કોઈ,
 કાગ જેવું લાગે સહુ, મહાસુખઘાટમાં,
 આને હતુ મહાકષ્ટ, તેને એવુ લાગે કેવું,
 વિચારી કરી તે જુએ, પડે ચતાપાટમાં
 જ્યારે વા'લ કરે કોઈ, તેને ન હિસાબે ગણે,
 ત્યારે અસ્તિત્વ ધરે, વા'લ કરનાર તો;
 એમ સહુ વિહંગમે, કરવાને માંડ્યું પછે,
 ઉલ્લુકાદિ પડ્યા તૂટી, અસખ્ય અપાર તો;

૩૨૩

અસ્થાવિષ્ણુ તસ્યધી—અર્થાત્ એક તસ્ય પશુ પોતાની જગોએ ખસ્યાવિના
 એક જાતિ ધૃવ—ઉભયની (પોતાની અને દ્રૌપદીની બન્નેની) એક જાતિ
 -જી જાતિ જોઈ ત્યારે તે પોકાર કરીને કહેવા લાગી કે અરે આ સ્ત્રીતુ
 દેવ તો જસુ (જસુ—ધૂળ) થી પશુ અલપ (અધમ) દેખાય છે । આ
 છ દમા ઉત્ક ' મૂઓ મૂઓ ' બોલે છે તે તથા સ્ત્રીબડી કોઈ અન્ય પ્રાણીને
 જોઈને બોલે છે તે સ્વાભાવિક છે તેમ છતાં તે બન્ને દ્રૌપદીને અર્થે દુ.ખની
 લાગણી ધરાવીબોલે છે એમ કહ્યું છે, માટે અસિદ્ધવિષયાહેતુત્રે-
 ક્ષાલંકાર.

૩૨૩ 'વિહંગમ—પક્ષી ચામાચીડિયા, વગેરે રાત્રિના પક્ષીઓ
 ભગતા ભગતા દ્રૌપદીની સાથે આજ્ઞાપ્ય છે તે વિષે કવિ કથના કરે છે કે,
 મતીતું દુઃખ તેમનાથી સહેવાતુ નથી તેથી તેઓ તૂટી પડે છે । દ્રૌપદીને
 એમ પક્ષીઓ નડે છે તે હીક લાગતું નથી તેને કવિ બીજે પ્રકારે કથ્યે છે
 વામ ધૃવ આહી પશુ અગિન્ધવિષયાહેતુત્રેક્ષા અને અર્થોત્તરન્યાસ
 અલંકાર. છે.

આંચ મારે કોઇ અને, કોઇ પક્ષ મારી પડે,
પક્ષ કોણુ કરે તેની, સહે પક્ષી માર તો;
અક્ષિ કાઢવાને કંઈ, મુખ આગે ફરી વળે,
રક્ષી કરવડે રત્ન, કરતી પોધાર તો.

૩૨૪

કંઠકારિએ કયું છે, હરાય તે સૌ હયું છે,
ઉઘાડું અંગ નયું છે, ફર પક્ષી કામનું;
મારે તેમાં આંચ કોઇ, ભુંડા દગ રહે ભેદ,
સતી ગાઢ સ્વર રોઇ, નામ લેતી સ્વામનું;
કે'વતને બૂલી તેણે, દહ સુઢાં ફૂલી શું તે,
સુખે સોનીડાનું અને, દુઃખે નામ રામનું !
રામ રાજવાને બેઠા, તેનું નામ ગ્રાણુ લે આ,
સતીને તો પતિ પ્રભુ, ભણે દુઃખ વામનું !

૩૨૫

૩૨૪ તુટી પડ્યા—દ્રૌપદી ઉપર (તેને બક્ષ જાણી ખાઈ જવાને).
પક્ષ—પાખ. પક્ષ કોણુ કરે—સાહાય કોણુ કરે ? રત્ન—આંખની કીકા અ-
થવા આંખ રૂપી રત્ન.

૩૨૫ ભુંડા દેવ ઇન્—દ્રૌપદીને આટલું બધું દુઃખ પડે છે અને તે ભુંડા
દેવો ભેદી રહે છે ! અહીં દેવનો પ્રસંગ મુકવાવડે કવિએ શ્રોતાઓના મનમાં
દેવ વિશે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરી જીગૃપ્સા ભાવ ધ્વનિત કર્યો છે, અને કશું
રસમાં જીગૃપ્સા વર્ણવવાથી કાંઈક અંશે રસાંતર થાય છે. સ્વામનું—પોતાના
સ્વામીનું. કે'વતને ઈન્—દ્રૌપદી આવા દુઃખની વખતે રામનું નામ ન
લેતાં પોતાના પતિનું જ નામ લે છે તે ઉપર કવિ કલ્પના કરે છે કે તે સોક-
પ્રસિદ્ધ કહેવત, એવી કે, 'સુખે સાંભરે સોનાર અને દુઃખે સાંભરે રામ,'
તેને જુદી ગઠ તેથી અમને લાગે છે તે પોતાના દેહ સુઢાંને ફરી ગઠ કે
શું ?—પોતાના દેહને પણ જુદી ગઠ કે શું ? રામ ઇન્—પણ રામ તો
દુઃખ દેવાને બેઠો છે માટે તેનું નામ એ શું કરવા લે ? અપન્નુતિ અવધાર,
બસે ઇન્—મતેને દુઃખ એક વાગ જોટલું લાંબુ હોય—અર્થાત્ ગમે તેટલું
મોટું દુઃખ હોય તથાપિ સતીને તો પતિ એજ પ્રભુ છે !

ઉરાડતાં રડતાં ન, પક્ષી કંઈ થયા આઘા,
 શૂગાલે ત્યારે વિચાર્યું, કહ્યું પામે આ સતી;
 હુઆ હુઆ કરી ઘણી, કર્ણકટ્ટ રાડ નાખી,
 દયા દિલ માંય રાખી, સાખી પ્રભુ મા'મતિ !
 કંપિયાં પક્ષી અપાર વનદેવી એજ નકી,
 છૂટો નાશી નીકર તો, કરશે કૂડી મતિ !
 એમ ભય લાવી મન, ઊડી ગયાં જ્યારે પક્ષી,
 શૂગાલ તે સોઇ જોઇ, કેટલી થતી છતી. ૩૨૬
 પાસે જઇ ઊભી રહે, આમ તેમ જુએ ઘણું,
 ફાવે ન તો દે ફલંગ, ચીસ નાખી કારમી;
 ઉછૂંકેરા અધરની, આશાએ મરે કૂટાઈ,
 તેહ પિંડ પાસે જોઇ, થાય કદી મારમી ?
 સો પંચાસ મળી આવી, તોય કંઈ ફાંચું નહિ,
 ત્યારે ચીસો નાખી ઘણી, વનમાં તે વારમી;
 કહ્યું જોવું છે અપાર, મૂઆ પતિતણું તેને,
 એજ કારણે કહો ને, અસુ ગયા ના રમી !! ૩૨૭

૩૨૬ શૂગાલે—શિયાળો. કર્ણકટ્ટ—કાનને કડવી લાગે એવી. શિયાળ
 જે મધ્યરાત્રે સ્વભાવિક જોલે છે તેમના જોલવાની અન્યથા કલ્પના કરે છે:
 દયા ધન—તેઓ તો દિલમાં સતી ઉપર દયા રાખીને જોવતાં હતાં, એ વાત-
 ના મોટી મતિવાળા પ્રભુ સાદી છે ! કેટલી ઈ—કેટલીક શિયાળો છતી
 (પ્રકટ) થઇ—દ્રોપદીની પાસે આવી.

૩૨૭ ઉછૂંકેરા ઈ—ઊંટનો નીચલો જોડ લાંબો હોવાથી નીચે
 લટકતો હોયછે. તેને જોઇને કાંઈ શિયાળો ધાર્યું કે આ વૃદ્ધી પડે એવો
 જણાય છે માટેએ જ્યારે ત્યારે વૃદ્ધી પડશે અને હું તેને ખાઇ જઈશ.
 એવીને એવી આશાએ તે જોઈના મોઢા નીચે જોડ સામે મોઢું ફરી પાથોડિયાં

શૃંગાલની જાત મહા—સંપીલી ગાંડાય સૌમાં,
 તેણે ત્યાં વિચારી મત, આપણું ન ચાલતું;
 ચીસો ચડેડાટ પાડી, હડકાઈ તેડવાને,
 શૃંગાલ જો કોઈ હોય, કોણ તેને ખાળતું ?
 ખાળતું છે કહી તંડે, ભૂખ્યું નવ આવે કોણ ?
 હડકે શિયાળ આવી, મન કરી મા'લતું;
 જોઈ તેણે કૃષ્ણાને ત્યાં, કે ધરી તૃપ્ણાને ધરી,
 જે ચારેક લાવાં લીધાં કોણ કદ ભાળતું !! ૩૨૮
 હડકે શિયાળ કંડચે, હડકયા દ્રૌપદીને,
 હાલ્યો ઘણો ઘણો ત્યારે, પતિના મેળાપનો;
 શૃંગાલ જે આવે પાસ, તેને કૈડવાને ધસે,
 મણુ ઉઘ્યાં કષ્ટશૃંગ, સંતોષ ન આપનો !!
 ભાન જૂલી ગઈ સહુ, વનપશુ જેવી થઈ,
 નાહિ ! નાહિ ! ભુંડા દૈવ, તાપ કરચ આપનો;

મારતી હતી અને જાંટના પગમાં અંટવાયા કરતી હતી. આવી
 એક દહાંત રૂપ કહેવતને શિયાળનો સ્વભાવિક ધર્મ કૃષ્ણીને કવિ કહેછે કે,
 જે જાંટના અધર (ઝોઠ)ની આશાએ ફટાઈ મરે તે શિયાળ પોતાની
 પાસે આવેલો માંસનો પિડ (દ્રૌપદીના શરીર રૂપી) જોઈ કદી ધારમી
 (ધર્મિષ્ઠ) થાય વાર ?—તેના ઉપર દયા રાખે વાર ?—તેને ખાઈ ગયા
 વિના રહે શું ? તે વારમી—તે વારે. આ દ્રૌપદીને કાંઈ ભય કેમ લાગ્યો
 નહિ તે વિશે કલ્પના કરેછે: કદ ઇં. અસુ ઇં—તેથી તેના પ્રાણ રખી ગયા
 નહિ—તે મરી ગઈ નહિ !!

૩૨૮ હડકઈ—હડકાઈ શિયાળને. કોઈ ઇં—કોઈ હડકાઈ શિયાળ
 હોય તો તેને પણ અહીં આવવાને કોણ રોકે એમ છે ? કે ઇં—કે તૃપ્ણાને
 ધરીને ધરી અને જે ચારેક લાવાં લીધાં—અચકાં ભર્યાં !

હડઠડિયાં આવે ને, અદ્ધળાય અતિ અતિ,
 ફૂટાય છે કર્મ ઘણું, હાલ આ સંતાપનો ।। ૩૨૯
 શૃંગાલની કિલકારી, થતી સુણી વ્યાધ ત્યાંહી,
 ખેચારેક દોડી આવ્યા, ખાવાકેટું જાણીને;
 સદ્ગળ તે મારે ફાળ. હાલે નવ પત્ર કંઈ,
 લોભી જોકે ખેન ધરી, જય નારી તાણીને;
 ગાડરાંની ગત નહિ, જોકે 'પૂઠે બીજી' જય,
 ચાર દિશાકેરી માંય, ચાર હણે માણીને;
 ઠીક કર્યું મળુ આ તો, હર્યું સતીકેટું કષ્ટ,
 હાય હાય દેવે ! નહું, કર્યું ફૂંચા રાણીને. ૩૩૦
 સામી દિશા મધ્ય જોકે, વ્યાધ લપાઇને ખેઠો,
 નારી જય જે શૃંગાલ, તેમને તો ખાવાને;
 દ્રૌપદીની પાસથકી, જય લહી નારી ગયા,

૩૨૯ હડકવા હાલ્યો—વેગ પ્રકટ થયો. કવિ દ્રૌપદીના દુઃખથી ખેદ પામી મળુને વિનિતિ કરેછે: પ્રભુ! ઇન્દ્રે પ્રભુ! હવે દ્રૌપદીને માથે કષ્ટનાં શીંગડાં ઉગ્યાં છે—અતિગમ્ય કષ્ટ થયું છે, તથાપિ આપને તેથી સંતોષ થતો નથી! ત્રાહિ ઇન્દ્ર—હે ભુગદેવ, ત્રાહિ! ત્રાહિ!—તોળા છે! તોળા છે! ('ત્રાહિ'નો અર્થ 'રક્ષણ કર' એવો થાય છે. તથાપિ તે ત્રાસપ્રયુક્ત અવ્યયના અર્થમાં રૂઢિપદ ગણાયેછે માટે એવો અર્થ થયો છે). તાપ ઇન્દ્ર—તું કાંઈ માપનો તાપ કર!—તેને તાપ ઉત્પન્ન કરતાં માપ રાખ! હાલ—દશા.

૩૩૦ સદ્ગળ ઇન્દ્ર—ને જે ફાળ મારે તે તો સદ્ગળ—ફળવાનજ હોય. અર્થાત્ તેમનો સપાટો ખાતી જય નહિ તેમની ગુપ્તચૂપ આવવાની કૃતિ વણેછે: હાલે ઇન્દ્ર—કંઈ પાંદડું સરખુ પણુ તેમના આવવાથી હાલતુ નથી! લોભી—શિયાળા(ને) ઠીક ઇન્દ્ર—દેવે આ શિયાળાનાં રૂપી સતીનુ કષ્ટ હર્યું, એ તો ઠીક કર્યું, પણ (સ્મરણુ આણીને) હાય હાય! દેવે વળી ફૂંચા રાણીને નહું કષ્ટ કર્યું! (વાધ રૂપી). સ્મૃતિ અન્નકાર.

શૃંગાણ ને આલ્યા હતા, કષ્ટ ઉપજવાને;
 ચીસ નવ પાડે કોઈ, હુઆ હુઆ થતું જોઈ,
 શાંત વન થયું ત્યારે, સતી લાગી જવાને;
 તેણે જ્યાં દીવા એવે, મહાજ્યોતિવાળા ઝગે,
 ભાન આપ્યું સતીને ત્યાં, મળારતી મા'વાને ! ૩૩૧
 ધન્ય પ્રયુ ધન્ય તને, મને આપણી મનમા તે,
 નગર નિકટ મૂકી, સ ગો કોઈ હોવાને;
 એમ ભજી હરિ પદે, પીડા દૂર કરી ચાલી.
 દૈવે ત્યાં હયાળુ ભાળો, વજ્ર લાગ્યો જવાને !
 દીપકેરી આશા દેરી, પાસે ગઈ જેવા ચાલી,
 હાથ હાથ ! દીપ નોય, કહી લાગી રેવાને;
 ધૂ ધૂ ગરહને ધાયો, વ્યાધ નવ હૃથતણે,
 અરે રે બિચારી જાથ, કયાંહી કષ્ટ ખેવાને ! ! ૩૩૨
 પડો અતાપાટ જોઈ, ધાયો વ્યાધ હાણવાને.
 એવે દોડી આલ્યા બીજો, ધૂ ધૂ કરીને ઘણું;

૩૩૧ ચીસ કેમ નધો પાડતા તે નિરે કલ્પના કરે છે હુઆ હુઆ ઇ-
 રિખાજોએ વિચાર્યું કે જે હુઆ તે હુઆ (થયું તે થયું), હવે એ નિરે
 મર્ગ વિશેષ જોવાનું જઈશું તો Cછટી હાનિ થશે, એમ જોઈ (વિચારીને)
 ઇંદ્ર નિયાળા ચીમ પાડતું નહોતું. દીવા—(વાધની, આખોરપી)
 અર્ધા વાવની આખોર ૩૫ ઉપમેયનું વર્ણન ન કરતાં દીવારપી ઉપમાનનું
 વર્ણન કરી દ્રાવણને બાનિ ઉપમદરી છે માટે રૂપકાતિશયોક્તિ અસ કાર,
 જ્યોતિરાળા—તેજરાળા મા'વાને—મગવાનને. (કષ્ટમાથી છૂટી એમ
 માનીને)

૩૩૨ વજ્ર ઇ—તેથી દૈવ તેના વજ્ર વાકી નજરે (કોઈ કટાક્ષથી)
 જેવા લાગ્યો ! વાદની આખોર દીપની શ્રાંતિ ઉપજેલી વજ્ર છે માટે,
 આંતરસ કાર.

મભુ સારું કહું એ તો, હરું એનું જ્ઞાન મહુ.
 નીકર જોગત નહિ, કવિ કથે શું ભણું;
 પાધરો છે મભુ એને, તેણે લઢાવ્યા એ ગ્યામ,
 લોહી ખાત ચૂસી જેહ, સૂસાયું હા ! તેતાણું.
 દેવ લઢી મભુ સામે, આગ્યો ઝટપટ તહીં,
 ફરવી શક્યો ન કરું. તોય કે' કહે હણું !! ૩૩૩
 લઢે મહાવ્યામ્ર મોટો, તડે ખાગા કૃષ્ણાને તે,
 ગાલે દાવ આવે જગાંથી, બીજો જાણ મારવા;
 મૂકી દ્રૌપદીને તેહ, લઢવાને જાણ વગી,
 એમ એકમેક જોએ, સ્વયં અર્થ મારવા;
 મારે રે બિચારી કૃષ્ણા, ત્રધણા તણ આશી પડી !
 ખાઇ જશે કદી વાધ, રે'શે શું સંભારવા ! !
 મભુથી પરી નથી એ, તેણે લઢ્યા વ્યામ્ર ધણા,
 પછે લાગ્યા અગ્યો અન્ય, એકમેક ડારવા. ૩૩૪
 એમ લઢતાં લઢતાં, એક જો વિશાળ આવી,

૩૩૩ એનું—દ્રૌપદીનું. દ્રૌપદી જેભાન થઈ મહુ એ ધ્વનિ છે વળી
 જેભાન થવા રૂપ અનુભવ વણીને લાયકાતની વ્યવસ્થા કરી છે. તે
 તણું—તે એ. વાઘોનું (અરસપરસ લઢ્યા માટે). દેવ ધ્રુવ—દ્રૌપદીને
 વાધનું ભક્ષ થઈ જતો ઝટકાવી પ્રભુએ દેવની ધારણા પાર પડવા દીધી નહિ
 તેથી દેવ પ્રભુ સામે લઢીને પાડો ઝટપટ તહીં (દ્રૌપદી પામે) આગ્યો;
 અને જો કે તે પ્રભુનું કરેણું (દ્રૌપદીને બચાવવા રૂપ કાર્ય) તો ફરવી શક્યો
 નહિ તથાપિ એમ કહેવા લાગ્યો કે એને કંટે કરીને હણું તો ખરોજ !

૩૩૪ કવિ કહેલો: એ દ્રૌપદી પ્રભુથી પગી દૂર નથી—પ્રભુ એનું રક્ષણ
 કરે છે તેથી વ્યામ્ર ધણા લઢ્યા. અર્થાત્ દ્રૌપદીને ખાઇ જવાનો અવકાશ
 જેમાંથી એકકેને મળ્યો નહિ !

પડ્યો પે'લો એક અને, બીજો પડ્યો પૂઠજે;
 દેવને પ્રભુ છે એક, બાકી રહ્યું દુઃખ દેવું,
 શું કરવા મારે સતી, છેને એ ટળવળે !
 ત્યારે કવિ કરે કથું, હૃદ હાથ ધરી રહે,
 ઘણું દુઃખ ઘણું કહે, દા'ડો શું તેણે વળે ?
 મહાદુઃખ થયું આણું, આંખ ત્યારે કૃષ્ણાતણી,
 ઉઘડવા લાગી કૈંક, કે' પતિ ક્યાંહી મળે !

૩૩૫

કેટલોક સમ ન ત્યાં, એવા દુઃખ માંહી વીત્યો,
 અગન બળે છે અતિ, કૂર પશુ દાઢની;
 બીતવા માંડે છે રાત, તેથી ઘણાં પશુ પક્ષી,
 દુઃખ દવા ને શું આવે, વળી પીડ ટાઢની;
 હા ! હા ! પતિ ! એમ રટે, અન્ય ઉચ્ચાર ન કાંઈ,
 ઊડવાની શક્તિ હણી, વેદના શી ગાઢની;
 કૂર પક્ષી બોલે ઘણાં, પશુ ચીસમાં ન મણા,
 બ્યામ કેરી બૂમ તે શું, ગર્જના આપાઢની ! !
 અદ્ય મહાદુઃખ એ તો, સુખિયાંને સૌ જાણ્ય,
 દુખિયાંને સુખ આશે, જાણાતું કાંઈ નથી;
 એમ હતું નાટ ઊઠી, દુઃખ આલવાને લાગી,

૩૩૬

૩૩૫ વાપતુ વિદ્ય દૂર કરે છે: એમ ઈ. દેવ ઇ—કવિ કહેશે
 કે દેવ ને પ્રભુ તે એજ છે, અથવા બેની એક ગાંઠ છે, અને દ્રૌપદીને
 દુઃખ દેવાનું હજી બાકી રહ્યું છે; એમ છે તો તેઓ સતી (દ્રૌપદી) ને
 શું કરવા મારે ! મનઝળ કે આ દુઃખમાં જીવાડવા કરતાં એને મરવા
 દીધી હોત તો પ્રભુએ એનું મહું કર્યું કહેવાત ! કે' પતિ ક્યાંહી મળે !
 આ વાક્યથી દ્રૌપદીની પોતાના પતિ વિશે અનન્ય ભક્તિ ધ્વનિત કરી છે.

૩૩૬ વેદના ઇ—શ્રી ગાઢ વેદના હતી ! અર્થાત તેને અત્યંત વેદના
 ચવાથી તે જી શકતી નહોતી.

ત્યારે ભલ્લુકે વિચાર્યું, તેહ તો કહું કથી;
 ગાંડી થઈ જાય આજે, તેને છાંદું પાણી કંઈ,
 શુદ્ધિ આવે કેંક એને, મળે વે'લા મા'રથી;
 એમ વિચાર કરીને, ઉગડિયું થુંકે અતિ,
 પડી ગઈ સતી તેણે, આલતી મથી મયો ! ! ૩૩૭
 પછે ગયુ પાસે તેહ, આટવાને લાગ્યું અતિ,
 સતીએ જાણ્યું કે આ થું, દયા દિલ ધારતું;
 હાથો દયા તેહ તે તો, પગમાંડી વહી ગઈ,
 આડી કરી ચોખું અને, શા'ર અંગ શારતું,
 ત્યાં એવે શાગોસે જોયું, ભક્ષમગ્ન ભલ્લુકને,
 ઘાવ ઘણા ઘણા કરી, કૃષ્ણારિ વિહારતું;
 કૃષ્ણ નવ જાણે કાંઈ, ગયું આલતી તેહ ત્યાંથી,
 હવે વહી કોનો પારો, દૈવ હીક ડારતું ! ૩૩૮

૩૩૭ અર્થ ૪૦—જે સુખિયાં હોય તેમને 'આ દુઃખ અર્થ છે, આ દુઃખ મોટું છે' એમ જણાય છે, પણ દુઃખિયાને તેવું કાંઈ જણાતું નથી, કેમકે તેને સુખની આશા હોય છે. એવાજ કારણથી એટલા બધા દુઃખમાં છતાં કૃષ્ણા બહી અને આલવા લાગી. અર્થાતરન્યાસ. ભલ્લુક—રીંછ. ગાંડી ૪૦—એ ગાંડી થઈને આજે જાય છે તેથી તેને પોતાના પતિ ક્યાં છે તે સમજી શકે નહિ, માટે એને શુદ્ધિમાં આણવાને હું કાંઈક પાણી છાંદું કે જેથી મહારથી (પાંડવો) તેને વેહેલો મળે. આલતી ૪૦—જે મથી મયાને—મોટા થમથી આલતી હતી તે.

૩૩૮ આ ૪૦—આ મારા ઉપર દિવસ દયા ધારતુ પ્રાણી કોણ છાંદું કયે કહે છે કે તે દયા નહોતો પણ તેને અંગે શા'ર શારતુ હતું. શાગોસ—એ નામનું રાત્રી મિત્રાડાના આકારનું પ્રાણી. ભક્ષમગ્ન—ખાવાગા મગ્ન થયેલા. કૃષ્ણારિ—દ્રોપદીના શત્રુ (રીંછ) ને. દૈવ ૪૦—દૈવ દ્રોપદાને હીક ડારે છે. અથવા હે દૈવ ! હીક છે, તું ડાર (ડારી શે). અર્થાત્ હમણા તારા દિવસ છે !

વળી વળી મૂઝાને, ચાલ્યા લાગી ચતુરા,
 ચંદ્રયાં જોવાયુ નવ, કાંઈ મતીનું અતિ;
 દેખાડયુ ન મુખ તોણે, મત્વગુણી હતો દા,
 તોય દયા લાગી કદી, જોયું હોત જો ગતિ,—
 તો તો સુખી થાત સતી, પતિને મગત વેંઢા,
 ઘેંલાં કંઈ જોઈ યાન, રેંત માઝાએ મતિ;

(પાશું) હતો દેવ ચંદ્રમા ~, મા મનાય સુકેંગ,
 દિલ દયા ક્યાયો તેને રજડવી જો સતી ।
 અધારમા ચાલી વળી, એવે અશાશુના દૂત,
 તિમિરથી લડતા ક, કેર કેર દેખતી,
 કોઠિલને કીર અતિ છુનખુવ જોલે બહુ,
 મેના ~ ધુર જોની શુ, કદને ઉવેખતી?
 ભ્રમ કમળમાં કૈં, શુ જાવ કરે ઘણાં,
 સુખ થાય સતોને જો, વનરાજિ પેખની,
 પકવાજ પાચ વાની જાવવાજાને જો આપે,
 સુખ થય તેને કદ દલના એ લેખતી ।

૩૩૯

૩૪૦

૩૩૯ વળી છં—વળી મૂઝા વળી (મૂઝાગાથી સાંધ થઈ) માઝાએ
 છં—એની ખુદ્દિ કાઈકે મર્યાદામાં રહેત । ચંદ્રમા શબ્દની નિશ્ચિત કરે છે.
 હતો છં—ચંદ્ર દેવ એ મા હતો મેની મા ? એમ પૂછજો તો, એ સુરકેરી
 (દેવની) મા મળા છે દેવની મા દેવોજ પક્ષ કરે એ ખુનુ છે માટે,
 જો દેવને મતીને રજડવી છે તો તેને (દેવની માને—ચંદ્રમા) દિનમાં
 દયા ક્યાયો હોવા નિ પીનમાં આવી તથાપિ ચંદ્ર જગો નહોતો એ
 ધનિ છે

૩૪૦ પ્રવાનકુ રહ્યા કંઈ કે અધારમા છં અરયુ—મર્યાદાને ।
 સારથિ (સર્વ જગતા પેહેલા જો પ્રકાશ દેખાય છે તેને અરયુ ૩૫૬ આ

એમ અણ્ણાદ્યની, વેળાએ આનંદ હુઆ,
 અસર તેની તો હવી, પ્રાણર પ્રાણીને;
 કષ્ટ ત્યારે કૃષ્ણાને તો, અપરમપાર હણ,
 હાય! મારી દશા કેવી! રડે આણુ આણીને!!
 આટલુ આટલુ સહુ, કાયાએ મેં કષ્ટ મનુ!
 તોય નિરખ્યા ન પતિ! પેકારતાં તાણીને,
 પાણુ વાળી જુઓ મનુ! અદૃય મેં કર્યા નથી,
 પૂર્વજન્મે કર્યા હોય, ભોગવ્યા તે જાણીને!! ૩૪૧
 અણ્ણા! આ દૂત તારા, દિશા સમગ્રમા ફરે,
 પૂછ્ય લાઇ તેને તુ કે, પતિ મારા કેં લલ્યા;
 જડશે ન મને જ્યારે, ત્યારે પ્રાણુ તણરા હું,
 દેખ્યુ ત. આ હુ ખ યાશે, સત્ય બોલ મેં કહ્યા।
 સૂજને વેર હશે, નહિ તારે તેમાંનુ તો,
 અબજાનુ કષ્ટ હર, વાટમા વહ્યા વહ્યા,
 આવા પ્રુણ કરો ઘણા, તેણુ હસ્ત પદ આવે,

પેણુ છે) અણ્ણના દૂત (પ્રકાશના કિરણો) તિમિર—અધઢાર વન-
 રાજિ—નની પક્તિ સતીને પ્રગાતનો સમન, વનગાજિ, કોકિલાદિકના
 સ્વર, એ મધ્યમાથી આ ૧૬ થતો ના' તે દૃષ્ટાતથી વર્ણવે છે પદાનંદ ૬/૦
 —દૃષ્ટાંતાસંહિતા. વન ૧૧ ૬૦—લનના (સ્ત્રી—દ્વાપદી) એ (એ પ્રમાણે)
 સેખતી (વને વમેર માનની હતી)

૩૪૧ અમર—સાગી અમર પ્રાણુપર—પ્રાણુને ધારણ કરનાર વાળા
 પૂર્વજન્મે ૬૦—કદી મેં પૂર્વ જન્મે અદૃત્ય (નહિ કરતા જેવા દૃત્ય) કર્યા
 હશે તો તે મેં ભોગવ્યા (આ વનમા) એમ અણ્ણીને હવે પાણુ વાળી
 જુઓ—કરેણુ કરો !

સત્ય કહું આજ અમે, દખાડો રહ્યા રહ્યા ! ! ૩૪૨
 વનિતાની વિનનિ તો, અરુણને આવી ઉર,
 એવે સવિતા ત્યાં આવ્યા, કહું એડ રથ તું;
 એવીની દયા રૂ' લાવે? કચ્છ તારું કાર્ય વે'લો,
 ફરી રૈશ ડ્યારે અડયા, જાણતો ન પથ શું?
 એમ વહી ચાલવા તો, ચાંપજોર લાગ્યા તેહ,
 સતી તો નિરાશ થઈ, કંઈ લયગથ હું !
 અરે પાર્થ! અરે પાર્થ! પાગજો ન મુણે મારું ! !
 આજા કરું ઈંદ્ર માને, નિકટ મારું રથ તું. ૩૪૩
 એમ રડી રડી ચાલે, અડી પડે પા'ડમાં રૂં,
 ઘડી કવી આવી પડી, છડીછાંટ દ્રૌપદી;
 એને પૂછતા અનેક, વને પાંચ પતિ પૂજે,

૩૪૨ અરુણ પ્રતિ દ્રૌપદીની ઉક્તિ—અરુણ ઇંદ્ર દેવ્યું ઇંદ્ર—તે આ
 મારું દુઃખ દેવ્યું છે, માટે મેં જે જોલ કલા છે તે સત્ય ધારી એમ જાણ્યું,
 એવો અન્યથા સૂર્ય કર્ણનો બાપ હોવાથી પાડવનો શત્રુ છે એમ ધારીને કહે છે
 સૂર્યને ઇંદ્ર. નહિ ઇંદ્ર—(તુ તો માત્ર તેનો સારથિ છે માટે). શું તારું
 કષ્ટ હરવાને મારાથી સૂર્યનો રથ આટકાવાય કે ? તો કહે છે ના, વાટગાળા વળા
 વળા—ચાલતા ચાલતા તારા દૂતને પૂછીને મને અગર આપ્યું એવું કામ
 કરવાથી મને શું ફળ છે એમ કહીશ તો, આવા ઇંદ્ર. (અરુણને હાથ પગ
 નથી તેને ઉદ્દેશીને આ વચન છે).

૩૪૩ જાણતો ઇંદ્ર—આપજો મારું કટયો લાગ્યો છે તે તુ નથી
 જાણતો શું ? કવિ કહે છે કે એ સતીનું કટ વર્ણવવાથી હું પણ કંઈ લયગથ
 થઈ ગયો છું ! દ્રૌપદી નિરાશ થઈને અર્જુનને સંબોધન કરીને કહે છે
 અરે ઇંદ્ર—અરે પાર્થ ! પાર્થ ! જો તું મહારથી મારો નિકટ હોય, અને હું
 આજા કરું તો ઇંદ્ર સરખો પણ મારી આજ્ઞા માને, તેમ જાતા આ પાગજો
 (અરુણ પાગજો હોવાથી તેને તિરસ્કારથી કહું છે) મારું સામજીતો નથી ! !

તેવી આજ પૂછે કેને, ગતિમાં ને દિરદી;
 અશોકની પાસ જઇ, સશોકાળી થઇ પૂછે,
 અશોકશા પતિ મારા, નિરખિયા તે કદી ।
 કેમ તથી બોલતો તું, અશોકયુ નામ ધારી,
 મુજ મત્યે ગયો ગાંડા, મદમાં આ શો મદી. ૩૪૪
 કહ્યું એણે એણે ઘણું, તોય નવ બોલ્યો તેહ,
 ત્યારે શાપ દીધો તેને, મૂઠ દયા ના રતિ ।
 અશોક ! અદ્યા તું બાણુ, લોકને આનંદ ત્યારે,
 શોક તને થશે ત્યારે, એમ કહીને જતી;
 એવે હંચા આમ્ર જોયો, વિનવિચો તેને અતિ,
 પતિભાળ ભાળી કહે, મોટી છે તારી મતિ;
 તેણે નવ માન્યું ત્યારે, શાપ તેને દીધો ત્યારે,
 મારે તને માર ઘણા, ફળ તે ભાગે અતિ ! ૩૪૫

૩૪૪ છડીછાંટ—અર્થાત્ એકલી. એને છ૦—જે દ્રૌપદી ગતિમાં દિરદી (હાથણી) સરખી છે—જેની માત્રવાની હમ હાથણી સરખી છે તે દ્રૌપદીને અનેક સોક (સસાહ) પૂછતા તથા વને (વનમાં) પાંચ પતિ (ખગર અંતર) પૂછે, તેવી એ દ્રૌપદી આજ કેને પૂછે ? આપણા જોને અનેક સોકો પૂછના આવતા તે આજ વનમાં પાંચ પતિની ખગર પૂછે છે, તેમની તપાસ—કરે છે, પણ કેને પૂછે ? અશોક—આમોપાલવનું વૃક્ષ. અશોકશા આલોકિક—દેવ સરખા અશોકયુ—અશોક (સોક રહિત—આનંદી) સરખું નામ ધારીને હે ગાંડા ! મુજ મત્યે તું મદમાં આ શો મદી ગયો છે—છડી ગયો છે ।

૩૪૫ “લોકને ઘેર વિવાહ અને અગ્રાકેને ઘેર શોક” એ કહેવતના અર્થની કલ્પના ઘટાવે છે: અશોક । છ૦. આમ્ર—આંખો. આ હંદમાં અશોક સંબધી કહેવતના અને આંખાને માર વાગવા વગેરેના હેતુની સંભાવના દ્રૌપદીના શાપને વિષે કરી છે મારે હેતુત્તમેક્ષાલંકાર.

આગળ અળળા ચાલી, એવે તાડ નેચો ઉંચો,
 દય કર નેડી તેને, નમન ઘણું કર્યું;
 ભાઈ ભાળ કહે કાંઈ, મારા પતિ ક્યાંહી સૂતા !
 ઉંચાઈનું સાક્ષ્ય એ, કષ્ટ ચિત્ત ને ધર્યું !
 માન્ય માન્ય ભાઈ મારું, જોવારાણાં હું ઉંતારું,
 વધો તારું ઘણું લારું, કાર્ય આપું તેં વર્યું !
 એમ વિનવ્યો અપાર, તોય નવ માન્યું જ્યારે,
 શાપ દીધો સતી ત્યારે, વેણુ કેવું ઉચ્ચર્યું ! ! ૩૪૬
 મારો પતિ ભીમ ભડ, ભાગશે નેજે તને જ્યાં,
 વળી જન ઘણા તને, હિંદ્ર અંગ પાડશે;
 સમીર શ્વશુર મારો, મડાં મારશે તને તો,
 કાર્ય મારું કરે નહિ, તે થકી ઉભડશે;
 એવે અતિ ઉંચો નેચો, કુંગર એકે તો ત્યાંહી,
 તેને કહ્યું ભાઈ મારા ! પતિ તું પેખાડશે !
 ઉત્તર ન આપ્યો જ્યારે, ત્યારે શાપ દીધો તેને,
 દાવાનગ અંગ તારું, રક્ષામાંહી ગાડશે. ૩૪૭

૩૪૬ દય—એ. સાક્ષ્ય—મજ્જળતા. ને તેં બીજાનું કષ્ટ ચિત્તમાં ધર્યું
 હોય તો તારી ઉંચાઈ મજ્જળ છે. વધો ઇ— તેં ને આપું (પરાપકારતું)
 કાર્ય વર્યું (પસંદ કર્યું છે) તો હું તને આશિર્વાદ આપું છું કે તારું ઘણું
 લારું વધો—તારા વંશનો વિગ્તાર થાઓ ! વેણુ ઇ—સતીએ કેવા વેણુ-
 નો ઉચ્ચાર કર્યો તે હવે કહિયે છીએ.

૩૪૭ મારો ઇ—મારો પતિ ભડ (ભટ—વીર) ભીમ તને જ્યાં
 જ્યાં નેજે ત્યાં ત્યા ભાગશે (યુદ્ધ કરવાના હથિયાર તરિકે વાપરવાને). હિંદ્ર
 પાડશે—(તાડી કાઢવાને). સમીર—વાયુ. શ્વશુર—સસરા (ભીમનો બાપ
 દેવાપ્રી) રક્ષા—રખોડી ગાડશે—દાટશે.

એમ જાડ પા'ડ ને તો, પૂઁગ્રી વળી મેમદા તે,
 વિનતિને કોપ દાખ્યાં, કાર્ય કે સર્થ નહિ;
 પછે મનમાં વિચાર્યું, હવે દેવને હું પૂછું,
 માને નહિ તોજ શાપ્ત, રડવડું શે અહીં;
 એમ ધારી પછે જ્યુ, સવિતાની લાણી સતી,
 અજ્ઞમાં સંતાઇ પેઠા, દેવ તો કપ્યા તહીં;
 વિચાર કરી કરાવી, આકાશવાણી તે વાર,
 પતિ.તારા એજ પંથે, નિકટ પડ્યા સહી. ૩૪૮
 શાંત થઇ સતી ત્યારે, વિનવિયા દેવ સહુ,
 મારું કહ કોને કહું, દેવ સૌ દયાળ છે;
 એમ કરી આલી સતી, એવે સરતીર દીઠી,
 દક્ષિણ દિશા વિચારી, આવી મળી ભાળ છે;
 આહા મંભુ! તું દયાળ, મળશે મારા જે પતિ,
 સાથે ભળવાનું સુખ, (તું) અર્પતા કૃપાળ છે;
 ઘણું કહું મારે કાજ, લાજ શખી મારી આજ,
 મભુ છો પ્રુણની પાજ, મહાકૂડો કાળ છે. ૩૪૯

દેવામીશવદર્શન.

એમ વિનવતી મભુ, ભજતી અપાર વિભુ,
 શંભુ જાપ જાપતી તે, આલી સરતીરમાં;
 નાણ તટ જોયાં ઝટ, તોય પતિ ભાળ્યા નવ,

૩૪૮. અજ્ઞમાં—નાદળાંમાં (સતીના શાપના ભયથી). કરોવી—
 (આકાશવાણી). આકાશવાણી કેવી થઈ તે કહે છે : પતિ ઈ. ૩૪૯
 સરતીર—સરોવરની પાળ્ય. અર્પતા—આપનાર. પાજ—સેતુ. પ્રુણના
 સેતુ ૨૫.

દક્ષિણમાં દીઠા પડે, અમુ ન શરીરમાં ।
 પડ્યા પંચ પર્વત શું, શકે દેવ પંચ હશે,
 પંચ પ્રહયશ્લોક એ તો, ધરણીની ધીરમાં;
 ના'ય ના'ય કોઇ ના'ય, મારા પતિ પંચ એ તો,
 હાય ! હાય ! આણું કરું, શૂળ લાગ્યું શિરમાં ॥ ૩૫૦
 પાસે જઇ જુએ પતિ, એજ એજ એજ નકી,
 વાયુતાણી વાણી ખરી, મારે કરમે થઇ
 હાય ! શુ થયું આ હશે, એકદમ મૂઆ પાંચ,
 આંચ એવી કેવી આવી, રહું હવે ક્યાં જઇ ॥
 ક્રોધાતુર મુખ દેખું, ચાર પતિ પડ્યાતણાં,
 અનતશત્રુ ઉદાસ, પડ્યા સાન શે ગઇ !
 હા હા ! મભુ ! રે રે ! વિભુ ! આ દશા કરી તેં મારી,
 મારી નવ મુને શોણ ! હવે ભેદું ક્યાં ધઇ ॥ ૩૫૧
 હની ઉભી કૃણા જેહ તૃણા તણ પડી તે તો,
 દુઃખમાંહી દુઃખ જાગ્યું, ત્રાહિ ત્રાહિ ઉચ્ચરી !
 હવે શે કરું વિલંબ, મળી લઉં સ્વામીને હું,
 પડે જળી ગરૂં ઝટ, સ્વામી સૌ કને ધરી ॥
 પેલી મળું કોને મભુ, આલિંગન દઉં કોને,

૩૫૦ અસુ—પ્રાણ દેહમા પ્રાણ નથી । પ્રહયશ્લોક—પવિત્ર કીર્તિ-
 વાળા, ધરણીની ઇ—પૃથ્વીને ધીરજ (ટેકો) આપનારા પવિત્ર કીર્તિવાળા
 પાંચ દેવ,

૩૫૧ પડ્યા પડી મુખમાં રિક્કિયા થઇ નથી તે વચ્ચે છેઃ ક્રોધાતુર
 ઈ—(શત્રુનો નાશ કરવાના ઉદ્દેશગાળ પડ્યા હતા માટે). અનત-
 શત્રુ—શત્રુ વગરના—બુદ્ધિહિન. ઉદાસ—(ભાઇઓના મરણનો શોક
 કરતાં મૂર્છિત થયા હતા માટે).

હાય ! શું કરું અધુના, કરી એકે ના પરી;
અર્જુને તો વેશ્યો મત્સ્ય, માટે મળું પે'લી તેને,
હાય ! શા વિચાર કરું, પાંચને હું તો વરી ॥

૩૫૨

કૃષ્ણાવિલાપ.

હસિનવૃત્તં.

ધરમ ધારવા મૂઝેં આવિયા, ફરેં મળ્યા નહિ રોય લાવિયા ।
નથી નથી કહ્યું નાથ ના જશે, મરડ તો પછે શો પતિ વરશે ॥ ૩૫૩
પરમ પૂજ્ય તો આપને ગણ્યા, સુખ દુખે વરી યોગ ના લણ્યા;
મુખવણું કયું આપનું સદા, કયમ તણ મને યાં રહ્યા તલા ? ૩૫૪
જનકે બ્રાતની હું થઈ નહીં, જનનીને તણ આવી હું અહીં;
નવ ગમ્યું મને સાસુસાથમાં, કયમ કરી ગમે ? રાખીં હાથમાં. ૩૫૫
અતિ ઘણી મને રહોં રાખતા, તણ પછી મળુ ! શે ન લાખતા ?
અરર હાય હા ! કે ન યોગતા, તણુ આ રડે (ન)તોલ તોલતા ॥ ૩૫૬
કરમ શાં લલ્યાં મૈન ધારવા, કરમ ન લાવિયા સાથ મારવા;
વિરહ વેશે એમ જાણિયું ? નગરમાં જશે લશ આણિયું ? ૩૫૭
સુત મળે મને ખાઃ રાખીં શું ? કપટ દૂડ હું નાથ લાખી શું ?

ઉપર પરી—ફર. એ પાંચમાથી એકેએ મને પરી (ફર) કરી નથી ।
૩૫૩ ધરમ ધારવા—આજાણુનું કાર્ય કરવા. ૩૫૫ રાખી હાથમાં—(તમે).
આત્મ તમે મને કાંઈ દુઃખ પડવા દીધું નથી । ૩૫૭ વિરહ છં—તમે
એમ જાણ્યું કે એ દ્રોપદી અમારો વિરહ વેશે, અથવા અમને નહિ
દેખે એટલે નગરમાં જશે ?

મૂંકપણું ગ્રહ્ય ત્યાં કશું કહું, હવિત જાળવી જોઈ આ રહું ।। ૩૫૮
મન ઘણું વધે યાદ આપવા, તન તપે ઘણું અગ્નિ તાપવા ।।

સ્વરાણ સામુના વેણુંનું દહે, યમ અલ્યા તને કોણ તે કહે । ૩૫૯
મલ્લ પરાત્પરા । શુ દણ્યા પતિ । અરર હાય હા । કેવી આ ગતિ ।।
ભરો ભરી ઘણા મ્હાસ મૂકતી, કરો કરી દિલે નાથ દુકતી. ૩૬૦

જરો જરી જુએ નાથ અંગને, કરો કરી મજે અંગ ભગને;
ધરો ધરી જુએ હાથ શું યથું ? તરો તરી નિધિ જોપદ ગથું ।। ૩૬૧

પાર્યમાર્થના.

અરજીને મને હું ન આણી શું ? ગરજીને કને રો ન તાણીશું;
વિસરો દ્રોપદી કેમ હા પતિ । મિસરો માનતા ધૂળ થૈ સતી । ૩૬૨
કરું કશું મલ્લે જૂલો નૌ ગયા, સ્વરગમાં જતાં જોલ રા કલ્યા ।
કરાણ કો હણે મુંજ કારણે, મરાણ કો વરે જૂલો ધારણે ? ૩૬૩
વિચરો વાલમા । મુંજ પાખી રે, સુખ કશું યશે દવ સાખી રે ।

૩૫૮ હવિત ધ૦—હુ મારે જીવતર સાચવીને આ જોઈ રહું છું ।
અર્થાત્ મને મિત્રાર છે, એ વ્યગ્ર ૩૫૯ અગ્નિ તાપના—તમારી સાથે
ખળી મરવા, તપે—અર્થાત્ તો ઉપર થઈ રહ્યું છે । સ્વરપુ ધ૦—
(કૃતીએ નકુળ સહદેવને સાચવવાનું કલ્યા છતાં તે આગ ચરી ગયા તેથી)
૩૬૦ દુકતી—જોતી

૩૬૧ તરી ધ૦—નિધિ(સમૃદ્ધ)ને તરી તરીને હેવટે જોપદે(ગામના
પગલામા. ભરાર્થ ગ્રહેલા પાણીમા) ગથું—નહાણુ ડુબ્યું ।। ૩૬૨ ગરજીને
ધ૦—અચના એ ગરજી(અર્જુન)ને કને (મારી પાસે) રો ન
તાણીશું—શાગાટે ન લેઉં ? મિસરો—સાકર જેને તમે સાકર જેવી માનતા
તે સતી તમે વિના આજ ધૂળ સમાન થઈ છે ?

ઉરવશી તણ આપ આવિયા, ઉર વશી તણ શ્રાત ભાવિયા. ૩૬૪
 વૌસરો તે ગયા કેમ આમ રે, અરર દ્રૌપદી ત્યાગ્યું નામ રે !
 હૃદય કેલું તો આપનું થયું, પતિ વદો વદો જાય ના રહ્યું ! ૩૬૫
 ભગનો કૃધણની જો વરી તમે, તદપિ શું વધા વોણ એ દમે !
 પ્રિય સતી ન કો આપના સમી, વદન વાણી એ આ હૃદ રમી ! ૩૬૬
 અતુર તે રહું ભૂંડો શું ગયા, વચન શ્રષ્ટ કો સત્રીમાં યયા !
 શશિકુળે પ્રભુ આપ જન્મિયા, અનૃતવાદી જે થાય તે ક્રિયા ? ૩૬૭
 સહુ ધરે મને ગુણ ના કહું, સરવ સ્વામીથી મેંમી કો લહું ;
 સરપદુહિતા જો વર્ધા પતિ, તદપિ શું કહ્યું તું ખરી સતી ! ૩૬૮
 ઉપરનું ળધું એહ તો હતું, સમય આવતાં યે ગયું હતું !
 મરણ વા'લું જો સ્વામી લાગિયું, પતિ અભાગીઆ માણી ત્યાગિયું ! ૩૬૯
 વન જતાં કહ્યું રહુ ન્યાળવી, સુખ તને કહું પીડ ટાળવી ;
 સ્વરગમાં ગયા નાશો જે ઘડી, મધુ અહા મને પીડ કેં પડી ! ૩૭૦
 ઉરવશી વશી ઉર આપને, ઉર વશી ખરી જાણું જાપને ! !
 મરણ મિ'ટ તે એથી લાગિયું, અરર હા ! પતિ જાણુ વાગિયું ! ૩૭૧

૩૬૪ ઉર ધ૦—તે વખતે તમને ઉર (મનમાં) હું વશી અને તમારા શ્રાત તમને મનમાં ભાવ્યાં ! અર્થાત્ આજ હવે મને કેમ છોડી દો છો ?
 ૩૬૬ પ્રિય ધ૦—આપના સમી (અર્થાત્ મારા સમી) માને કાંઈ સતી પ્રિય નથી, એવી તમારા વદનની વાણી આ (મારા) હૃદયમાં રમી રહેલી છે.

, ૩૬૭ શશિકુળે—અંદ્રવંશમાં. અનૃત વાદી—અસત્ય જોલનારા.
 ૩૬૮ સરપદુહિતા—ઉદ્યાની નામે નામકન્યા. ૩૭૧ ઉરવશી ધ૦—આપના ઉરમાં ઉરવશી નામે સ્વર્ગની અપ્સરા વશી અને હું જે તમારા ઉરમાં વશી હતો તથા જે હું તમારા જાણ જાણું છું, તે ખરી—દૂર થઈ, એથી

અનુચરી થઇ હું વરી રહું, કિરોટિકાગિની છું નહિ કહું;
 મુખ લહી સદા મોદ માનું હું, જરૂર સૌ પતિ રાખું છાનું હું. ૨૭૨
 મમ કંઈ ધરો રે ધણી દયા, કદો નહિ કદી હાડ શે ગયા ।
 કશું દઉં પતિ રીઝ કારણે, નયો નથી કંઈ ધ્યાન ધારણે । ૨૭૩
 અરપું અશ્રુ છે આજ એકને, અરર એ નયો રૂચનાં તને !
 તદપિ શું કશું હાય હા પનિ ! અરપું એજ તો લો સનીતી. ૨૭૪
 વળી વળી વદી એમ ત્યાંહી રે, રડતી દ્રૌપદી પાર્ય ક્યાંહી રે;
 કરમ ફૂટતી ચૂંટી કેશને, હૃદય તાડતી બેઠી એપને. ૨૭૫
 સદય થાવ કેં માણનાથ રે, પ્રીતમ ના ઘટે લેવો સાથ રે;
 પતિ ! ગયું લહું મારું પાથ રે, અરર ! શું હરિ ! કષ્ટ માથ રે ! ! ૨૭૬
 અતિ અતિ કહું પાર્ય કાજ રે, તદપિ ના સંકું તેનું કાજ રે;
 પછી પડી સતી મૂર્છના ખઇ, વળી જોતી થઇ ફૂટતી જઇ. ૩૭૭
 મુખ ધરી કરે મુંબના ઘણાં, વળી વળી ગ્રહે સાંઇ તેતણાં;
 તદપિ પાર્ય ના યોલિયો જરી, તવ અરે હરે ! એમ ઉચ્ચરી । ૩૭૮

બૃકોદરવિલાપ.

નવ ગણી મને અર્જુને મને, ભીમ ન ભૂવશે રક્ષો છે વને;

તમને મરણ વાહાનું લાગ્યું અર્ધાત્મ ઉર્વશી સાંભરી અવવાધી પાછા
 સ્વર્ગમા ગયા કે શું ?

૨૭૨ કદાચ એમ હોય તો મને પણ દારી તરિકે સાથે તેડી જાઓ,
 એમ કહીને દ્રૌપદી અતિશય પ્રેનાનુગ્રહ જતાવે છે: અનુચરી ૪૦. ૩૭૫
 એપને—એને. ૩૭૬ સદય—દયાવામા. પ્રીતમ ૪૦—હે પ્રીતમ ! આમ
 તમારે એટલાં જનું ના ઘટે । ત્યારે શું ઘટે ? લેરી ૪૦—મને સાથે લેરી
 ઘટે. પતિ ૪૦—હે પતિ ! શું મારું પાથ (પાણી) ગયું એમ તમે
 લશું । ૩૭૮ સાંઇ—આલિંગન.

ઇમ ધરી કરી ભીમ ભાળતી, મુખ કને જઈ તાપ ટાળતી. ૩૭૯
 પતિ ઉઠા ઉઠા એકઠી વને, ગુરુજી તો નથી નાથ હું કને।
 અસુર ! એ પ્રભુ આપિયો જુઓ, અસુર ના કરો કૂર એ હુઓ. ૩૮૦
 અરર ! શું પતિ જુહું જણિયું, અનૃત મેં કદી ચિત્ત આણિયું।
 યમ જુઓ હોભો આવી આ અહીં, વિનવું તોય તે હા। ન કે' કંઈ।। ૩૮૧
 નવ હણે મને આપને હણી, પતિ ! અનાથ તો એ ગણે ઘણી;
 પતિ તમે પડ્યા મૈન ધારીને, અરિ હણે મને અગ્નિ ભારીને. ૩૮૨
 વશણુ કું તમે નાશ કારણે, જળ ધર્મું કરે ધ્યાન ધારણે;
 હુયમ કરી પતિ સિદ્ધ તે થશે, વચન આપનું વ્યર્થ શું જશે। ૩૮૩
 પતિ ગદાવડે જાંઘ ભેદવી, અરર ! આ દસા કેમ રે હવી।
 અત હુશ્યા કહી અંધ અંધનો, મયસભા વિષે બાંધી જાંઘનો. ૩૮૪
 સરવ તે બૂલી આમ થાય કે ! ગરવ ક્યાં ગયો છેહ હાય। દે।।
 નીકળતાં વધાં કુંતિમાત શું ? વિસરી તે ગયા સર્વ વાત શું।। ૩૮૫

૩૮૦ ભીમ અસુરનો શત્રુ હોવાથી તેને અસુરજી રમરણુ આપે છે:
 અસુર ઇ—અસુર—મોહુ. ૩૮૧ અનૃત—અસત્ય. હા—અરે। ૩૮૩
 વરણુ ઇ—‘કું’ એવા વરણુ (વર્ણુ)—અક્ષરના નાશ ગાટે તમે કરે
 (હાથમાં) જળ ધર્મું છે—પાણી લીધું છે—પ્રતિજ્ઞા કરી છે. દુર્યોધન,
 દુઃશાસન, દુઃશાસ, વગેરે ‘કું’ અક્ષરાદિ નામવાળા કૌરવો જાણુવા.

૩૮૪ જાંઘ—(દુર્યોધનની). અંધ ઇ—‘અંધનો તે અંધજ’ એમ
 મયનિર્મિત સભામાં ભ્રમથી રખલિત થયેલા દુર્યોધનને કહીને તમે અતિ
 હર્યા હતા। ૩૮૫. આમ ઇ—આમ કાંઈ થાય—જને ? અર્થાત્ તમે એ
 સઘળું બૂલીને મૃત્યુ પામે। એ શું ઠીક છે ? ગરવ ઇ—હાથ ! મને છેહ
 દેખતે તમારો ગર્વ ક્યાં ગયો।। એ અન્વય. નીકળતાં—વનમાં જવાને
 નીકળતી વખતે.

ધરમ આ પડ્યા તેમને તમે, કુરમના વિષે જે કહ્યું હશે !
 કંઈ ગયું કહો. બોલ્યું તેહ તો, પતિ પતીશ્વરા ! (છે) યાદ એહ તો. ૩૮૬
 વન લઇ વશ્યા બ્યાહરે મને, કહ્યું સુખી કર દ્રોપદી તને;
 પતિ સહુ થયું જૂઠું આજરે, કથળી મૌ ગયું હાય ! કાજરે. ૩૮૭
 ગિરિ વિષે પતિ મેંજ માગિયાં, કમળ કાન્ધા મિય લાગિયાં;
 કિરીટી ના કને આણી આપિયાં, ધરમસૂનુના માન માપિયાં ૩૮૮
 પતિ કરો તમે એજ કાર્ય તો, અરર હાય ! શુ સુખ આર્થ તો ! !
 સુત હતો કને રાક્ષસીતણો, જઈ કહ્યું હજે મોહ જે ઘણો. ૩૮૯
 જનની તેહની ખાર લાવી શુ, પતિ કહો ઘડી તેથી આવો શુ ;

૩૮૬. હમે—કુરની સભાગા તમે આ અહીં પડેલા ધર્મ(યુધિષ્ઠિર)ને
 જે કહ્યું હતું તે મને હમે છે । અર્થાત્ તે તમે પાળ્યું નહિ તેનો મને શોક
 થાય છે । હમે—દમનકે (જે કહ્યું હતું ઈ). ૩૮૮ કિરીટી ઇ—તે કમળ
 આગના ત્યારે કિરીટી (આર્જુન) કને (ખામે) નહોતા તેથી તમે તે
 આપણી આપ્યા તથા ધરમસૂનુ(યુધિષ્ઠિર)ના માનનું પણ માપ કર્યું—અર્થાત્
 મારે અર્થે તેમની પણ આગા સેવા રહ્યા નહિ

૩૮૯ અરર ઈ—અરે હાય ! એ આર્થ—લીમ આજરું સુપ્ત—સુતા
 છે । સુતા ઇ—રાક્ષસી(હિડિબા)નો સુત (ઘટોત્કચ) જે તે વખતે
 (આપણી ખાસે) હતો તેણે જઈને તમારો જે મારા ઉપર ધણો મોહ
 છે તે વિષે હિડિબાને કહ્યું હજે, અને તેથી તેની (ઘટોત્કચની) જનની
 મારા પર ખાર લાવી છે કે શુ । હે પતિ ! કહો, આ ઘડી તેથી આવી છે
 શ ? અર્થાત્ તે રાક્ષસી નો મારાપર અદેખાઇ લાવીને મારે સુખ ન
 અમાવાથી તમારા પ્રાણુ નથી હરણુ કરી ગઈ । (૩૯૦ સાથે અન્ય).

કદીમદી મેલુ એમ હોય તો, દુપદન દિની રાગ જોય તો. ૩૯૦
 નવ કદી હવે એવુ ઉચ્ચરે, રૌસ તજે પતિ ! સત્ય આખરે ! !
 મન વિષે ધરૂં પ્રેમ પ્રેમદા, નવ કદી કહુ આ કરો અદા. ૩૯૧
 અસુરપુત્રી તે વીર્યથી વરી, અરર ! તે ચકી શું ગઇ હરી ! !
 જનની કુતી જ્યા આપનીકને, હરો ગઇ હતી એ કહુ મને. ૩૯૨
 પાણુ તદા પતિપિંડ લે ગઇ, અવળ આ કહું પ્રાણુ લે જઇ;
 અરર શોક્ય ! શુ શોક્યતા ધરે, પતિ કર્યા પરા ! આમ શું કરે ! ! ૩૯૩
 નયો નથી અહીં ! દુષ્ટ એવી હું, મન નિષે ધરે બેન ! જેવી તુ ;

૩૯૦ કદીમદી—જો કદાચ. રાગ—પ્રીતિ. જો એમ હોય તો આ દુપદનદિની તમારો રાગ ખુએ છે—તમે મારા ઉપર પ્રીતિ ન રાખશો !

૩૯૧ નવ ઇ—હવે દ્રોપદીએવુ (મારા પર ભીમની ધણી પ્રીતિ છે એવુ) કદી ઉચરે નહિ મન ઇ—હુ તમારી પ્રેમદા મારા મનમાજ તમારો પ્રેમ ધરૂં અને મારા આ કાર્ય તમે અદા કરો—બળવીલાવો, એમ કહું નહિ

૩૯૨ અસુરપુત્રી ઇ—તે અસુરપુત્રી (હિડિબા) તમને વીર્યથી (બળ પરાક્રમથી) વરી છે માટે શુ તમને હરા મછ ! અર્થાત્ કદાચ તે એમ સમજી હશે કે પરણેલી પત્ની કરતા પરાક્રમવડે આણેલી સ્ત્રીના સ્વામી ઉપર વધારે હક છે ! ! રાક્ષસપુત્રી હિડિબા મારા સરખા પરાક્રમી વીરનુ હરણ કરી જાય એવુ શુ કોઇ વખત બન્યુ છે કે જેથી તુ એવી શકા હાવે છે ? એમ કહેશો તો,—જનની ઇ—જનની કુતી જ્યારે આપની કને હતા, સારે એ એક વખત આપને હરી ગઈ હતી, એમ મને કહુ છે તેથી હુ એની શકા કર છુ, એ બાવાર્ય

૩૯૩ પણુ ઇ—પણુ તદા (ત્યારે) તો તે પતિનો પિંડ (દેહ) લેઇ ગઇ હતી, પણ આ વખતે તો દેહને પડ્યા મૂકીને પ્રાણુ લેઇ જઇને તેણે અવળા કામ કયુ છે ! શોક્યતા—શે કયપણુ પરા—દૂર.

શ પથ ખાઈ હું આજ ભાણું છું, હરહંમેશ દાસત્વ દાણું છું. ૩૯૪
 થઈ હું કિકરી ચાંપી પાદને, વરંતી રહું મદા સુણી સાદને;
 પછી ઉઠા પતિ ! દે તું ઉઠવા, નવ હવે રહ્યું કોઈ રૂઠવા ૩૯૫
 અરર ચિત્ત આ ચેડકે બળે, ધરર ધારકો શો પડે પળે ! !
 ફરર થાય તો હા ! ન ફાટતુ, અરર આ હૃદ શો ઉચાટતુ ! ૩૯૬
 તરક શા કરે પિંડ પામવા, ફરકના પડે દે' પ્રભળવા;
 ધરક ધરું હા ! શો હૃદ કરે, ગરક ગર્ક આ કોણુ ના મરે ! ! ૩૯૭
 ઇમિ વદી મુખે બેઠતો ઘણું, વૈસરંતી હાય હા ! બેઠવાતણુ;
 પતિ ! સુગ ઘાં આ કેશમા હતી, ગ્રહણુ કારણે ના કરી મતિ ! ૩૯૮
 મુખ કહ્યું તદા એમ શો કરો, પતિ હું તેજ છું કેશ આ ધરો;
 કર્યો મુદી હું નાસિકાકને, ધરો રહું પતિ કેં ધરો મને. ૩૯૯
 હૃદય આ પતિ કુચ કારમા, મરણુઆ વર્યા એ નથી રમા ! .

૩૯૪ શપથસોગદદી ૩૯૫ સુણી ઇ—તમારો સાદ સામળીને અર્થાત્
 આગા માથે મદાવાન ટુ—હે દિાડના ! રૂઠવા—રૂઠવાનું કારણ ૩૯૬
 પળે—પળે પળે ફરર થાય—ફડકે છે.

૩૯૭ તરક ઇ—(પોતાના મનને કહે છે) હું તારા પિંડ (દેહ) ને
 પાળવાને (રક્ષવાને) શા તક કરે છે ? અર્થાત્ તારા તર્ક મિથ્યા છે ! ફરક
 ઇ—આ દેહને પ્રભળવાના કામમા ફરક પડવાનો નથી ! ગરક ઇ—આ
 (બીમ સર મો નોર) ગર્ક થઈ ગયો તો પછી ન મરે એનું કોણુ છે ?

૩૯૮ પતિ ઇ—હે પતિ ! આ માગ કેશમા સુગધિ હતી, ને ગ્રહણ
 કરવાને તમે શુ મતિ નહોતી કરી ? અને તે વખતે મેં મુખથી એમ કહ્યું
 (હું કહેતી) કે તમે એમ શુ કરો છે ? અર્થાત્ તમને મારા કેશનો સુગધ
 પ્રિય હતો છતાં તે મેં તમને વચેચે લેના દીધો નહિ તેનો મને દમણુ શોક
 થાય છે ! હવે હવે પતિ ! તેજુ છું અને આ કરો છે, તે તમે ધરો—જાનો.

અરર આમ શું ? કે દયા કરો, કુરૂપી હું નથી અન્ય શે વરો ।। ૪૦૦
ઘણું ઘણું વદી એણું ત્યાંહી રે, કરમ ફટતી જાતી ક્યાંહી રે;

* * * * * ૪૦૧

નકુલસહદેવશોક.

નકુલ આડયમાં મે' ન કે લહો, નકુલ સ્વામી શે શોક તો થયો ?

ગણક છે કહો કુરૂપી હું થઈ, ગણી જુઓ વશા પ્રાણ આ દહ. ૪૦૨
અટક એપી છે પૂછતાં વદા, કરમફટડી જોઈના બદા ।

પતિ ! હું ગેરી છું આપની ગણો, ન અપરાધ શે નામ દે બણો । ૪૦૩

૪૦૦ હૃદય ધ૦—હે પતિ ! આ મારું હૃદય અને આ મારા સ્તન છે ।
આર્થાત્ આસિ ગન કરે અથવા હૃદય આપતી—આસિ ગન કરતી. મરણ
ધ૦—તમે કહેશો કે હું તો તને છોડીને તારા કરતાં ઉત્તમ એવી શ્રી (લક્ષ્મી) ને
વ યો છું; તો, એ મરણશ્રી (મરણરૂપી શોભા) છે; કાંઈ રમા (લક્ષ્મી)
નથી.

૪૦૨ નકુળ ધ૦—હે નકુળ સ્વામી ! મે' રસે આવતાં આડયમાં
(આડો ઉતરતો) નકુળ (નોળ) કે' લહો નથી તો મને આ શોક શે
થયો ? તમે ગણક (જોગી) છો માટે તમને આ પ્રથમ પૂછું છું, તો તેનો
ઉત્તર કહો. વાર લગાડશો નહિ, કેમકે હું કુ.પી થાઉં છું. તમે વશા (જોગી
ગણ છે તેવા) ગણી જુઓ. મારા યત્નના બદલામાં મું અને આપીરા !
એમ કહેતા હો તો—આ મારા પ્રાણ હું તમને આપીરા.

૪૦૩ તમને કાંઈ પૂછે, ત્યારે તમે તેને કહો, એવી તમારે અટક (પ્ર-
તિજ્ઞા) છે, તો હું તમને પૂછુ છું છતાં તમે મને કરમ ફટડી (કર્મ ફટલી)
જોઈને બદતા નથી કે શું ? જો મારો અપરાધ જાણીને તમે મને જવાબ
ન દેતા હો તો, હે પતિ ! હું આપની ગેરી છું એમ ગણો છો—માનો છો,
ત્યારે મારો અપરાધ હોય તે મને નામ દેહને કેમ બણતા—કહેતા નથી ?

- ધરમસનુને દાપ ના દહ, પતિ વદા ખરું સાચો હું થઈ!!
 મરણ માદ્રિનું ન્યાં થયું પતિ! તન કહ્યું હવું કંતીને રતિ. ૪૦૪
- તનુજ બે ગણો જૈણ સારખા, સુપતિ! કંતીએ પૂર્ણ પારખ્યા;
 વન વિષે જદા હુંજ નીસરી, કહ્યું મુને તદા દૂર કેં કરી. ૪૦૫
- ઉભય અંગુલિથીજ દાખ્યા, વળી કહ્યું મને ક્ષેમ રાખ્યા;
 સતી સદા તમે રાખજો રૂંડા, અરર દૈવ! શે થાય હા! રૂંડા!! ૪૦૬
- રમણ દહાણું ઊઠિયે પતિ! કમણું કેં કરો કાળજી રતિ!
 અતિ અતિ કહ્યું તે વહ્યું મયુ, તન સતીતણું તપ્ત ત્યાં થયું. ૪૦૭
- હૃદય આપટયું કર્મ કૂટિયું, શિર ઘણું ઘણું તાણી ચૂંટિયું;
 પથરથી ઘણું વજ્રથી ઘણું, હૃદય ઘીટ છે કષ્ટ શું લાણું!! ૪૦૮
- પછી સંદેવની પાસ ગે સતી, વદન અંક લે લાખતી અતિ;
 પતિ! લઘુ તમે મિય માણથી, અતિ રતિ ધરી સામુ વાણ્યથી. ૪૦૯

૪૦૪ દ્રૌપદી જ્યારે યુધિષ્ઠિરને ઠપકો આપતી ત્યારે માદ્રિપુત્રો સદેવ તેને વારતા હતા, એ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને કહેછે: ધરમસનુને ૪૦—હું યુધિષ્ઠિરને ઠપકો નહિ આપુ, માટે હવે તો હે પતિ! જે ખરું હોય તે વદો. નહિ વદો તો, હું મરણમાં તમારી સાચી થઈશ. કહ્યું હવું—(માદ્રિએ). રતિ—રતિ(પ્રીતિ)થી.

૪૦૫ તનુજ—પુત્ર. બે—(નકુળ અને સહદેવ). જૈણ—(યુધિષ્ઠિર, ઓમ, અર્જુન). પૂર્ણ પારખ્યા—પૂર્ણ ચુલુવાન છે એમ પરીક્ષા કરી! કંતીએ તમારા ઉપર પ્રેમ રાખવાની મને ખાસ બલ્લામણુ કરી હતી તે કહી બતાવે છે: વન વિષે ૪૦. દૂર ૪૧—કાંઈક આવે તેડી જઈને. ઉભય—તમે બેને. અંગુલિથી—આંગળીથી. વળી ૪૨—વળી મને કહ્યું કે મેં જેમ એમને પ્રેમ રાખ્યા છે તેમ હે સતિ! તમે એમને રૂંડા (રૂંડી રીતે) સદા જેમ રાખજો ૪૦૬ સંદેવ—સહદેવ. અંક—ખોળામાં. લઘુ—સાથી નાના. સામુવાણ્યથી—સાચુજના કહેવાથી.

- મુખ વધું સદા તેહ પાણિયું, હૃદયમાં ધરું મેં ન પાણિયું;
કયમ તદા તમે આણું આચરો ! અરર ! ના ઘટે હાલ આદરો ! ! ૪૧૦
- સ્વરૂપ આપનું આપમાં લહુ, રજ વિપે પડયા કયાં જઈ કહું ! !
પતિ શય્યા સૂતા હું સ પીછમાં, અરર શું સૂતા પાદ રીછમાં ! ! ૪૧૧
- વન રહ્યા પતિ જિઠિયે હવે, કંઈ કયા કરો કષ્ટ આ નવે;
મન મયા ધરો માનિનીં લવે, હડ ભયા ! તમે દાસું છું હવે ! ૪૧૨
- વદવું નાય ! ના, તેમ શું ધર્યો ? બદવું ના કદી અર્થ શો મર્યો ! !
નથી નથી મભૂ યોગ્ય એહને, નિરખિયે પતિ દીન દહને ! ૪૧૩
- ઘણું થયું હવે હાસ્ય ઝેટણું, પતિ ઉઠા ઉઠા જાયું જેટણું;
નવ જદા વધા ત્યાં કશું હવું, કવિમણિ કહે તે શું હું કવું ! ! ૪૧૪
- તદપિ ખેલ જો મેંજ ખાંડિયો, ભજવવે લલો, જાય જાંડિયો ?
ખરર શું ખરે પત્ર ઝાંડનાં, તરર-શું તૂટે શૃંગ પાંડનાં, ૪૧૫
- હયમ તૂટી પડી તે પતિ પરે, શરીર સાંતરું તેનું કો કરે;
મરાણુ જો ચહે માટીડો કદી, નવ વચે કદી બાપ કું વદી ! ૪૧૬

૪૧૦ છુ સદા તમારી આગાહિત રહી છું એમ કહે છે: મુખ ઈં.
હાલ ઈં—હાલ જે તમે આદરો છો તેમ કરવું તમને ધટવું નથી !
૪૧૧ સુદરતા ખર્ણે છે. સ્વરૂપ ઈં—આપનું સ્વરૂપ તે આપનાગાંજ
છે. અન-વયાલંકાર. રજ—ધૂળ સતા—સૂતા હતા. હ સપીછમાં—હ સના
પીછાંની બનાવેલી આંત સુવાળી શય્યામાં. પાદ ઈં—રીછના ચગમાં !

૪૧૨ આ નવે—આ નવા કષ્ટમાં. મયા—કાળજી—ફિકર. મયા—હે
મયા ! (પુરૂષનું સંબોધન). ૪૧૩ એહને ઈં—હું તમારા એવાં તિર-
સ્કારને યોગ્ય નથી ! ૪૧૪ જોયું ઈં—મારામાં જેટલું હવું તેટલું તમે
જોયું ! હવે હાસ્ય છોડીને ઉઠો. ૪૧૬ સાતર—દીક—વ્યવસ્થિત.

દુમસહાય.

- વૃદ્ધિ દ્રૌપદી જે રડી ઘણી, વનવનસ્પતિ દીન થઈ ભણી;
 સર્વોત્ક્રાંતિ ધણું કુખ દર્ખીને, દુમ સહુ વધાં કષ્ટ પેખીને. ૪૧૭
 ધરમ શે સતી તે તજ્યો અલિ ! અઅરિ નાથને વીસરી વળી;
 પ્રથમ એહને પ્રાર્થવો હતો, ભૂલ્યા ગઈ ક્યો ધર્મ તે જતો ! ૪૧૮
 તવ દુખી થશે કષ્ટ કો હરે ? અઅરિના વિના સા'ય કો કરે;
 તુજ દુખે અમો હાય ! દુખળાં, રાશીર કંપ જો જંપથી ટળ્યાં ! ૪૧૯
 સુર સહુ હરે હે સતી તુંથી, ધરમ જૂલતાં ખોયું શું નથી !
 સહન થાય ના કષ્ટ તાહરે, કરી દઉં સહુ ગુમ જાહરે. ૪૨૦
 દુમ લક્ષ્યાં જદા એમ ખોલતાં, સુર રીસે ચઢ્યા સત્ય ખોલતાં;
 સમીરને કહ્યું વૃક્ષ સૌ હણો, અનળ ! બાળજો દીન ના ગણો. ૪૨૧
 ધનુ વિપે ધરી તીર મારિયું, અટકતું નહિ તેમ ધારિયું;

૪૧૭ દ્રૌપદીના વિવાપથી ઝાડને પણ દયા આવી, એમ વર્ણવે છે.
 વન ૪૦.૪૧૮ અલિ !—(વનસ્પતિને સ્ત્રી રૂપ માનીને કવિએ વર્ણન કર્યું
 છે માટે વનસ્પતિએ કરેલા દ્રૌપદીના સંબોધનમાં આ શબ્દ યોગ્ય છે)
 શે ધર્મ તજ્યો તે કહેછે અઅરિનાથને ૪૦—તુ અઅરિ (અનત-
 શત્રુ)—યુધિષ્ઠિર સ્વામીને પ્રથમ ન મળતા બીજાને મળી, અને તેને વીસરી
 ગઈ !

૪૧૯ અઅરિના વિના—અર્થાત્ ધર્મના વિના અમે તારે દુખે
 દુખિયા છીએ તે કપ રૂપ અનુભવથી બતાવે છે માટે પ્રેક્ષા અલ-
 દાર ૪૨૦ કરી દેણ ૪૦—હવે આ તારા પતિ કેમ મરણ પામ્યા છે, એ
 વગેરે સહુ ગુપ્ત વાત અમો જાણીએ છીએ તે જાહેર કરી દઇએ છીએ
 ૪૨૧ સમીરને—વાયુને અનળ—હે અગ્નિ !

દ્રુમ સહુ દહ્યાં વાયુએ હણ્યાં, અરર હાય ના દોન કો ગણ્યાં । । ૪૨૨
સતી લહી સહુ ઉંચું ભાળતી, પળી વળી થયો કોપ ટાળતી;
અરર મેં તજ્યો ધર્મ આજ તો, મથમ ના ગણ્યો ધર્મરાજ તો. ૪૨૩
મન વરયો મને દુઃખદા પતિ, તજી દહી હવે કૂડી એ મતિ;
કરમ સૌ કરે ધર્મ શું કરે ? નિમિત્ત એહ તો કો ન ઉચ્ચરે ? ૪૨૪
કંઈ નહિ કંઈ, સર્વ ત્યાગવું, પતિ કને ન મે માન માગવું;
હઠો ગઈ પછે ધર્મસૂત્ર જ્યાં, પતિ થયું ખરે સર્વ સૂત્રું છાં. ૪૨૫

શુધિઠિહરયાચના.

ધરમશીલ રે કર્મ આ કરાં, વર અર્પિલ હે શર્મ શો ખર્યાં ?

૪૨૨ ધનુ ઇ—જેમ ધનુષ્યમાં સેધને તીર ખાસું દોષ તે જેમ અટકે નહિ, તેમ આ ઈન્દ્રિય વચન પણ અટક્યા વગર પસાર થયું અને તેને ઉપર કહેલાં એ દેવોએ ધારિયું—ધારણ કર્યું—માથે ચઢાવ્યું.

૪૨૩ સતી ઇ—આ સધળું થતું જોઈને સતી ઉંચું જુએ છે. (આમ મને શુભ વાત કહેવાતો આરંભ કરતાં જુએતો જોકાએક દાહ થયો માટે એનું કારણ ઉંચે રહેલા દેવો છે કે શું ? એમ શંકા આવવામાં તેમના ઉપર કોપીને કોપ શમાવીને પોતાનોજ દોષ કાઢે છે: અરર ઇ.

૪૨૪ મન ઇ—મને મનમાં પતિ (ધર્મ) દુઃખદા (દુઃખદાયક) યદને વરયો હતો. કરમ—નસિખ. નિમિત્ત ઇ—એમ છતાં ધર્મ એ કર્મનું નિમિત્ત છે એમ તો કાણુ નથી કહેતું ? ધર્મનાં કૃત્યથી દુઃખ ઉપજ્યું છે, એવી મન ઉપર થયેલી અસર શમાવવાને કર્મને દોષ આપીને દ્રોષદી પોતાનું મન મનાવે છે ખરી, પણ મન તે માનવું નથી અને તરતજ તેનો ઉત્તર જવાબ આપી ધર્મનાં કૃત્યજ દુઃખકારક છે એમ મનમાં યદ આવે છે, એ જાવાર્ય.

૪૨૫ જ્યારે ન્યાયશુદ્ધિથી ધર્મ વિષે મન માનતી સફાઈ થતી નથી ત્યારે તે અટપટ છોડી દે છે: કંઈ નહિ કંઈ ઇ.

કરમ કો નહયાં ધર્મધારતા, પરમખાણ ! કો સુણું પારતા ૪૨૬
 કુકમળા વિષે કષ્ટ ને ખમી, નવ હિસાબમાં મારો દે' દમી;
 વળી વળી ક્યું, છે હજી કંઈ ? અરર નાથ શું ઉંઘતા અહીં. ૪૨૭
 તજી જશો તમે કષ્ટ આપીને, ધરમથી જુઓ માપ માપીને;
 ભૂમુરકર્યમા બ્રાત સૌ હણ્યા ! અરર આપના પ્રાણ ના ગણ્યા ! ૪૨૮
 તન કહો મને શો બચાવો રે, પતિ ન પાતકે શો પચાવો રે;
 અતિ થયું હવે એકલી તજી, પતી ગયું હવે દેય કેંઈ હજી !! ૪૨૯
 વસન કાઢિયાં નેહ તે રહ્યા, પૂરણહારને કેમ ના દહ્યા !
 ધરમ ધારિયો સૈ રવા પડે, અરર પત્નીનું હણું ને કરે !! ૪૩૦
 નધી નધી મનુ વાંકે આપનો, વિનરો મૈણકો આપ જાપનો:

૪૨૬ કશા-શા ? વરઅખિત્ર—સધળાગોમાં શ્રેષ્ઠ. અખિત્ર-સધળું.
 શર્મ-સુખ ખરયા-દ્વર થયાં ધરમધારતા-હે ધર્મને ધાગણ કરનાર ! અ-
 થાત તમારા ધર્મ ધારણપણાને લીધેજ અમોને આ કર્મ નહયા છે ! હેતુગ-
 બાંત વિશેષ્ય હોવાથી પરીકુળંકર તથા વક્રોક્તિ અસંકાર.

૪૨૭ વળી વળી ધૃ-વળી વળી તમે એવું જુ બ ક્યું છે, હજી વળી
 કાંઈ બકી છે કે શું નેથી તમે અહીં (અરણ્યમાં) ઉઘોડો ? ૪૨૮ તજી
 ધૃ-તમે મને તજીને ધર્મથી પણ જશો, એ વાત તમે વિચારથી માપીને
 જુઓ ભૂમુરકર્ય-કાલિયુત કામ. ૪૨૯-પાતકે—અગ્નિમા. પતી ગયું
 ધૃ-હવે પતીગયું કે હજી કાંઈ બકી છે ?

૪૩૦-વમન ધૃ-કૃદસવામા ગાન વમન (વસ્ત્ર) કાઢયાં તે તમે
 નેહ રવા, ત્યાં ગાત વમન જોડે પૂરીને મને સાદાવ કરી તેને તમે કેમ દહ્યા
 નહિ ! અર્ધાવ મને જુ આપનાને તમે યાવ તેટલું ક્યું છે ! ! દ્રોપદીના
 મોખની વ્યવસ્થા છે સૈ રવાપરે-સિધુ દેશના રાજા જયદ્રથ ઉપર.

- અધર દાળતી દતથી ઘણો, અરર હા પતિ દીન ના ગણો । ૪૩૧
- નવ વદો હજી શુ કરે ગજી । નિરખિયે ગજી પ્રેમથી ભજી ।
- છતનુ આ હજી પ્રણામ ધજી, શાણુ મજી પ્રાણુ હુ તજી ૪૩૨
- મરાણુ થાય છે આ હૃદય પરે, સારણુ કાય છે ઘાય છે ખરે,
- વરાણુ નાય છે ક્યાહી આપને, કરાગ જાય છે કંઈતાપને । ૪૩૩
- નવ મને કરુ આનિયુ પતિ । નવ મને જીવે કુ ખાણી અતિ,
- ગ્રહણુ આ કરો પ્રાણુ ત્યાડરે, જીગ જીગે થશે જેહ જાહરે ૪૩૪
- ઇમ વદી પછે ઊઠતી મની, કછક પાછો તે દા િને જતી,
- જીગી થતી તહીં મિથર કે ઘડી, ગદગ દાળોને દતો તે હડી ૪૩૫
- પડી લહી ધાણી ધર્મ ધારો, અરર ! હાય ! આ કષ્ટમારકો !
- હૃદય હે ર આણી તે પડી, પથર વાગિયો શીર્ષ તે ઘડી ૪૩૬

૪૩૧ મૈશુમ- મશુમ ન ખર ઇ- (મેધો અનુભવ) દીન ઇ-
હુ દીન હુ તેને નમેગ કુતા નથી । — મારી દીનના ગાણુ મશુ મેતા નથી ।
૪૩૨ શુ કરે રજી-તમાગ કયા ક્યા કૃત તમારા આગળ રજી મરે ? જાનુ
ઇ-આ હજી (આ મારે પ્રેનાડ વચન) તે જાનુ (જાનુ વખતનુ) જે
હમણા તો હુ ધર્મમા (ધર િ-ધર્મ) ઉપર ધજી (કુજી) છુ ? શા ગ
ઇ-હવે હુ તમારે શરણુ મજી હુ આ નાગે હવે હુ પ્રાણ તજી હુ ।

૪૩૩ હૃ-હૃદય (તમારે) શરણુ ઇ-આ મારી કયા તમારે
શરણુ છે, આ તમા ખરખર ! આ જાન વાગે ॥ ૩૧ ॥ ૪૩૪ ઇ-મ
કર તોન આપને નાય (॥) પર (૧-૧૦) આ ૩૨ આપી તે િ
મ્યા ॥ છે ? તમારા જાન માછ માગ પતિતાપ મુનો પેશુએ કે ? — તમે
કાઇ મારા ન ખની વાન નો ધરા ઇ ?

૪૩૪ મો-મામા ૪૩૧ કષ્ટકષ્ટ- (દુઃખી) મો ની આણી
ધર્મ િ છતી ઉર પ ॥ ૧૦ ॥ — ત ૪૩૧ પડી ઇ-ધર્મ
ધારમે (ધર્મધર) ધ િ લગી । (મેધો , ન િ મુનિધર આસા આસા

વહુ ઘણું ઘણું શે વહુ સહુ, મૂરછના થઈ જોઈલું કહું;
મૂરછના વળી જોકને તહીં, જગત ન્યાય છે કે'વું શુ તહીં. ૪૩૭

સુધિઠિરજાગ્રતાવસ્થા.

કવિત.

માર્ગુ થાય જોકનું કે, જન્મ જોકનોજ દુઃખ,
દુઃખ કોઈને અપાર, સુખ દિન કોઈને;
ઉપતા કોઈ ને ઘડી, તે સમે કો ભ્રમતા ર',
ખાય નવનીત કોઈ રહે ભુખ્યા રોઈને,
જોગ લાલ જોકને ને, અલાલ ગ્રહેડે અન્ય,
આવ્યુ આવ્યુ જગતમા જો, નાજો સરો જોઈને;
તેમ ધર્મસૂત્રને તો, મૂરઠા વળી ને ઘડી,
મૂરછમા ઠળી કૃષ્ણા, રહ્યા રાય જોઈને!! ૪૩૮
વાર વાર વિચારતો, ધારતો કેં ધ્યાનમાં તે,
હારતો દિલને ઘણું, (જો) ઉપર કૃષ્ણા પડી!
ગાઠ વન પા'ડ અતિ, પ્રાણીની ન થાય ગતિ,
(ત્યા) આવી પો'થી કેમ સતી? દેવ આ કેવી ઘડી!
મનુષી આ કાર્ય નથો, દેવ દાનનુ હશે,
કેમ કરી આવે જોડું, દીસે છે જો તો છડી!

ધર્મ જરૂરતા હતા માટે તેને જીવ આપવાને પડી, એ વ્ય અર્થ છે કવિ કહે છે અર ૪૦ શીર્ષ—ગાથાગા (દ્રૌપદીને)

૪૩૭ વહુ ઘણું વહુ શુ વહુ ? કવિ કહે છે કે તે બધું દુઃખ કરવા દુઃખ ? અર્થાત્ ગાથાગા પશ્ચર વાગનાથી ઘણું શુ વહુ તે તમારેજ સમગ્ર લેવું કે લોહી વહુ છે જગત ન્યાય છ—જોકને મટે ને જીવને થાય ગેવો ન્યાય ૪૩૮ તે ન્યાય કહી બતાવે છે ગર્ભ ૪૦ નવનીત—માખ શુ

અરે મણુ પાળનાર ! ભૂમંડળ ધારનાર !

કબ્જે નિવારનાર ! આપણ આવી પડી !

૪૩૯

મૂરછનામાં પડ્યો હું, મગ્ન હતો ભૂકી કબ્જ,

તેના પર પાડી કૃષ્ણા, આકાશ કે જોમથી !

શિર કૂટી ગયું એનું, દીન રૂપ દર્શે જોનું,

તન સહુ તૂટ્યું તેનું, નકી પડી જોમથી !

મણુ એનું થયું નથી, એમ જોતામાં જણાય,

મૂરછના તો આવી મોટી, કપ નવ રોમથી;

એમ કહી કને જઈ, કર અડકાડી જુગો,

અરર શી ટાઢી રઈ, શઈકેરા સોમથી.

૪૪૦

રહે શું બિચારો રાય, રહી રહી અશ્રુ ખૂટયાં,

ઉદરમાં આળ નહિ, આવે કંઈ જગાંથી;

કરમને દૂટે કેમ, કર અડકાઈ ગયા,

અતિ કુખી સુખી સમો, દબાય ન દગાથી !

તેમાં ધીર વીર ધર્મ, જાગે કાળકેશ કર્મ,

ડશવતો દેવ અતિ, છેહ દઈ સગાથી;

તોય થયું કંઈ પર, તેનો તે નિચાર કરે,

૪૩૯ પાણી ૬૦—તેમાં કાઈ પ્રાણી ગતિ કરી સકે નહિ એનું છે. જી—એકથી. દ્રૌપદી આવા ગાઢ વનમાં આવી ગઈ તે ઉપરથી આ જનાવને અદ્ભુત જાણીને તે નિચારે છે: માનુસી ૪૦. માનુસી—મનુષ્ય સંબંધી.

૪૪૦ જોમથી—આક સમાંથી. ભ્રાંતિ. કપ ૬૦—એનું રૂપું સુધમાં કપનું નથી ! શઈ ૬૦—શરદ ઋતુનો ચંદ્ર અવિકલ રહેતોય છે, અને તે કરના પાણુ દ્રૌપદીનું અંગ વધારે હતું થઈ ગયું છે.

વિચારવત એ ધ્રુવે, આ ન થાય ભગાથી ।। ૪૪૧

રાવણી જેવુ આ રણે, કપટ દિશે છે કાઈ,
નિથ્યા મૈથિલી સનુ આ, કૃષ્ણાકેટ રૂપ છે,
અવંજીસાદિક અતિ, અરિકેરા સાયકારી,
તંમનુ હશે આ કાર્ય, કપટનો કૃપ છે !
અરે ગ વિચાર કર, આપી મે ને મુદ્રિકા તે,
કપટી કને ન હોય, મનસુયયુષ છે,
દેવ કે દાનવથી, યાય ન કપટે કરી,
એમ કહી કંઠ ધરી, જોતો ખેડા ભૂપ છે. ૪૪૨

૪૪૧ આખ—પાપી (તન્મયો હતો તેથી) જગા—જગો અતિ
૪૦—અનિશય દુખીઓ તે સુખિયા સમાન જગાય છે ને સુખીઓ હોય
તે રહે નહિ કે કપાળ ફૂટે નહિ, મુનિશિર પણ તેમ કન્તો નથી, પણ તેણે
કાણુ બીજુ છે એટલે આશુ ખટયા કે તથા હાથ અકડાઈ ગયા છે તેથી
રડતો ફૂટતો નથી દુખ રૂપ કારણ જતા રડવા રૂપકાર્ય ઉપજતુ નથી માટે
નિગેષોક્તિ અવ માર દુખી જતા સુખી મમો વણ છે માટે વિરોધાભાસ
‘અનુ દુખિયાને દુખ નહિ, ને બહુ ઋણિયાને ઋણ નહિ’ એ કહેવતના
અર્થનો અનુસાર છે માટે લોકોક્તિ ધર્મની વીરતા વળે છે દનાય ૪૦—
એમ જના તે જગાથી દનાતો નથી । છેલ ૪૦—અર્થાત્ તેના સગા પાસે
તેને હેલ દેવરાત્રીને (સુધિષ્ટિરના કૃત્યથી બધા દુખમા પડ્યા છે એવી
નમને સુધિ ઉત્પત્ત કરાવીને) વિચારવત ૪૦—વિચારવત સુધિષ્ટિર પો-
તાના મનમા એમ ધરે કે આ ભગાથી થાય એનું નય-દ્રોષીને અહી
લાગી મુકરી એ કોઈ જેના તેસનું કાર્ય નથી । મુદ્ધિહીન પુરુષના અવળા કાર્ય
તેમને તેને ભગાની ઉપમા આપસનો રિવાજ પ્રમિદ છે (જેમ કે કર્મ
ભગાના જેવું ।)

૪૪૦—ભગા જેવું ।થી ત્યારે મના જેવું છે તે કહેછે રાસચિ ઈ—
રાસચિ—જાનવત રામાયણ માં યુદ્ધ રખને જાનવે કર્ત્ત્વિય સોતા મનાતીને
તે । વૈકુંઠો જનો તે પ્રનગનુ અનુગમનુ રણે—અરણ્યમા ગિદના

જીએ તો સુદ્રિકા તેહ, માનિનીએ કર ધરી,
 જોજખીને રડ્યો અતિ, હાય હાય બાખીને !
 કરવુ શું હવે મારે, નકી નકી આ તો કૃષ્ણા,
 તુમણા રાજ્ય તણી તણ, પડી સહુ નાખીને ! !
 ધોમ્ય ગુરકનેથી એ, કોણ હરી લાગ્યો મૂક,
 ગતિ તેની ગૂઢ અતિ, કે' દીનત્વ દાખીને;
 શ્વાસ ને ઉચ્છ્વાસ લઈ સ્તબ્ધ થઈ બેઠો રાય,
 દરિયાશુ દુઃખ એનું, શ્યામ પૂરે સાખીને ! !

૪૪૩

મરૂદ્ગાગુમતભેદ.

મધવાને કહે મળી, દેવ દયાળુ ધણા ત્યાં,
 મણુ ! હવે પૂરું કરો, દુઃખ દલું એહને;
 જોટાવણું જાશે એમ, કીડી પર કટક આ,
 કટક દઈ એ ફાટે, વેહ પડ્યા દેહને;

મૈથિલી—કપટરૂપ સીવા ઇદ્રજિત તો માયાવી હતો તેથી તે એનું કરી શકે, પણ અહીં કોણ એનું કરે એમ છે? તે કહેછે: અલખુધપાદિક ઇ—અલખુધ વગેરે અસુરો અરિ (દુર્ગોધન)ના સાહાયકારી છે તેમનું આ મિથ્યાદ્રોપદી બનાવવા જેવું કાર્ય હશે, કેમકે તે કપટના રૂપા જેવો છે—અગાધ કપટવાળો છે રાજસૂય ઇ—રાજસૂય યજ્ઞનો યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) દારૂતી વખતે મે જે સુદ્રિકા દ્રોપદીને આપી હતી તે કપટી કને હોય નહિ ! માટે દ્રોપદીનો હાથ હું જોઉં. કર ધરી—હાથ ઝાલીને (દ્રોપદીના હાથની સુદ્રિકા જોવાને માટે). સ્મૃતિ લાવ.

૪૪૩ પડી ઇ—સહુ નાખી દેઇને અહીં આવીને પડી? શ્યામ ઇ—અર્થાત્ એનું દુઃખ તો એક પરમેશ્વરજી બાણુતો ભણો છે, એ કહેવતના અર્થનો અનુવાદ છે.

ઘણી થ પરીક્ષા એની, નિરીક્ષા ઘણાની કરી,
 આવી દીક્ષા ધરે કોણ, જોઈ આવા છેહને;
 દર્શન દો ને દયાળ ! થઈ ઘણી ઘણી હવે,
 અસુરને દિલ દયા, આવે જોઈ જોહને !! ૪૪૪
 ઈંદ્ર કહે એમ નહિ, જશે પાણી પીવા જોહ,
 માલે નવ કદી ભાઈ, જળ વિના જનને;
 ગર્હ જોહ્યા ઘણા મુર, પાણી પીઈ હોય જને,
 અસુર તે કરે શાને, મારે કેમ મનને !
 આર પાણી પી પડ્યા જો, યજ્ઞે કહ્યું માન્યું નહિ,
 પરભાર્યું જાણ્યું નહિ, ત્યાગી ખેડા તનને;
 ઈંદ્ર કહે રહો ખેરી, જુઓ હવે થાય શું શું,
 નિરખીએ ખેડા અહીં, શુભાશુભ દનને. ૪૪૫

યુધિષ્ઠિરમજ્જન.

વળી ટળી મૂરછા ને, રાય આરપરે ભાજે,
 હાય ! હાય ! થયુ આ શું, કૃત્ય કોણે આ કર્યું !!

૪૪૪ મરદગણુમતભેદ—દેવના રાજામાં મતભેદ. મધવાને—ઈંદ્રને.
 દેવ ઇં—ધણાક દયાળુ દેવ. પ્રભુ !—ઈંદ્રનું સંબોધન. પૂર્વ કરો—ખસ
 કરો. દ્રુતક ઇં—એના દેહને વેહ (છિદ્ર) પડ્યા છે (દુઃખરૂપી), માટે
 હવે એ દ્રુત દેહને ક્ષાતરો નિરીક્ષા ઇં—ધણા જણની નિરીક્ષા (તપામ)
 આપણે કરી જોઈ પણ આવા છેહને (દુઃખમાં તજી દેવારૂપ) જોઈને
 આવી દીક્ષા (આખર સુધી ધર્મ ન છોડ્યા રૂપ વ્રત) કોણુ ધરે એવું
 છે ? અસુરને ઇં—અર્થાત્ તમે તો દૈત્ય કરતા પણ વધારે ક્રૂર જણાઓ
 છે એ ધ્વનિ. ૪૪૫ અસુર—ગોહ. શુભાશુભ ઇં—સારા માઠા
 દિવસને.

જુગતેથી જોવું મારે, જણાઈ એ સહુ જશે,
એમ મનમાં વિચારી, નૃપે ધ્યાનને ધર્યું;
સ્થિર મન થાય નહિ, ધ્યાન તો ધરાય નહિ,
નિર્ણય કરાય નહિ, કાર્ય કાંઈ ના મર્યું !

મન રાખે મારી ઘણું, આખા બંધ કરી કરી,
તોય ચૂકતો ચતુર, ફટકે મન ફર્યું !

૪૪૬

પછે વિચારતો રાય, મૃતકાદિ સ્પર્શ થયે,
ધ્યાન તો મરાય કેમ, અશુચિ ખરેખર !

તૃષ્ણા અતિ પીડે તન, મૃષા મન થાય તેથી,

કર્યા બંધ છોડી કરી, આપદા આવી હરે ;

અરે ભાઈ વિના નવ, પાણી મારે પીવું કદી,

સ્વર્ગમાહી બેઠી પછે, પાણી પીવા આદરે ;

ધ્યાન કાજ સ્નાન કરે, પાણીકરે સ્પર્શ નવ,

મુખમાં ન લેઈ કદી, ખરેખરે ઉચ્ચરે.

૪૪૭

આચમન લેઈ નહિ, કે ન કાગળો કરે હું,

મુખ અલ્યા ! બાધુ તને, બુકાનીના બંધથી,

ધર્મમાહી જય નકી, મારે મન કર્યો મેં તો,

પછે કરું થાય કહો, અધમુત અધથી,

૪૪૬ જુગતેથી—ધ્યાનની જુગિયાથી ફટકે ઈ—ફ ખની ફટકેથી
મન ફરો ગયું—સ્થિર ન થયું આથવા ફરેલું (અમિત) મન ફટકે છે

૪૪૭ ધ્યાન કેમ સ્થિર થવું નથી તેવું કારણ જોગે છે મૃતકાદિ ઇ—
મૃતકાદિ—મૃતક (મુકદ્દા વગેરે) અશુચિ—અપવિત્ર બીજી કારણ કર્યે છે
તૃષ્ણા—મૃષા—કર્યા—કરેલા (અખતર વગેરેના), આપદા ઇ—
આવેલી આપદાને હરે (નાશ કરે) મુષિશ્કિન્ની દહતા વર્ણવે છે અરે ઇ.

એમ મન માન્યું કરી, શરતીર તીર ધરી,
સર માંહી મચ્યો તે, શુદ્ધ થવા ગંધથી;
પેસો પાણી માંહી જેવે, એવું અવનવું હું,
થયું તેણું કતુ હવે, ધ્યાન માન ધંધથી.

૪૪૮

યક્ષઅટકાવ.

પીશ નહિ પીશ અધ્યા / પરભાયું પાણી આ છે,
શકુનિ હુ માલિક છુ, નિકળ્ય તુ બારણે;
મત્ર પૂછુ મને પ્યારાં, (જો) ઉત્તર દસ્ય તુંથી,
ત્યારે પીજે પાણી તુંજ, કહું તારે કારણે;
માનીશ ન માઈં મૂક / મણું પામી પડીશ તું,
પડ્યા લહે ભાઈ તારા, તજ સહુ ધારણે,
માઈં કહ્યું માન્યું નહિ, પારક એ જાણ્યું નહિ,
મન ગયું તાણ્યું નહિ, તુપાકેરે તારણે.

૪૪૯

ધુણ્યશ્લોકમંત્રન.

વાણી એ રી સાબળી જ્યા, તવ આમ તેમ જોયું,

૪૪ મુખ—(સંબોધન) સજીવારોપણ કે રૂપક. કુર્મોધનને ઉદ્દેશીને કહે છે અધસુત ઈં. અધસુત—આધળા ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર શરતીર ઇં—શર (બાણ) અને તીર (સાધારણ તીર) તીરે (કાઠાઉપર) ધરી (મૂકીને) અથવા તીરને સર (સરોવર)ના કાઠ ઉપર મૂકીને ગંધથી—(પરસેના વગેરેના) ધ્યાન ઇં—ધ્યાન રાખીને, માન રાખીને અને ઉદ્બોગ કરીને

૪૪૯ શકુનિ—પક્ષી તજ ઇં—સહુ (રાન્યાદિક ગાયણ) તજને ધારણે પડ્યા છે, તેને તુ જો અર્થાત તારો પણ એજ ગતિ જરૂર થશે ! મન ઇં—તુપાકેરે તારણે—તરમના દુ અને તરી જવામા એમતુ મન ગયું પણ તેને એમણે તાણ્યું (પાછું વાળ્યું) નહિ !

હાય ! શું શકુનિ હણે, મારા ચાર વીરને;
એમ નવ થાય કદી, શકુનિશા હણે લાખ,
પૂછી જોઈ જોલ્યા તેને, ધરી રૂડી ધીરને;
કહ્યું ભાઈ રૂદ્ર તમે, વસુ વાયુ વનિહ છો કો,
વા મુખી છો તેહતણા, હણ્યા મારા વીરને;
શકુનિશા મળે શત, તેથી આમ થાય નવ,
વદો મહાધર્મધારી ! પીર થાય શિરને.

૪૫૦

યક્ષઉત્તર.

યક્ષ કહે રાજસૂત્ર ! શકુનિ હું નર નથી,
મત્સ્યને શેવાળ ભક્ષી, જગદેરી જાત છું;
માયા તારા ભાઈ મેં તો, એતાવી કહું છું તને,
માનીશ નહિ તો મારું, કરનારો ઘાત છું;
ચાર ભાઈ બેગો તુંજ, પંચ મળી પંચ થાશે,
છઠ્ઠી આવી પડી નારી, હું તો કાળી રાત છું !
કંતી નુ સાહસ ન. કરીશ કાંઈ તું અલ્યા !
જેવી કહી ચારને મેં, તેવી કહું વાત છું. ।।

૪૫૧

૪૫૦ શકુનિનો અર્થ મુખલનો પુત્ર (કૃષ્ણધનનો મામે) એનો
કરીને યુધિષ્ઠિર વિચારે છે. વાણી ઇ. શકુનિશા—શકુનિ જેવા મુખી—
શ્રેષ્ઠ—ઉપરી. પીર—પીડા આ તમારે વચન સાંભળીને મારા માયાને
પીડા થાય છે.

૪૫૧ શકુનિ ઇ.—હું શકુનિ નામે નર નથી. ત્યારે કોણ છું; મત્સ્ય
ઈ.—મત્સ્ય (માછલા) અને શેવાળનો ભક્ષ કરનારો જગ નામે શકુનિ
(પક્ષી) છું. પંચ-પાંચમો હું તો ઇ.—હું તો કાળી રાત જેવો—ઘોર—
ગિહામલો છું. અથવા કાળીસનમા કાઢ્યો જણાય નહિ તેમ તમે પાત્ર

પુણ્યપરલોકપ્રશ્ન.

બગથી ન મરે આ તો, શકુનિ ભણે તું મોટો,
 યમના ધરે એ ટોટો, ખોટો બકવા કરે;
 હિમાચળ વિંધ્યાચળ, મલયાચળ વળી જો,
 પારિયાત્ર જેવા પૂરા, સ્થિરતા ઘણી ધરે;
 એ નગરા તેજસ્વી એ, માર્યાં જાય શકુનિથી !
 બલિષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ જેથી, સુર સરખા તરે;
 ગંધર્વનો ગર્વ હરે, અસુર અસુર વિના,
 હણે જોઇ કસુરને, રાક્ષસ જોઇ મરે ! ૪૫૨
 ઠીક ! એમ થયું હશે, બૃહદ આશ્ચર્ય રૂપ,
 કર્યું કર્મ તમે ભાઈ, પ્રયોજન ભાખશો;
 કેમ હણ્યા એમને તો, ઇચ્છા કરી આપ મને,
 કાંઈ હું ન જાણું કહો, દાપ સહુદાખશો;
 મુજને આશ્ચર્ય હવે જાય થઈ આવ્યો ઘણો,
 હૃદય ઉદ્વિગ્ન થયું, હાય ! થયો ખાખશો !

મરે અને છઠ્ઠી સ્ત્રી મરે તે પણ કાઈ મારે વિશે જણાવાતું નથી ! તેવી
 ઇ—તેવી વાત તને પણ કહું છું !

૪૫૨ પુણ્યપરલોક—મુષિષ્ઠિર. શકુનિ—પક્ષી. પારિયાત્ર—એ નામનો
 પર્વત સુર સરખા તરે—ઇદ્ર સરખા એમને લીધે જય પામે (નિરાત-
 કવચોનો અર્જુને પરાભવ કરીને ઇદ્રને જય અપાવ્યો હતો) ગંધર્વનો
 ઇ—ચિત્રરથ ગંધર્વને અર્જુને હરાવ્યો હતો. અસુર ઇ—અસુર (મોહ)
 ક્યાં વિના—તરતજ અસુરને તેમની કસુર જોઈને હણે અર્થાત્ વિનાકારણ
 એ કાંઈનો વધ ન કરે એવા ધર્મશીલ પણ છે, એ વ્યજના. (બીમે
 બ્રહ્માસુર વગેરે ઘણા અસુરને માર્યા હતા) રાક્ષસ ઇ—(હિડિમ્બ રાક્ષસને
 બીમે માર્યા હતા).

મસ્તકમાં જવર ચઢયો, શૂળ લાગ્યાં સામટાં કેં,
એમ કેમ કર્યું આપે, રામ ? રૂકુ રાખશે.

૪૫૩

યક્ષઉત્તર.

યક્ષે કહ્યું તેણીવાર, ભાઈ ભદ્ર થાઓ તાર,
રાકેનિ નથી હું સત્ય, યક્ષ દક્ષ રૂપ છું;
તારા પરાક્રમી બધુ, મેંજ માર્યા છેજ ભાઈ,
મારે તેમાં શી નવાઈ ? રૂપમા અનુપ છું ! !
મારું કહ્યું કરે નહિ, કાનમા જે ધરે નહિ,
ઠાઈ કાળે તરે નહિ, એવું હું સ્વરૂપ છું;
તારું અને તેમનું તો, બળ નવ મુજ આગે,
જૂમિ માહી પાકું તને, ભરે મોટો જૂપ છું !

૪૫૪

પુણ્યરત્નોક્રમશઃ.

કઠોર છે વાણી તારી, રક્ષ અક્ષર અપાર,
અમંગળ યોસે ઘણું, કોણ કોણ કોણ છે ?

૪૫૩ એમ છે માટે બકથી એ મરે એવા તો નથી, પણ તેમને મરેલા પડેલા હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું અને તને એમ કહેતા પ્રત્યક્ષ સાબળું છું, માટે અનુમાન કરતા પ્રત્યક્ષને બળવત્તર ગણીને એમ થયું હતું એમ માનું છું જ્ઞાને જ્ઞે એમજ હોય તો હે બાઈ ! તમે જૂદા (મોટું) આશ્ચર્યરૂપ કર્મ કર્યું ! ! વાર, હવે એમને મારવાનું પ્રયોજન કહેશો ! મને-મનમાં આશ્ચર્ય, બય, ઉદ્વેગ અને વ્યાધિ, એ ચારે બાર સામટા વર્ણે છે. મુજને ઇન્દ્રિય-શો-રાખોડી જેવો રામ ઇન્દ્રિય-હે રામ ! કાઈ રૂકુ (કલ્યાણ) રાખશે અર્થાત્ ભગનાર સાર કરે !

૪૫૪ ભદ્ર-કલ્યાણ દક્ષરૂપ—કાલે રૂપમા ઇન્દ્રિય-માર રૂપ એવું છે કે જેની ઉપમા બાણ મળી શકે નહિ ! ! (અતિશય બય કર રૂપવાળો હે સાથી) અર્થાત્ હું કાઈ જેવો તેવો નથી !

તારૂં પાણી પીએ નહિ, બેડગી મારી શું બોલે,
 વિચાર ન રાખે તેણે, હોણ હોણ હોણ છે;
 વધું કેવું નવ મારે, યુદ્ધની ઇચ્છા છે તને ?
 કે બોલે તું મર્ય જેહ, મોણ મોણ મોણ છે;
 ધર્મમૂળ યુધિષ્ઠિર, આ રહ્યો હું ભિભો અલ્યા,
 નીપન્યો તું લાગે મને, આણ આણ આણ છે. ૪૫૫

યક્ષદર્શન.

વહી એમ સાવધ થૈ જળધી નીકળ્યા બા'ર,
 તીર લીધું તાણી તત્ત, વિચિત્ર એવેન્દ્રણું;
 વિરૂપ છે નેત્ર જેના, કદ કાયાતાણુ મોટું,
 તાલ જેવી હંચાઈનું, રૂપ ન જાયે સદ્યું;
 દહ તો જવસાધમાન, મવિતા સરણુ તેજ,
 અમદ્ય અપાર વૌર્ય, જાય ન ક્યમે કહ્યું !
 પર્યાની હપમા ન, આપી અપાયજ તેને,
 એવું રૂપ હું ખ સમે, જોઈ જાય શે રહ્યું !! ૪૫૬

૪૫૫ રક્ષા—લૂખા—પ્રેમ કે રોહ વગરના. અમગળ—બુદ્ધ. કોણ
 ઈન્-કોણ' શબ્દ ત્રણ વાર મુખ્યો છે તે ઉપરથી યક્ષને એમ સૂચવ્યું કે
 તું જે હોય તે જલદી કહી દે તારૂં ઈન્-તારૂં પાણી અમે નહિ પીઈએ.
 તેમા તું બેડગી મારીને—પતરાણ કરીને શું બોલે છે ? અર્થાત્ કોણ તારૂં
 પીએ છે ? હોણ-હોણ (તારી-યક્ષની) મોણમોણ—અમથુ અમથુ.
 આળ-હમણા અર્થાત્ તું કોઈક અનુભવ વગરનો નવો પ્રાણી દેખાય છે !
 કેમકે જે જુનો હોત તો અમારા પરક્રમ તારે કાને આવ્યા હોત, તેથી તું
 આમ બોલત નહિ !

૪૫૬ તાણી લીધું—યુધિષ્ઠિરે વિરૂપ-બેડે જ-વિકાળ. તાલ-તાલ
 જવસાધમાન-સમગતો મવિતા-સર્વ અદ્ભુત

ત્રેઘ શા ગંભીર સ્વરે, કરે તિરસ્કાર ઘણો,
એવો યક્ષ જોયો નૃપ, વટ નીચે ત્યાં કને;
પાણીમાં ગયા કે પાદ, વૃક્ષે અઢેલીને ખડો,
દક્ષ નૃપે જોયો તોહ, હાલ શો થયો વને !!
શબ પડ્યાં પાંચ તારાં, રૂપ તેમાં આવું લક્ષ્ય,
હાય હાય ! કો ન કંપે, શૂર ન ગણુ મને !
પછે જોલ્યો યક્ષ કેવુ, પ્રત્યક્ષ જાણાર્થ જાતે,
કવિભણિ કહે મહુ, ધ્યાન જેનું ના ધને.

૪૫૭

યક્ષવચન.

યક્ષ કહે તારા જાંધુ, ચારને મેં વાર્યા ઘણા,
માન્યું નહિ તોય મારું, પાણી પીધું તેમણે;
તુંજને હું કેહું આજ, જીવવા જે જન અણે,
તેણે પાણી પીધું નહિ, મુઆ પીધું જેમણે;
હે કુતીકવર એવું, પાર્ય ! પૂરે પૂરું જાણુ,
સાહસમાં ગોટી હાણુ, માન્યું નહિ એમણે;
પૂરે આ તજાવ માડું, બધાવેલું છે વિસાળ,
મક્ષના ઉત્તર કરે, જીવી જાય તે રણે.
મક્ષના ઉત્તર કહી, પછે ભલે સ્નાન કરય,
ધ્યાન ધરય મન માન્યુ, જળને લઈ જઈ;

૪૫૮

૪૫૭ વટ—વડ પાદ—પગ. (અતિ લાખા હેલાથી). દક્ષ નૃપે—
રાજા યુધિષ્ઠિર રાજાએ શર ઇન્—પોતાના મનમાં પોતાને શર ગણે નહિ
ધ્યાન ઇન્—જે કરિનું ધ્યાન કવિતા કરીને ધન મેળવવા તરફ નથી એવો.

૪૫૮ પાર્ય—પૃથા(કુંતી)ના પુત્ર—યુધિષ્ઠિર જીવી ઇન્—જીવીને તે રણે
(રણમાં—સંગ્રામમાં) જાય અથવા આ રણમાં તે જીવીને જાય—જીવતો
પાછો ધેર જાય

છાંટય પડયા જલુ તારા, પીવાય તેટલુ પીને,
 લઈ જા આશ્રમ સુધાં, કૃપા મારી તો થઈ;
 માંડું કહ્યું માને નહિ, હઠ કરે ભાઈ જેવી,
 તો તો મરી પડે તેમાં, ફરન પડે રઈ;
 નિર્મળ આ જળ માઈ, આપી તને આજ તારૂ,
 ચૂકતામા નકી માઈ, જૂકું ન જાણુ ગઈ.

૪૫૯

પુણ્યરત્નોકવચન.

શુધિદિર કહે યશ, તારા પાણીતણી ઇચ્છા,
 રાખતો નથી હું રજ, કારણ છે તેહનું;
 નિરતર પડિત તો, પારકી વસ્તુને લેવી,
 નિધ માંડી નિધ ગણે, ખરું માને દેહનું;
 તો પછી હું કેમ ઇચ્છું, પાણી પરભાયુ તારૂ,
 ભવે મર્ણુ થાય માઈ, કૃપા નથી એહનું;
 ધર્મને હું ધારી જાણુ, કર્મ ફૂડ લહું તારાં,
 વચન સુણુ અકારાં, મુખ લહું જેહનું.
 પાડ તારો મન પૂછ, તુજ તારા મુખેયકી,
 સ્વયે સ્વયનુ સ્વરૂપ, કેવાકેસે ન્યાય છે;
 હજો મારી મતિ જેવી, તેવી સાખ પૂરીશ હું.
 પછે ક્ષત્રીધર્મ ધાઈ, કેવો હવી જાય છે;

૪૬૦

૪૫૯ તારૂ—(કુ ખરૂંપી સમુદ્રથી) જૂકું ઇ—હું જૂકું ગાઈ જાય
 તો નથી—અર્થાત્ કદી જોડુ જોલતો નથી.

૪૬૦ તે કારણ કહે છે. નિરતર ઇ—દેહનુ—અર્થાત્ પોતાનુ. એહ-
 નું—મરણ થાય તેનું. મુખ ઇ—જેનું મુખ હું લહું—દેખુ છું, તેના
 એટલે તારા અકારા વચન સાંભળુ છું અને તેથી તારા ફૂડ કર્મને પણ લહું
 (જાણુ છું)

મરન પૂછે તેને કે'વા, ઉત્તર તો સહુ પે'લા,
શનીકેરો ધર્મ એવો, મનુષી મનાય છે;
માટે મરન પૂછે-યક્ષ, સમક્ષ એવુ જ્યાં કહ્યું,
દક્ષ લાગ્યો પૂછવાં તે, કવોશ્વર ગાય છે.

૪૬૧

યક્ષપ્રશ્નોત્તર.

યક્ષ—સૂર્યકેરો ઉદયને, કોણ કરનાર કહે?

એની ચારે બાજુ કોણ, કરનાર છે સહી!
અમતં એને કરે કોણ? એ વસી રહેછે ક્યાંકાં!
જાણુતો હોય તો કહે, નીકર જાને વહી;

ચુધિં—ચુધિષ્ઠિર કહે પ્રજ્ઞા, ઉદય કરે સવિતા,
ચાર બાજુ તેની કરે, નિર્ઝર સહુ લહી;
ધર્મ તેને અમત કરે, સત્ય વિષે રહે તેહ,
એ કહ્યું યથામતિએ, અન્ય કું જાણું નહિ.

૪૬૨

૪૬૧ સ્વયં ઇં—સ્વયં (પોતે) સ્વયતુ (પોતાતુ) સ્વયં કે'વું,
એવો ન્યાય (બ્યવહાર) છે, માટે તું તારે મુખેયંકી તારા પ્રશ્ન પૂછ,
(તારા પ્રશ્નતું સ્વયં તું જ જાણે માટે તું પ્રશ્ન પૂછ), સાખ પરીણ—
ઉત્તર આપીશ, ક્ષમીધર્મ ધાર—મારા બાધને મારનારતું વેર લેઉં. ત્યારે
હમણાજ ક્રમ નથી મારતા ? તે વિષે કહે છે: પ્રશ્ન ઇં. મનુષી-સ્વાયં જુવ-
મનુના વખતથી; અર્થાત્ ક્ષત્રિયજાતિની હતા તિ યદ્ય ત્યારથી. કવિ કહે છે:
સમક્ષ ઇં—યક્ષની સમક્ષ (મે'હા આગળ) ચુધિષ્ઠિરે એવું કહ્યું ત્યાં
તે દક્ષ (ચતુર) યક્ષ પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો. કેવા પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો તે
કવોશ્વર ગાય છે—હવે વર્ણવે છે.

૪૬૨ સૂર્યકેરો ઇં—આ અર્થો છંદથી ચાર પ્રશ્ન કર્યા છે: મહા
આરતગાં લખે છે કે “ કિંતિરદાદિત્યમુનયતિ ? કેચતસ્વામિનયદાર ? કયેન
મસ્તંગયતિ ? કસ્મિન્મયપ્રતિષ્ઠતિ ? અર્થ છંદના પૂર્વાર્ધમાં કલા પ્રમાણે છે. એનો
ઉત્તર પણ તેમાંજ છે કે, “ મજ્ઞાદિત્યમુનયતિદેવાસ્તસામિતધ્વા : ૧ ધર્મચાસ્તં

યક્ષ—કયું કાર્ય કરવાથી, વેદ ભણેલો ગાણાય ?

કયમ કરી મોટું સ્થાન, પામે કોઈ જન તો ?

ક્રિયા કારણથી થાય, બીજા એકદાના જેવો ?

કેમ મતિમાન બને ? વદ તું રાજન તો;

યુધિ૦—વેદાર્થને જાણવાથી, વેદ ભણેલો ગાણાય,

તપે ઉચ્ચપદ પો'એ, તાપ સહે તન તો;

અન્ય હોય સાથે તેવો, ધૈર્ય ધર્માધકી થાય,

વૃદ્ધ સેવ્યે મતિમાન, કે'વાય સજ્જન તો.

૪૬૩

યક્ષ—બસુરમાં સુરપણું, કહો કયું તો મનાય ?

સજ્જન જેવો શું ધર્મ, વિપ્રકેરો માંહી છે ?

મનુષ્યપણું કયું છે ? નીચ જેવું દિનમાં શું ?

મધારથ કહે આજ, ચાર કેમ ત્યાંહી છે ?

યુધિ૦—અંગસહ વેદ ભણે, દિનમાં એ દેવપણું,

સજ્જન શો ધર્મ એ તો, તપશ્ચર્યા આંહી છે;

મનુષ્યપણું એ મર્ણ, પરનિંદા નીચ સચું,

દિન માંહી તો મનાય, પ્રાણાણુત્વ જ્યાંહી છે.

૪૬૪

અન્યતિસત્યેષપ્રતિષ્ઠિતિ ॥ અર્થ છ'દના ઉત્તરાર્થમાં કલા પ્રમાણે છે સવિતા—
સવિતાને. નિર્ઝર—દેવ.

૪૬૩ બીજા એકદાના જેવો—પોતે એકલો છતાં જાણે પોતાની સાથે
બીજો હોય, એવું ગી રીતે બને ? ઉચ્ચપદ—મેઠા સ્થાનમાં—મૂળ પ્રશ્ન
“કેનસ્તિચ્છોત્રિયો ભવતિ ? કેનસ્તિદ્વિદતેમહત્ ? । કેનસ્તિત્રિતીયવાન્મયતિરાગ્રન્ ?
કનચવુ દ્વિમાન્ ? ॥ ઉત્તર—શ્રુતેનર્થોત્તરોભવતિતપસાન્નિદતેમહત્ । ધૃત્યા દ્વિતીય
વાન્મયતિપુદ્ગિમાન્શ્રદ્ધમેવશા ॥” છ'ત્યાદિ.

૪૬૪ બસુર ઇ૦—બસુર (પ્રાણાણ) મા સુરપણું (દેવપણું)
શું છે ? તેમનામાં સજ્જન જેવો ધર્મ કયો છે ? તેમનામાં મનુષ્યપણું કયું

યક્ષ—શું ક્ષત્રીમાં દેવપણું, સજ્જનજો ધર્મ કયો ?

ક્ષત્રીતણું કહો હવે, આપ મોટા ભૂપ છો;

તેમનામાં નરપણું, વળી નીચ સરખું શું ?

મુને આજ કહો તમે, ધર્મ કેરા રૂપ છો;

યુધિ૦—શર અસ્ર ધરવાં તે, ક્ષત્રીમાં મરતપણું,

મખ કરવા ઘણા એ, સજ્જન સ્વરૂપ છે;

ભય ભૂપ માંહી જોઈ, મનુષ્યપણું છે તેહ,

શાણુ આવ્યો રાજે નહિ, નીચ ખાલી રૂપ છે. ૪૬૫

યક્ષ—મખના સંજંધી કશું, સામ તે તું કહે રાય,

તે સંજંધી યજ્ઞ કશું, મારે જાણવું કહે;

કહ્યાં તેમાંથીજ કોણ, મખને વરે છે કહે,

અતિક્રમે નવ મખ, કોવો, તે તું કો લહે;

યુધિ૦—માણુ મખ સંજંધી છે, સામ આમ જાણો તમે,

મન મખસંજંધી છે, યજ્ઞ થઇને રહે;

કોક ઋચા સદાવરે, મખને હું જાણું સહી,

અતિક્રમાણુ ન તેને, યજ્ઞ તો કરે સહે. ૪૬૬

છે ? તેમનામાં નીચજેવું શું છે ? એ ચાર લાંદી (મારા પ્રશ્નના વિષયમાં) કેમ (કેવી રીતે) છે ? અમસહ—શિશા, કંપ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, જ્યોતિષ, એ છ અંગ સહિત. આંહી—અહીં— (જ્ઞાતાણુમાં). મનુષ્યપણું ૪૦૨—તેમને મરણ આવે છે એટલું તેમનામાં મનુષ્યપણું છે (નહિ તો તેઓ દેવજ છે) પરિનંદા ૪૦—તેઓ જો પરિનંદા કરે તો તેમનામાં એ નીચ મનુષ્યોના જેવો ગુણ જાણવો. ૪૬૫ મરતપણું—દેવપણુ મખ—યજ્ઞ ખાલી રૂપ—ખાલી રૂપા જેવો.

૪૬૬. મખના ૪૦—યજ્ઞના સંજંધી સામ (સામવેદનો મંત્ર) તે શું છે ? અર્થાત્ સામગત્ર એ યજ્ઞનું કશું અંગ ગણાય ? અને એજ પ્રમાણે તે સંજંધી ૪૦—યજ્ઞ સંજંધી યજ્ઞ (યજ્ઞવેદનો મંત્ર) તે શું છે ? કહ્યા ૪૦—કપર જે સામ અને યજ્ઞર ક્યાં તેમાંથી મખને (યજ્ઞને) કોણ વરે

યક્ષ—ક્યારા બાંધનારને શું શ્રેષ્ઠ ? નૃપ આજ કહો,

મંત્રે કરનારને શું ઉત્તમ ? તમે ગણો;

પ્રતિજ્ઞાને ઇચ્છનારા, અનુત્તમ ગણે કયુ ?

કરનાર પ્રસવ શુ, શ્રેષ્ઠ મામ ? તે લણો;

બુધિઃ—ક્યારા બાંધનારને છે, વરસાદ અતિ શ્રેષ્ઠ,

સંત્રે કરનારને છે, આફ્રી બીજ તો શણો;

ઇચ્છનાર પ્રતિજ્ઞાને, સુરભિ ગણાય શ્રેષ્ઠ,

કરનાર પ્રસવને, શ્રેષ્ઠ પુત્ર છે ઘણો.

૪૬૭

યક્ષ—વિષયનો અનુભવ, કરતો જે જન વળી,

મતિમાન મોટો ઘણો, રાય સહુ સાંભળો;

પૂર્ણ પૂજ્યો હોય લોકે, માનવા માનવા યોગ્ય,

શ્વાસોચ્છ્વાસ લેનાર કો, જીવતા નથી કળ્યો !

બુધિઃ—બુધિહિર કહે આનો, અક ઉત્તર કહું હું;

સમજ તું દક્ષ યક્ષ, ટાળી મન આમળો;

કિંકર અતિથિ દેવ, પિતૃ પોતે મળી પંચ,

તેમને ન આપે જોઈ, શ્વાસ લે તોયે બળ્યો.

૪૬૮

છે. (૫૬૬ કરે છે ? અને મખ (૫૪) દેવું અતિ કમણ (ઉદ્ધાંધન) નથી કરતો ? અર્થાત્ કયા મંત્ર યજ્ઞમાં પ્રમાણ મનાય છે ? અતુકમે ઉત્તર આપે છેઃ પ્રાણ છં—સામવેદ એ યજ્ઞનો પ્રાણ છે, દલુવેદ એ યજ્ઞનું મન છે, ઋચા (ઋગ્વેદના મંત્ર) યજ્ઞને વરે છે અને તે ઋચાનું અતિ કમણ યજ કરી શકતો નથી.

૨૬૭ સંત્રે—સંત્રહ. અનુત્તમ—શ્રેષ્ઠ. ચાર—સુંદર. શણો—સુણો. ઇચ્છનાર છં—પ્રતિજ્ઞા ઇચ્છનારને. કરનાર છં—પ્રસવ કરનારને.

૨૬૮ વિષયનો છં—એવો કોણ છે કે જે ઇન્દ્રિયોના વિષય (રાખ્દ, રપરી, રપ. રસ, મંચ) નો અનુભવ કરતો હોય, મોટો મતિમાન હોય, લોકોએ

યક્ષ—પૃથ્વીથી અત્યંત પ્રેમી ! આકાશથી ઉંચું કયું ?

આજ મુને કહે જૂપ, જાણી લેઉં હુંય તો;

વાયુથી ઉતાવળું શું ચાલે ? તેહ કહે મને,

તારુથી ઘણું કંચુ ? આજ કહે તુય તો;

મુધિ—માતા અતિ માનો મોટી, મહી યકો મતિમાન !

નભ યકો ઉચો જાણો, બાપ કહું છુંય તો;

અત્યંત છે સમીરથી, ત્વરિત માનસ યક્ષ !

તારુથી ઘણી છે ચિંતા, કહું કોમાં શુંય તો. ૪૬૯

૪૬—સુખ્તાવસ્થા માંહી કહો, કોણ આંખ મીચે નહિ !

ઉપજીને કોણ કહો, હાલ્યાવતું તો રહે ?

હેકું નથા કોને નૃપ ? વેગથી વધેછે કયું ?

ઉત્તર તુ આપ મારા, જાણીને હોય કહે;

મુધિ—સૂઈ રેતાં મત્સ્ય નવ, યક્ષ કદી મીચે યક્ષ !

ઉપન્યા પછી ન હાલે, ઈંકુ નિયરતા સહે;

હેકું પાણીને ન હોય, વેગથી વધેછે નદી,

કોણું સાંભળ્યું છે અમે, અન્ય હોય તું લહે! ૪૭૦

પૃથ્વી પૂજેલો હોય (ભાટાગા) પ્રતિષ્ઠિત મનાતો હોય, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેનો હોય તેમ છતાં તે જીવો ન કહેવાય? એવો એક પ્રશ્ન છે. ઉત્તર આપે છે: કિંકર ૪૦—જે પુરૂષ પોતાના કિંકર(સેવક)ને, અતિથિને, દેવને, પિતૃને અને પોતાને કાંઈ આપે નહિ—પોષે નહિ એવો જે કંબુસ હોય તે શ્વાસ લેનો હોય તોય તે જાજો ! મૂળા જેવો છે !

૪૬૯. અત્યંત ૪૦—સમીરથી (વાયુથી) અત્યંત ત્વરિત (ઉતાવળું) માનસ (મન) છે. ૪૭૦ પાણીને—પથરાને. અન્ય ૪૦—જો ખીલું હોય તો તું જાણે !

યક્ષ—કરનાર પ્રવાસને, મિત્ર કોણ ? મને કહે,
 ગેહ વસનારને તો, મિત્ર કોણ સય । છે ?
 મહારોગીનેજ કિયો મિત્ર ? કહી દેતું આજ,
 નિકટ મરાણ જેનું, મિત્ર કેણ થાય છે ?

યુધિ૦—સથવારો પ્રવાસીનો મિત્ર માનું અમો યક્ષ,
 ગૃહવાસીકેરો મિત્ર, માનિની મનાય છે;
 રોગી કે મારોગી ગ્રહો, વૈધ તેનો મિત્ર સહી,
 પાસે માર્ગવાળાને તો, દાન મિત્ર ગાય છે. ૪૭૧

યક્ષ—સહુ જીવતણો કહો, કોણ અતિથિજ ગણો ?
 સનાતન ધર્મરૂપ, કહો શું કે'વાયું છે ?
 વળી પીયૂષ કશું છે ? આ જગત શું છે ? કહે,
 જાણવું છે મારે સર્વ, તુથી જે લે'વાયું છે;

યુધિ૦—સર્વનો અતિથિ અગ્નિ, ધેનુદુગ્ધ રૂપી સોમ,
 હોમવું જે અગ્નિમાં તે, સતધર્મ ગાયું છે
 તેજ મોક્ષહેતુ તેથી સુધા, ને આ સર્વ જગત,
 કપીશ્વર કહે કરી, કારણાત્મે વાયુ છે. ૪૭૨

૪૭૧. કરનાર ઈ૦—પ્રવાસ કરનારને મિત્ર કોણ છે ? ગેહ ઇ૦—ગેહ
 (ઘેર) વસનારને મિત્ર કોણ છે ? નિષ્ઠ—પાસે. ઉત્તર આપે. છે: સથવારો
 ઇ૦. સથવારો—સાથ—કાફલો. 'સથવારો' નો અર્થ કવિએ સાથેજ
 માન્યો હશે કેમકે, "સાર્થ: પ્રમતોમિત્રં માર્ગામિત્રદેસત: । આતુરસ્યમિત્રમિત્ર
 દાર્નામિત્રમરિપ્યત:" એ પ્રમાણે મૂળ ગ્રંથમાં છે. તેમાં પ્રવાસીનો મિત્ર સાર્થ
 છે, એમ કહ્યું છે

૪૭૨ પીયૂષ—અમૃત તુથી ઇ૦—તારાથી જે લે'વાયું (સમ-
 નાયું) હોય તે મારે જાણવું છે ઉત્તર આપે છે: સર્વ જીવનો અતિથિ અગ્નિ
 છે કેમકે સૌ કોઈને ને નિત્ય પૂજવા યોગ્ય છે. ધેનુ (ગાય) ના દૂધ રૂપી

યક્ષ—એકલો ફરે છે કોણ? ઉપજી ફરીથી વળી,
ઉપજે છે કોણ કહે? યુધિષ્ઠિર રાજતો;
ટાઢ વાય અતિ અતિ, ઔષધ તેનું તું લહે?
ખીજ વાવવાનું મોઢું, સ્થાન કહે આજ તો;

યુધિ૦—એકલો સપિતા ફરે, વક્ષલ કવિતા કરે,
ઉપજે મરે ને જીવે, શશાંક મા'રાજ તો;
દવાદાર તાઢ કેરે, પાવક મનાય પૂરો,
ખીજ વાવવાનું સ્થાન, મોઢું મહી કાજ તો. ૪૭૩

યક્ષ—પૂછ્યુ યક્ષરાજે ત્યારે, ધર્મ અને યક્ષકેરે,
માને તારે મતે એણે, તું તો એક સ્થાન શું ?
તેમ તરિ મતે હશે, સ્વર્ગ અને સુખ કેરે,
એકજ કહે ને આજ, સ્થાન છે રાજાન શું ?

યુધિ૦—છે જ્ઞાતુયં ધર્મતાણું, દાન યશનું છે સ્થાન,
મારે મતે એમ માનું, કહે તારે ધ્યાન શું !

સોમ (સોમરસ) ને અગ્નિમાં હોમવો તે સતધર્મ (સન્તાનન ધર્મ) છે એમ શાસ્ત્રમાં ગાયું (કહ્યું) છે. તેજ (હોમ) એ મોક્ષનો હેતુ (ચિત્તશુદ્ધિ-દ્વારા) છે તેથી તે સુધા (પીયૂષ) છે. મોક્ષનું પીયૂષ નામ અમૃત છે અને પીયૂષ એ અમૃતનો પર્માય શબ્દ છે માટે મોક્ષને જાહેરે પીયૂષ શબ્દ વાપર્યો છે. યોધા પ્રકૃતનો ઉત્તર આપે છે: ને ઇ૦—ને આ સર્વ જગત કારણાત્મે (કારણ રૂપે) વાયુ છે —વાયુરૂપ કારણમાથી ઉત્પન્ન થયુ છે માટે વાયુ છે.

૪૭૩ ઉપજી ઇ૦—એક વાર ઉત્પન્ન થકને ફરીથી કોણ ઉપજે છે ?
જે વાર કોણ ઉપજે છે ? ઉપજે ઇ૦—ચદ્રમાં શુકલપક્ષમાં ઉપજે છે, અમા-
વાસ્યાને દિવસે મરે છે અને પાછો શુકલપક્ષમાં ઉપજે છે. લોકો કહે છે કે
'પડવાનો ચંદ્રમાં પડીને ઉગે છે એ ઉપરથી ચદ્રને વિજા (જે વાર
જન્મનારો) કહે છે. રાશાક-ચદ્ર. દવાદાર—ઔષધ. પાવક—અગ્નિ-મહી-
પૃથ્વી. ખીજ વાવવાનું સ્થાન જે મહી તે મોઢું કાજ (કાર્ય) છે.

સત્ય સ્વર્ગનું છે સ્થાન, શીળ સુખકેટું માનું, *

યક્ષરાજ તમે મોટા, કહો ગૂઢ ગાન શું.

૪૭૪

યક્ષ—મનુષ્યનો આત્મા કોણ ? દૈવકૃત મિત્ર તેનો,

કોણ ? તે તું કહે મને, જણવું છે માહરે;

ઉપજીવન કહે તું, જગતણું કયું અધ્યા !

આ જગતનો આશ્રય શું ? કે'વું એ તો તાંહ રે;

યુધિ૦—પુત્ર એ પુરૂષકેરો, આત્મા સુધી લોક કહે,

છે સ્ત્રી દૈવકૃત મિત્ર, જુગો જુગ જાહરે;

જગત ઉપજીવન તો, મેઘ મનાયે છે યક્ષ !

જગતાશ્રય દાન કે'છે, યાય જોણે વાંહ રે !

૪૭૫

યક્ષ—ધન્ય માત્ર માંહી કહો, ઉત્તમ શું ? યુધિષ્ઠિર !

ધન માત્ર માંહી તેમ, શું ચાર ગણાય છે ?

લાભ માત્ર લેયે તેમાં, અનુત્તમ શું નૃપાળ ?

સુખ માત્ર માંહી કહો વર, શું લણાય છે ?

યુધિ૦—ધન્ય માત્ર માંહી વર, આતુર્યને કહે લોક,

ધન માને સાસ્ત્રધન, વાર એ જણાય છે;

૪૭૪. પૂછ્યું ઇ૦—તારે (હરીને) યક્ષરાજે પૂછ્યું કે તું તારે મને
જે જે ધર્મનું એકજ સ્થાન માને છે એવું શું છે ? અને તેજરીને જેને યશનું
એકજ સ્થાન માને છે એવું શું છે ? અને તેમજ તારે મને સ્વર્ગનું એકજ
સ્થાન શું છે ? અને સુખનું એકજ સ્થાન શું છે ? એકજ શબ્દનો અર્થ
અહીં મોટામાં મોટું એવો કરવો. ઉત્તર આપે છે: છે ઇ૦. કહે ઇ૦—મારું
કહેલું જરાજર ન હોય તો તારા ધ્યાનમાં શું આવે છે તે કહે. સુખકેટું
(સ્થાન).

૪૭૫ ઉપજીવન—જીવવાનું સાધન. સુધી—સારી જુદીવાળા. વાહ રે !—
વાહવા—હીસી.

• લાભ માત્રે આરોગ્ય છે, સુખમાત્રે સંતોષ તો,
અનુત્તમ કહે સહુ, ખેાટાં તો ઘણાંય છે!

૪૭૬

યક્ષ —લોકમાત્રે શ્રેષ્ઠ ધર્મ, કયો ગણેછે તુ રાય ?

સદા ક્ષણદા કયો છે, ધર્મ ધર્મરાજ કે',
નિયમે શું રાખીએ તો, શોચ ન થાય કદીએ,
કોની સાથે મિત્રાઈતુ, ન છુટણુ કાજ રે',

યુધિ૦—અક્રોધતા પરમ ધર્મ, સદાક્ષણદા કહ્યો છે,
વેદમાં જે ધર્મ ભાખ્યો, પુણ્યકેરી પાજ એ;
નિયમે રાખે જે મન, શોચ નવ થાય કદી,
સજ્જનની મિત્રાઈના, થાય નહિ તાજ તે.

૪૭૭

યક્ષ—શું તણને પ્રિય થાય ? શું તજે ન શોચ થાય ?

કહી દે જે જાણે તુય, સેલીસટ વાત છે,
શું તજેથી ધની થાય ? શું તજેથી સુખી થાય ?
પાત્રજેઈ પૂછુ અમો, ઘણી તારી ખ્યાત છે!

યુધિ૦—અભિમાન તજે જેહ, વા'લો તે સહુનો થાય,

૪૭૬ અનુત્તમ—અર્થોત્તમ ધનમાત્રે—તમામ પ્રકારના ધનમા શાસ્ત્ર—
ધન-શાસ્ત્ર રૂપી ધન-વિનાશન વાર-હીક-ઉત્તમ

૪૭૭ સદા ક્ષણદા—સદૈવ ક્ષણ આપે એવો નિયમમા—કમળમા.
કોની ધ૦—કોની માથે મિત્રતા રાખીએ તો તે છૂટું (જૂની—ધસાઈ
ગયેલી—અર્થાત્ દાય) ન થાય ? અરોધતા ધ૦—અક્રોધપણુ એ
પરમ (શ્રેષ્ઠ) ધર્મ છે “આનૃશસ્યપરોધર્મ” એમ મૂળમા છે, તેનો અર્થ
એવો થાયછે કે સજ્જનતા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે ” અક્રોધપણુ એજ સજ્જન-
તા છે માટે ક્રિએ આનૃશસ્ય નો અર્થ ‘અક્રોધતા’ કયો છે તે દીકજ છે બી-
ન્ન પ્રશ્નો ઉત્તર આપેછે મદા ક્ષણદા ધ૦—વેદમા જે ધર્મ ભાખ્યો છે તે
પુણ્યની પાજ છે માટે તે મદૈવ ક્ષણ આપનાર ધર્મ ગણવો તાજ—ત્યાગ
અર્થાત્ છૂટું પતી નથી

ક્રોધ તજ્યે શોચ નવ થાય, ક્રોધ ધાત છે;
કામના તજ્યેથી થાય, ધનવાન ધનદશો,
લોભ તજ્યે સુખ થાય, વલ્લભ પ્રખ્યાત છે.

૪૭૮

યક્ષ—શું કરવા વાડવને, દાન આપવું તે કહે ?
શું કરવા આપવું કે, નટ નૃત્યકારને ?
શું કરવા કિંકરને, આપવું તે કહે મુને ?
શું કરવા રાયને તો, આપવાનું ધારને ?

બુધિ—હિજને દેવું જે દાન, ધર્મ કારણે છે તેહ,
નટ નૃત્યકારને તો, યશકેરા સારને;
કિંકરને આપવું તે, તેના પોપણને માટે,
નૃપને જે આપવું તે, ભયકેરા ભારને.

૪૭૯

યક્ષ—કેમ લોક વીંટાઈને, રહ્યા છે તે કહે મુને ?
સાથી ન મકારા થાય, કહી દ ઉતાવળો ?
કેમ મિત્રો કરે ત્યાગ, કારણ કહે તું તેતું ?
સાથી સ્વર્ગ ના પમાય ? આર પ્રશ્ન સાંભળો;

બુધિ—અજ્ઞાને વીંટાચો લોક, શોક તથા સંભળો ઝો,
અધિકારથી ન થાય, મકારા તમે કળો;
મિત્રો ત્યાગ કરે લોભે, શોભે કુસંગતે નહિ,
સ્વર્ગમાંહી ભય નહિ, અર્થ હથ ના વળ્યો ?

૪૮૦

યક્ષ—કે'વાય મરેલો કેમ, માનવ તે કહે મુને ?
દશ મરેલો કે'વાય, તેહ કહે તુંય તો ?

૪૭૮ પ્રિય—વાલસો. ક્રોધ ધ—કેમકે ક્રોધ એ ધાત ૩૫ છે. કામ-
ના-કરેઈઅહા—તૃષ્ણા. ધનદશો—કુબેર સરળો. ૪૭૯ યશકેરા ધ—
યશના સારને (માટે). ભયકેરા ધ—અર્થાત ભયકેરા ભારમાંથી છૂટવાને
માટે. ૪૮૦ શોભે ધ—કુસંગતિએ કરીને મનુષ્ય શોભે નહિ અને સ્વર્ગમાં
પણ જઈ શકે નહિ. (ચોથા પ્રશ્નોનો ઉત્તર).

• શ્રાદ્ધ મરેલું કે'વાય, કેમ તેનું કારણ કે' ?
મખ મર્યો કે'વાય શે, કહે ધર્મી છું'ય તો ?

યુધિ૦—મરેલો દરિદ્રી માનું, નૃસવના દશ પાણુ—

મારે મતે છે મરેલો, તમો કહો શું'ય તો;

વેદારથહીનદિજ, શ્રાદ્ધ તે મરેલું જાણો,

દક્ષિણા વિનાનો મખ, મૂઝો માનું હું'ય તો.

૪૮૧

યક્ષ—દિશા કે'વી કોને કહો ? આજ તમે દક્ષ મોટા,
પાણી શું તે કહો મને ? પાણીવાળા રાય જો;
અત્ર તથા વિષ કોને, કહીએ તે કહો રાય ?
શ્રાદ્ધકાળ જાણો પછે ? યક્ષ પાણી પાય જો ।

યુધિ૦—મજન નર છે દિશા, નખ વિશવશા જગ,

ધાન્ય ધેનુદુગ્ધ યક્ષ ! પ્રત્યક્ષ જાણાય જો;

યાચના એ વિષ માનું, સતપાત્ર મળે દિજ,

શ્રાદ્ધના છે કાળ ત્યારે, પાણીની છે નાય જો ।

૪૮૨

યક્ષ—તપનું લક્ષણ કેશું, જાણુતો હોય તો કહે ?

દમ કોને કે'વો જૂપ ? દમમાં આવી ભણ્યો;

૪૮૧ વેદારથ ઇ૦—વેદના અર્થને જાણનારા બ્રાહ્મણ વિનાનું
શ્રાદ્ધ મરેલું જાણો. અર્થાત્ જો શ્રાદ્ધમાં વેદાર્થને જાણનાર બ્રાહ્મણ નહિ
હોય તે શ્રાદ્ધ નિરર્થક છે. મખ—મજ.

૪૮૨ આછંદમાં પાંચ પ્રશ્ન છે. સંજ્ઞાન ઇ૦—(કેમકે સારે રસ્તે જવાની
દિશા તે બતાવે છે). નખ ઇ૦—(કેમકે મેઘનું પાણી નખ—આકાશમાંથી
પડે છે). ધાન્ય ઇ૦—ધેનુનું દૂધ તે ધાન્ય છે (કેમકે તેવડે જીવાય
છે). યાચના ઇ૦—ભીખ માગવી તે ઝેર છે (કેમકે તેથી હલકાઇ આવે છે).
યક્ષે કહ્યું હતું કે છું આ ઉત્તર કરે તો યક્ષ તને પાણી પામ, તેનાં ઉત્તરમાં
કહે છે: પાણીની ઇ૦—પાણી પીવાની મારે ના છે—પાણી તો નથીજ
પીવું !

ક્ષમા કોને કહીએ કો' ? તમા તેની છેજ ભારે,
 લજ્જા કહે કોને તુ ય ? પાડવ મોટો ગણ્યો !
 યુધિ૦—જે સ્વધર્માચારી થવું, તેજ તપ માનુ અમો,
 માનસનુ દમન તે, દમ યસે મે શણ્યો;
 શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ મહે, ક્ષમા અમો કહુ તેને,
 અયોગ્ય જે કરે નહિ, લજ્જા રૂપ એ લણ્યો. ૪૮૩

યક્ષ—શબ યુધિષ્ઠિર આજ, કહે જ્ઞાન તે શુ હશે ?
 શમ કોને કે'વો ? ભાઈ ! શમતા સાચી ધરે,
 દયા દરિયાવ જેવો, કહે દયા કે'વી કોને ?
 કોમળતા કશુ હશે ? કહે આજ હોરે !

યુધિ૦—સમ્યક પ્રકારે જાણિ, તત્ત્વાર્થને તેહ જ્ઞાન,
 ચિત્તશાતતા અતિ તે, શમ મહુ કે' ખરે,
 સર્વ સુખી થાય એવું, ઇચ્છે તેહ દયા જાણિ,
 ભવગમ સમાનતા, કોમળત્વ ઉચ્ચરે ૪૮૪

૪૮૩ સ્વધર્માચારી—પોતાનો ધર્મ આચરનાર માનસ ધ૦—મનને દમનુ તેજ દમ નામે ગુણ છે એમ હે યક્ષ ! મે સામળ્યુ છે શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ—ટાઢ તાપ વગેરે જોડા ટાઢ અને તાપ, ભૂખ અને તરસ, સુખ અને દુઃખ, એના જોડાને દ્વંદ્વ કહે છે એ જોડાનું સહન કરવાનો જે ગુણ તેને અમો ક્ષમા કહીએ છીએ અયોગ્ય ધ૦—જે પુરુષ અયોગ્ય કરે નહિ અર્થાત્ અકાર્ય (નહિ કરવા યોગ્ય કાર્ય) થી જે દૂર રહે તેના તે ગુણને લજ્જા કહેવી મૂળમા “ હિરકાર્યવિવર્તનમ્ ” એ પ્રમાણે છે એ લણ્યો—અર્થાત્ એને પસંદ કર્યો

૪૮૪ શમતા ધ૦—તુ સાચી શમતા ધરે છે માટે તને ‘ શમ તે શુ ’ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે દયા ધ૦—દયાના દરિયાવ જેવો તુ કહે ધ૦ તત્ત્વાર્થને—સ્તુરરૂપને કોમળત્વ—આર્દ્ર—સરળતા “ આર્જવસમચિત્તા—સર્વ ને વિશે અથવા સર્વ કાળ સમાન ચિત્ત રાખનુ તેને આર્જવ (સીધાપણ) કહે છે ” એવો અસન અથવા પાઠ છે

યક્ષ—કદથી જીતાય નહિ, એવો નરઅરિ કોણ ?
શું અસાધ્ય રોગ કહો ? યુધિષ્ઠિર જાણ છે !
સાધુનું સ્વરૂપ કહો ? અસાધુનું તેણે સહુ ?
જાણવું છે માટે વદો, ભલાતાણા ભાણ છે !

યુધિ૦—કદથી ન જીતાય તે, નરઅરિ કૂડો કોપ,
લોભ તે અસાધ્ય રોગ, તમે ક્યાં અજાણ છે !
ભદ્ર સહુ માણીતાણું, ઇચ્છે તેહ સાધુ ખરો,
નિર્દય અસાધુ આપ, કેમ કહું ખાણ છે ! !

૪૮૫

યક્ષ—મહામોટા મહીપાળ ! મોહ તેહ કયું હશે ?
અભિમાન કોને કહો ? તમારા તો મતથી;
આલસ્ય તે કે'વું કોને ? તેમ શોકનું સ્વરૂપ ?
કહી પાણો લેઈ જાઓ, પીઆ પૂરી પતથી !

યુધિ૦—ધર્મ મધ્ય મૂઠપણું, મોહ અમો માનું તેને,
આત્મસ્તુતિ અભિમાન, (એ) માનું મારી મતથી;
ધર્મ કર્મ કરવું ન, આલસ્ય તે યક્ષરાજ !
શોકરૂપ અજ્ઞાન છે, કહ્યું ગૂઢ ગતથી.

૪૮૬

૪૮૫ નરઅરિ—નરનો અરિ. ભાણ (ભાનુ)—સૂર્ય. ભદ્ર—મહત્ત્વ
કેમ છ૦—તમે તેવા અમાધુની ખાણ છે એમ કું કેમ કહું ? અર્થાત્
તમે તો સાધુ છો ! વક્રોક્તિ. તમે અસાધુ છો તે તમારાં કર્મ ઉપરથીજ
જણાઇ આવે છે; મારે મોઢે કહેવાની શી જરૂર છે એ વ્યંગ્ય.

૪૮૬ પતથી—વિશ્વાસથી. ધર્મકર્મ ઈ૦—ધર્મ રૂપ કર્મ ન કરવું તે
આજ્ઞા. શોક છ૦—અજ્ઞાન એજ શોક. પચદશીમાં કહ્યું છે કે “આત્માનવેદિ
જાનીવાદયમસ્મીતિપુરુષ. । ક્ષિમિચ્છન્નકસ્યકામાયશરીરમનુસંજ્ઞસ્ત્વા” —“જો પુરુષ
એમ જાણે કે હું તે આ વસ્તુ (આત્મા) છું અર્થાત્ તેને આત્મજ્ઞાન
થાય તો પછી શું ઇચ્છીને અને જ્ઞાને અર્થે તે પડે પરિતાપ પામે—

યક્ષ—સ્થિરપાણું તેહ કશું ? અજાતઅરિ । કો' આજ,

ધૈર્ય શું તે કહો મુને । ધૈર્યધર ધીર છે;

અનુત્તમ મજ્જન શું ? તીર્યંતો અનેક કલાં,

દાન કોને કે'વું કહો ? દાર્તરમાં પીર છે;

યુધિ૦—સ્વિધર્મમાં સ્થિર યવું, સ્થિરતા કહું તે આમે,

ઈન્દ્રિય નિગ્રહ ધૈર્ય, પૂછવામાં પીર છે;

મનમેલ ત્યાગવો તે, મજ્જન છે મારે મત,

પ્રાણી રક્ષા એજ દાન, તેના તમે તીર છે. ૪૮૭

યક્ષ—પૂરેપૂરો પંડિત કો ? ક'વા કોને ન્યાસ્તિક તો ?

જાણો તેવું કહો જૂપ । સત્યના સ્વરૂપ છે;

કામના કહોછો કોને ? તેમ ગત્સરનું કહો ?

ભૂળ તો હું જોઉં નહિ, જૂપ તો અનુપ છે;

યુધિ૦—ધર્મજ્ઞ તે પંડિત છે, અધર્મજ્ઞ અને ઐજ,

જાણવો તે નાસ્તિક તો, આપ મહારૂપ છે;

જન્મમર્ણુ આપે જોહ, કામના તો કે'વી તેહ.

શોક કરે । પણ આત્માના અચાનકે લીધેજ તે શોક કરે છે.” ગૃહગતથી—
અધ્યાત્મ સિદ્ધાંતને અનુલક્ષીને.

૪૮૭ મજ્જન—રનાન. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ—ઇન્દ્રિયોને કબજે રાખવી તે.
પીર—પીર જોવા. મનમેલ —કામ ક્રોધાદિદગ્ધી વાસનાઓ. તેના. ૪૦—તે
પ્રાણી રક્ષાના તમે તીર (કાંડા-સીમા) રૂપ છો. વૃક્ષોક્તિ. અર્થાત્ પ્રાણી
રક્ષારૂપી સમુદ્રના તમે કાંડા રૂપ છો. એટલે ઉપર પ્રાણી નથી
હોતું તેમ તમારે વિષે ના હોય નહિ. પ્રાણી રક્ષાના
તીર (પ્રાણ) રૂપ છે. નો નાસે. મારા બાઈઓ
ને માર્યા છે મારે).

• મત્સર એ હૃદે તાપ, મહામતિરૂપ છે.

૪૮૮

યક્ષ—અહંકાર કે'વા કોને, જાણુતા હશે નૃપાળ!

તેમ દંભ કેરું કહો? સ્તંભ સ્થિરતાતણા?

દેવ દૈવ કરી રહ્યા, તેહ દૈવ કશું હશે?

પૈશૂન્ય સ્વરૂપ કહે? મોટાઇમાં ના માણા!

યુધિ૦—બૃહત્ અગ્નિ તેહ, અહંકાર માનું હુંય,

દેખાડવા ધર્મ ધરે, દંભ એ દંભી ઘણા;

દાનકેરું ફળ દૈવ, દૂપણ દ પારકાને,

પૈશૂન્ય તે પૂરેપૂરું, એવા છે ઘણા જાણા!

૪૮૯

યક્ષ—ધર્મ અર્થ-અને કામ, એ ત્રણ છે પરસ્પર!

નિત્ય વિરોધી નૃપાળ, તેનું શું કે'વાય છે?

તેહ તને કહી પૂછું, ઉત્તર તું આપ્ય મને,

સમાગમ એમનો શે, એક સ્થાને થાય છે?

૪૮૮ તેમ ઈ૦—મત્સરનું મૂળ કહો કેમકે તે હું જોઉં નહિ—જાણુ-
તો નથી. અથવા મત્સરનું મૂળ તમે મને કહો, એટલે પછી હું તમારા સામું
જોઉં નહિ—તમને દુઃખ નહિ દર્શિ. અધર્મનું ઈ૦—જે અધર્મનું (ધર્મને નહિ
જાણનારો) અને અર્થ(મૂર્ખ) હોય તેને નાસ્તિક કહેવો. આપ તો મોટા રૂપ
વાળા છો માટે સધળું જાણો છો! વહેંચિ અર્થાત્ આપ તો નારિતકનું મોટું
રૂપ છો । —મહાનાસ્તિક છો । જો એમ ન હોય તો અપરાધ વગરના મારા
બાધએને શા આટે હણ્યો ? જન્મમરણનું ઈ૦—જે વસ્તુવડે જન્મ અને મરણ
થાય છે તેને કામના કહેવી. અને જોનાવડે હૃદયમાં તાપ (સંતાપ) ઉપજે
તેને મત્સર કહેવો. મહામતિ ઇ૦—આપ મોટી પુદિના રૂપા જેવા છો !

૪૮૯. બૃહત્ ઇ૦—મોટું અગ્નિ તે અહંકાર. દેખાડવા ઇ૦—જે
બીજાને દેખાડવાને ધર્મ આચરે તે દંભ જાણવો; એવા દંભી જગતમાં ઘણા
છે. દાન રૂપ કર્મ કરવાથી જે ફળ મળે તેનું નામ દૈવ. અને જે પુરૂષ પાર-
કાને દૂપણ આપે છે તેના દૂપણ આપવાના ગુણને પૈશૂન્ય કહે છે.

યુધિષ્ઠિ—રાય કહે અગ્નિ હોત્ર-ધર્મ સ્ત્રી વિના ન થાય,

સ્ત્રી જો સાવધાન રહે, (તો) ધર્મ અર્થ સાધ્ય છે !

કામની તે કામ પૂરે, એમ ધર્મ અર્થ કામ,

એક સ્થાને મળે યક્ષ ! એવો મહિમાય છે.

૪૯૦

યક્ષ—ભૂપણ ભરતકુળ, આઠ નરમણિ નૃપ !

પૂછું આર આણી આજ, ઉત્તર તું દે સહી;

કચુ કૃત્ય કરવાથી, અક્ષય નરક નર,

ખમે તે તુ કહે મને, પછે જા પાણી લઇ ?

યુધિષ્ઠિ—યાચનાનો કરનાર, મહાત્મીન દિવ્ય-તેડી,

પછે કહે કાંઈ નથી, આપવાનું જા વડી !

૪૯૦ ધર્મ ઈ—ધર્મ કરવાથી અર્થાત્ (ફળ) નો કામ થાય છે, તથા કામ મધાતો નથી (ઇચ્છાઓ—કામનાઓને નિયમમાં રાખ્યા વિના ધર્મ સાધનો નથી માટે), માટે ધર્મ સાથે અર્થ અને કામ એ બન્નેનો વિરોધ છે. અર્થ ઉપાર્જન કરતા ધર્મ સધાતો નથી (કેમકે ધર્મ સાચવવાથી અર્થોપાર્જનામાં વિઘ્ન થાય છે તથા ધર્મ સાધતાં અર્થનો વ્યય કરવો પડે છે માટે) તથા કામ પણ સધાતો નથી (કેમકે તે પણ અર્થવ્યય કરવાથીજ સિદ્ધ થાય છે માટે), માટે અર્થ સાથે ધર્મ અને કામ એ બન્નેનો વિરોધ છે કામ સાધતાં ધર્મની હાનિ થાય છે તથા અર્થનો વ્યય થાય છે માટે કામ સાથે ધર્મ અને અર્થ એ બન્નેનો વિરોધ છે. એટલી રીતે એ ત્રણે પરસ્પર નિત્યવિરોધી (જે વિરોધનું નિવારણ થઈ શકે નહિ એવા વિરોધવાળા) છે. એમ છતાં એ ત્રણે એક સ્થાનમાં શી રીતે મળી શકે—સિદ્ધ થઈ શકે ? ઉત્તર આપે છે: રાય ઇ—રાજ્ય કહે છે કે સ્ત્રી સહિત અગ્નિહોત્ર કરનાર પ્રરૂપને એ ત્રણે એક સ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રી સહિત અગ્નિહોત્ર કરવાથી ધર્મ થાય છે અને સ્વકીયા ઓ હોવાથી ધર્મથી અવિરૂદ્ધ કામ પણ સધાય છે તેમજ અગ્નિહોત્ર રૂપી ધર્મવડે અર્થ પ્રાપ્તિ પણ થાય છે

• ધર્મશાસ્ત્ર વેદ દિવ્ય, ગુરુગિતૃ ધર્મ નિંદ,

• ધની લોભે દીન થાય, નર્કથી છૂટે નહિ.

૪૯૧

યક્ષ—કુળ આચરણ અને, નિગમ અંગે સહિત,

આગમ સરવંબાહી, હાય કોઈ દિવ્ય તો;

તો તેને કયાયકી ત્યાં, બ્રાહ્મણુત્વ બૂપ ! થાય ?

એ કહે જો મુને તુંય, મન પામે રીઝ તો,

શુધિ—કુળ અંગ સહવેદ, અધ્યયન આગમનું,

વિમલત્વ કારણ નથી, કહું તેનું બીજ તો;

અગ્નિહોત્ર કરનાર, ઇન્દ્રિયોને છતનાર,

સત્ત્વાચાર ધારનાર, દિવ્ય મેઘ રીજ તો.

૪૯૨

ધૌમ્યાગમન.

વળી યક્ષ પૂઝે મસ્ત, દ્રૌપદી ! દ્રૌપદી ! એવે,

અર્તિનાદ સુહૃયા ઘણા, ઘરડા બૂદવાના;

હાય હાય મને મૂકી, નાય નાય મેંજ મૂકી,

૪૯૧ બૂપણુ ઈ—ભરતકુળમાં બૂપણુરૂપ હે શ્રેષ્ઠ નરમણિ રાજા !
અક્ષય નરક—અનંત કાળ સુધી નરક યાચનાનો કરનાર—માગનાર. પછે
ઈ—અર્થાત્ તેને નિગમ કરીને કાઢે. બીજો કાણુ અક્ષય નરક પામે તે
કહે છે: ધર્મશાસ્ત્ર ઈ—ધર્મશાસ્ત્ર, વેદ, બ્રાહ્મણ, સુર (દેવ), પિતૃઓ,
અને ધર્મ, એ સર્વની નિદા કરે તથા ચોતે ધની (ધનવાન) હતાં લોભવડે
દીન થાય (દાન લોભ કરે નહિ) તે માણસ નરકથી છૂટે નહિ.

૪૯૨ આગળ—શાસ્ત્ર મયાયત્રી—એ કહ્યાં તેમાના કયાવડે બ્રાહ્મ-
ણુત્વ મળે છે ? અર્થાત્ કુળવાનુ તે યજ્ઞણુ, કે સદાચારી તે શ્રાદ્ધણુ ? કે
વેદપાઠી તે બ્રાહ્મણુ ? કે પછી શાસ્ત્રપાઠી તે બ્રાહ્મણુ ? મન ઈ—તો
મારું મન રીઝ પામે. વિમલત્વ—બ્રાહ્મણુપણુ. મેવનીમ—એ બ્રાહ્મણુને
મેઘમાં જેમ વીજ પ્રકાશિત હોય છે તેવો પ્રકાશવાળો જામુવો.

ચતુરા ! તું તો ન ચૂકી, દિન કેરો સેવના ! °
 ઊભી રે' ઊભી રે' હવે, ક્યાં ગઇ ! ક્યાં ગઇ કહે,
 વેગે પાંચ યોજા મળ્યા, સારથિ તો એવના;
 દિન સદાચારી હું તો, સત્ય વદું કૃષ્ણા ! સહુ,
 તૃપ્તિ જાય તૂટી, મારી શપથ છે દેવના । ૪૯૩
 એવે કોઇ સર નેઇ, કહે ગુરુ આવો આમ,
 તૃપા લાગી ઘણી ઘણી, મૃપા નવ ભાખિયે;
 દ્રૌપદીને યોળી કાઢું, ગાઢ વન પા'ડમાંથી,
 અજ કૃષ્ણા જડ્યે ખાઈ, દીનત્વ થું દાખિયો !
 પાખી વિના પ્રાણુ જશે, સારથિદિગ્ધાન સહુ,
 એક સરે કહે એમ, ગુરુ દયા રાખિયે;
 કહ્યા વના કેટલા ત્યાં, સર તીર ધાઇ આવ્યા,
 કર્મમાં ન પાણી પીવું, આવ્યા કૂડી સાખિયે । ૪૯૪
 પડી પક્ષિની નિહાળી, પાંડવ પડ્યા લક્ષ્યા ત્યાં,
 કહું ગુરુ આવો આવો, અહીં વિપરીત છે ! !
 સતી સહ પતિ પડ્યા, હાય હાય ખરી વાત !
 ધાઓ ધાઓ ધામ્ય ગુરુ, ભારે અહી ભીત છે !

૪૯૩ આર્તનાદ—પીડામાં પડેલાની જુએ. ઘરડા ભૂદેવના-ધૌમ્ય
 ઋષિના. ધૌમ્યએ બોલે છે ? હાય હાય છં—હાય હાય । મને મૂડી.....
 (ને ગઇ) એમ અડધુ બોલતાં ક્ષીરને તેને મુધારીને બોલે છે કે નાના, મેજ
 તને મૂડી દી ની છે । ચતુરા-દ્રૌપદી । વેગે છં—હવે હું એ પાંચને વેગથી યોળી
 કાઢું છું કેમકે એવના (એમના) સારથિએ મને મળ્યા છે । જો હું બોલું
 બોલના હોઈ તો તૃપ્તિ છં—અર્થાત્ મને મારી આશાના સમ છે ।

૪૯૪ કોઇ—કોઇ શિષ્ય. મૃપા—મૂઠું. છાત્ર-વિદ્યાર્થી. આવ્યા છં—
 તેથી કૂડી (નકારી) સાખિયે આવ્યા—અનિષ્ટ દેખાવના સાક્ષીભૂત
 (જોનાર) થયા ।

ગુરુદેવ આવ્યા ધાઇ, જોઇ પડ્યા પથને તે,
' મહાકષ્ટ માહી પડ્યા, પ્રભુ આ અનીત છે ! !
પાય જણા મૂઆ કેમ, યુધિષ્ઠિર ગયા ક્યાહી,
દિવને નિમિત્તે ચોટયુ, ધન્ય સતી પ્રીત છે ! ! ૪૯૫

મહીપાળમેળાય.

એવે યુધિષ્ઠિરે દીડા, મહાદીન ધૌમ્ય ગુરુ,
રાઇ ધાઇ નમ્યો જાઇ, પીડ કૈંક જાય છે,
અરે યુધિષ્ઠિર આ શું, કેમ પૃથ્વી સૂતા ચાર,
ક્યારે કૃષ્ણા આવી આર્ય, ઘોર વાયુ વાય છે !
આકાશમા યથો રાજ્દ, પાડુસૂનુ મૂઆ પાંચ,
પાચાલી સુણીને દોડી, કોણુ કષ્ટ કાય છે,
તેવી પૃથ્વી અમો સહુ, દક્ષિણ દિશામા આવ્યા,
વિખટા પડ્યા અધારે, કે'તા દુખ યાય છે ! ૪૯૬

૪૯૫ ભીત (ભીતિ)—ભય અનીત—અનીતિ ગુરુ દેવના મનમા
અત્યંત ત્વરિત ફેરફારદ્વારા તેના મનની વ્યવસ્થા વહેં છે હે પ્રભુ ! આ અનીતિ
યઇ છે ! આ પાય જણા કેમ મુઆ ! યુધિષ્ઠિર મ્યા ગયા ! આરણી
કાળરાણા આહ્વાણને આ પાડના ગરણુનું નિમિત્ત ચોટયું ! સતી (દ્રૌપદી
ની પ્રીતને) ધન્ય છે ! એ ઉદાહરણથી જણાય છે કે તેમનું મન એક
વિષય ઉપર રિપર નથી

૪૯૬ રાઇ—રાજ (યુધિષ્ઠિર) પીડ ઇ—રાજને જોગથી ધૌમ્ય
ની પીડા કાઢક આ શે ઓછી યાય છે ધૌમ્ય યુધિષ્ઠિરને પ્રમ્ન કરીને તેના
ઉત્તરની રાહ ન જોતા પોતાનું વૃત્તાત દુકામ કહી જાય છે ઘોર ઇ—
દમણા જે ઘોર (ભયાનક) વાયુ વાય તે વાયુ ભેગો આકાશમા રાજ્દ
યથો કે ' પાય પાડુસૂનુ મુઆ ' તે સામળીને પાચાની (દ્રૌપદી) દોડી

ઘોમ્યકોપ.

નોઈ યક્ષ ઘોમ્ય ગુર, કં'વા લાગિયા તે ઘડી,
ખી'વા લાગિયા તથાપિ, ૪૫ લહી ખોલિયા !
અરે દુહા ! પાંડવને, કૂરુકર્મી ! તેજ હણ્યા,
બાળી ભસ્મ કરૂં તને, કાંઈ તોડ તોલિયા;
યજ્ઞમાન ભારા હણ્યા, તે કાને તણું હું તપ,
શાપ દેઇ ભસ્મ કરૂં, એમ વદી ડોલિયા;
સર જઇ જળ લઇ, સંકલ્પ કરીને કહે,
રાય વારેપાર વાર, ગુર ! દેવે ખોળિયા ! !

૪૯૯

યક્ષયાંચના.

મહાકાપિ કોપ તન્ને, વાંક રજ નથી મારો,
શાપો અપરાધ વિના, તપ વ્યર્થ જાય રે;
પરભાઈ પાણી જાણી, અટક મને ન આણી,
હાણી માગી આણી પડ્યા, કરે કોણ સા'ય રે !
મશ્વરણા ઉત્તર આ, આપતો ઊભો છે રાય,
રે'શે તેણે જીવતો એ, સુણી કં'પી કાય રે;

૫૬૧ તેથી હું ઉડ્યાં, એમ કહેવાને બદલે શોકમાં અતિસંક્ષિપ્ત સમાચાર
કલા છે) તૃણાં ઇ—૫૬૧ અને તુમ્હ તુમ્હા (જાઇએના મરણનું
કારણ ધ્યાન કરીને જણવા ૩૫) ધરી તેવામાં આ યક્ષરાજ અને યજ્ઞ—
પૂજ્યા. અર્થાત્ બધા અનર્થના હેતુરૂપે આ યક્ષરાજ માત્રમ પડી આવ્યા ! !

૪૯૯ ખી'વા લાગિયા—(નીતિસ્વભાવ વર્ણન). ગુર ૬૭—
યુધિષ્ઠિર કહે છે કે હે ગુર ! એ યક્ષ શું કરે ? દેવે આપણને ખોલ્યા (દુઃખ-
ના દરિયામાં) છે ! અર્થાત્ યક્ષને શાપ દેવાનું કાઈ કારણ નથી

હૃદયં આતિ પામે તેહ, અખુશી નિનારતા ૫૦૨
 દિવસાનુદિવસ તો, પ્રાણી યમલોક મલ્યે,
 જાય તે જીવે છે ઘણા, તોય કેમ થાય છે ?
 હવે રહ્યા તેહ નર, સ્થિર થઇ રેશે સદા,
 તેયકા આશ્વર્ય અન્ય, યક્ષ ! શું કહેવાય છે !
 નિશ્ચય રહિત તર્ક, ભિન્ન ભિન્ન શ્રુતિ શુદ્ધ,
 તેમ નથી એક નિષિ, તેણે શું સદાય છે :—
 મત મનાણુ ન થાય, તેણે ધર્મ રૂપ ગુહ્ય,
 માટે સદાચારી જાય, માર્ગ તે મનાય છે. ૫૦૩

૫૦૨ સુખી ઈ—આશ્વર્ય શુ છે ? તે કહીને સુખી રહેા હવે ઈ—
 હે ધર્મધાતા (ધર્મધારી—યુધિષ્ઠિર ।) તને ધન્ય છે, હવે થોડું પૂછનાતું
 છે પથ—માર્ગ માર્ગ કયો ? વારના ઇ—વાતા કયી ? દર્શ ઇ—એ
 પ્રશ્નાના ઉત્તર આપનાથી તારા બાધનો મારનાર નને દેખાશે પાત્રમે ઇ—
 જે માણસ ધન્ય ન મળવાથી દેવળ શાક (ફૂલ, પાઠડા, વગેરે) રાધીને
 જમતો હોય અને તે પણ નિત્ય ન મળનાથી પાત્રમે કે છઠ્ઠે દિવમે જમતો
 હોય, તથાપિ જે તેને માથે ઝણ (દેતુ) ન હોય અને કોઇ ઝણી (ઝણ
 ધીરનાર) આનીને ડરતા (ડરનાર) ન હોય તો તે હૃદય પામે છે, અર્થાત્
 સુખી છે. બીજે કાણુ સુખી તે કહે છે પ્રવાસ ઇ—જેને પ્રવાસ (મુસાફરી)
 કરવાનો ન હોય તો તે અખુશીનું નિનારણુ કરનાર અનિ હર પામે છે

૫૦૩ આશ્વર્ય કયુ ? એના બીજા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે દિવસાનુ-
 દિવસ ઇ—દિવસાનુદિવસ (દરરોજ) પ્રાણીઓ યમ લોકમા જાય છે
 તેમને જે જીવે છે, તોય તેના મનમા કેવુ થાય છે, તે હું કહું છું;
 તેના મનમા એમ થાય છે કે હવે જે આપણે અને બીજા રહ્યા છીએ
 તે સદાગ્રળ સ્થિર થઇને રહીશું. એવુ જે ધાનુ નેથી બીજું કયું—
 આશ્વર્ય છે ! કયો માર્ગ ? એવા ત્રીજા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે જે માર્ગે
 સદાચારી જાય તે માર્ગ (શ્રેષ્ઠ) મનાય છે તે માનનાના કારણ કહેહે
 નિશ્ચય ઇ—તર્ક (અનુમાનાદિ) નિશ્ચય રહિત છે—અસ્થિર છે કેમકે
 એક તર્ક સ્થાપિત થયા પછી પ્રતિવાદીઓ બીજા જળવતઃ તર્કથી તેનું

રે આ મહા મોહ રૂપી, તારી માલી કઢાઈમાં,
 સૂર્ય રૂપી પાવકથી, કેમ તો રંધાય છે ?
 રાત્રિ દિન રૂપી કાષ્ટ, ધગ ધગ બગી રહ્યાં,
 તોય નવ દાઝે મૂક, બગવી જોવાય છે ! !
 ખમ અને ઋતુતણા, ચાટવો કરીને કાળ,
 હઝાવી હઝાવી ગંધે, તોય સુખી થાય છે !
 વારતા તો યસરાજ ! વારતા હું અમો જોતી,
 પછે કહે આપ મન, વારતા શી વાય છે ! !

૫૦૪

યસ—અરિને તપાવનાર, મારા મનોત્તર કહ્યા,
 યથારથ સર્વ આજ, હવે પૃથ્વિ અરંપ તો;

અહન હતી મહે છે અને તેનું વગી નીમન તર્કથી ખાહન થાય છે એમ એકે
 તાં ખરે હતી રિધર રદી માનો નથી ! —એમ તર્ક અપ્રમાણ્ય હરે તે ત્યારે પેદ-
 વગનો પ્રમાણ્ય મળી તેને આર્થ તરિકે સ્વીકારીશું, તો તેમ નાપો બિન્ન
 ૧૦—શુનિઓ (પેદના મંત્રા) બિન્ન નિગ (જુદા જુદા) દોવાથી તેમાં
 હૈ (૧-૧૨) પડે છે, તેથી ક્ષી શ્રુતિ પ્રમાણ્ય એ પણ નિષય થઈ ગયું
 નથી. ત્યારે સ્મૃતિરગનરથ શુનિમનનો અર્થોક્તર કદીશું, તો તે પણ પરા-
 ન્ય નથી, કેમકે, એવો એવો અર્થ નથી કે જેનો મન અર્થત્ર પ્રમાણ્ય થાય,
 તો તેનાથી મનાય શકે છે ? અને તેથી મન મૂલ્ય (દાખલો—૫૬) :-
 મનનું નામ મૂલ્ય રહેય છે ગારે જે મન મનાવ્યામાં (મોટા—નિષ) પ્રકરો
 જલ્ય તે મન મનાય છે.

૫૦૬ તો તો ક્ષી ' એના કદના મનાવ્યા આથા પ્રમાણ્યો હતર હરે
 છે કે કદ કદે ! પ્રત્યક્ષ આ મદામોદ ક્ષી નાનોમાની કદાઈમાં મન
 ૧૧ ક્ષી અર્થથી કેમ મનાય છે ? મનાય છે તો ખરો પણ તેમનાથી તે
 કેમ મદન થાય છે ? અર્થત્ર અર્થિત જેમ બાળી નાખીને નિષય કદે
 જે તેમ સૂર્ય નેમના અર્થજનતા દાય કરે છે જામરી કદે—તોય તે
 મદન દર જામરી નેમર છે ? —પાનના આમાના પ્રમાણ્ય મન
 ૧૨. ૧૦૫ છે ! મન —પાનર

અધુના તો કોણ નર, હવેછે તે કહે મુને ?
જાણુવું છે મારે વળી, તારે મન સ્વરૂપ તો ;
સમગ્ર કો ધનવાળો ? એટલું કહી દ મને,
કવિ કેવો જોઈએ ? તે, ઉતાવળે જલ્પ તો ;
તેનો તું સ્વભાવ કહે ? જોઈએ તું અધ્યયન ?
જાતિ કયી જોઈએ કે ? રૂડો આજ કલ્પ તો.

૫૦૫

યુધિ૦—પવિત્ર કરમથી જે, કીર્તિતણા રવ યક્ષ ।

ભોમ બ્યોમ વ્યાપ્ત થાય, તે જ્યાં સુધી સ્થિર છે;
ત્યાં સુધી હવે છે જન, એમ જાણુવુંજ નકી,
બાકી મૂઝા સર્વ જાણા, ભલે ધીરવીર છે;
જેને પ્રિય ને અપ્રિય, સુખ અને દુઃખ વળી,
ભૂત ને ભવિષ્ય ભાસે, એક પય નીર છે;
એ દંડ સમાન જેને, તેને જાણા યક્ષરાજ,
સમગ્ર તો ધનવાળો, અન્ય તો અધીર છે.
કવિ કેવો જોઈએ તે, હવે કે'વું છેજ મારે,
અક્કડ ને ફક્કડ તો, કવિ કહેવાય છે.

૫૦૬

૫૦૫ જલ્પ—અર્થાત્ જોલ્પ. રૂડો ઇ૦—એમ પ્રશ્નના ઉત્તર કહીશ
એટલે આજ રૂડો કલ્પ થશે—અર્થાત્ તે ધણું સરમ કર્યું કહેવાશે આ
છંદમાં પેહેલીના બે પ્રશ્ન અસલ સંસ્કૃત અથર્માંના છે; અને છેલ્લા કવિ
સંબંધી ચાર પ્રશ્ન વલ્લભના પોતાના તરફના છે.

૫૦૬ પેહેલા પ્રશ્નો ઉત્તર કહે છે: પવિત્ર ઇ૦. ૨૧—શબ્દ. અર્થાત્
જ્યાં સુધી પવિત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી કીર્તિ પૃથ્વી તથા આકાશમાં
વ્યાપ્ત થયેલી છે ત્યાં સુધી તે જીવનો છે એમ જાણવો. બીજા પ્રશ્નો
ઉત્તર કહે છે: જેને ઈ૦ સમાન યુદ્ધિવાળો મંત્રોષી એજ મોટો ધનવાન
છે. અર્થાત્ ધનવાનના જેવી તેને તૃપ્તિ રહે છે. દંડ—જોડાં.

કવિના સ્વભાવ કહ્યું, એક ચિત્તે સાંભળ્યું તુ,
જેમજે સ્વતંત્ર તેહ, જેહ કવિરાય છે,
અધ્યયન કવિનાણું, આજ કહ્યું દક્ષ સુણ,
સર્વ સાસ્ર ગીજ્યા હોય, તેહ કવિ થાય છે,
ભતિ કવિતાણી હવે, ગહી બાકી કે'વાની તો,
દિબ્બભાને કાન્તી શ્રદ્ધો, અન્યથા તબ્બ છે

૫૦૭

યક્ષમસજ્જતા.

યક્ષ કહ્યું યુધિષ્ઠિર, છવતો તે જન કહ્યો,
મમત્ર ધની કહ્યો તે, કવિકેર સૌ કહ્યું;
હવે બાકી કશું નહ, પૂજવાનું રહ્યું મારે,
હવે હું પ્રમન્ન થયો, કા'પણ તાર લહ્યું !
પડ્યા તાગ ભાઈ ચાર, તેમાથી છવાકુ એક,
માગી લે તુ ગુપ્ત તારે, કષ્ટ આતિ તે સથુ !
નારી નરને છે ઘણી, ઉપયોગી યુધિષ્ઠિર,
તેને કે'તો ઉઠાકુ હું, કષ્ટ જાય સૌ વહ્યું !!

૫૦૮

અ. જાતઅરિઅવિષજતા.

યુધિષ્ઠિર કહે યક્ષ, રાતા જેના નેત્ર આતિ,
સ્થાન વર્ણનાળો, મહામાગ દ્રુમ જેવડો,
મારાય છે જાતી જેની, કાતિ કે'વાય ન એની,

૫૦૭ હવે પોતાના કૃત્ય । કરેના પ્રમ્તોના ઉત્તર આપે છે મનિ ઇન્દ્રિયનાં ૫૦—જે જિજ્ઞાસુ ન ગમે નો કાંઈપણ ક્ષત્રિય કવિ થઈ શકે, પણ અપયા (નીચે પ્રમ્તરે—આજાય કે ક્ષત્રિય વિના બીજા કાઈ કવિ થાન તે તે) તબ્બ છે ૫૦૮ તેને—નારીને (દ્રોણી)

નીતિ રીતિ મુઠ્ઠ તેની, લઘુ પાશુ એ વડો;
એવો મારો ભાઈ જેહ, સહદેવ નામવાળો,
જવાડવો ધારો તમે, જવાડતાં ના અડો;
આપની ઈચ્છામા આવ્યું, વરદાન દેવું હોય,
આપીએ તો મને યક્ષ ! ઘાટ કાઢ ના ધડો.

૫૦૯

યક્ષવચન.

દક્ષ યક્ષ પૂછે ત્યારે, ભીમભડ તને પ્રિય,
આશ્રય અર્જુન તારો, તેને કેમ ત્યાગતો ?
આરંભાઈ ભાઈ તારો, સહદેવ જેહ તેહ,
જવાડતા ઇચ્છે તુય, ખર નથી માગતો !
સઆમની માય જેતુ, દશ સંસ હુત્તી મનુ,
બુજ અને વીર્ય વડુ, તે ન અનુરાગતો;
મહદેવ જીવે અને, મૂળો ગદિ ભીમસેન,
યુધિષ્ઠિર સત્ય કહુ, ઉઘતો કે જાગતો ! !

૫૧૦

૫૦૯ આજ્ઞાત અરિ અવિરમતા—યુધિષ્ઠિરની સમગ્ર પ્રુદ્ધ પડેલા પાત્રમાથી એકને જનાડનાનું ઈર્ષ્ય ત્યારે લાચારીએ યુધિષ્ઠિરે તેટલાનો પણ સ્વીકાર કરીને સૌથી નાના બાઈ સહદેવને જવાડનાની માગણી કરી અને તેને એળખાવના માટે તેનું ૩૫ મહેરા માડ્યું. રાતા છં—માસન— માસની બરાવણી લઘુ છં—એ લઘુ (નાનો) છે, પણ મુજૂરગને વડો છે ના અડો— ન આટિડો ઘાટ છં—હવે મનમાં કામ પીળા કિચાર કરશે નહિ. ૩ એને વિચાર કરવાથી મન ફરીજાય અને એટલું વરદાન પણ આપવાનું માફી, વાળે !)

૫૧૦ તે છં—તેના ઉપર અનુરાગતો (પ્રીતિ કરતો) નથી ! જાધ-
તો છં—તુ તે બીધમા બોને છે (દુ ખથી શ્રમિત થઈને વગર વિચાર્યે બોને
છ) કે જાગતો હોઈને (પૂરા વિચારથી) બોલે છે ?

લીમ મિય તુ ને અતિ, એમ નર જાણે મહુ,
સહદેવ માહી કશું, સામય્ય છે ભૂપતિ !

- જીવ્યો નોય જાણે એહ, નવ જીવ્યો નોય કશું !
ભૂત આવી કરોશ ન, તુ તો છે મહામતિ ! !
જેના જાહુ જાળતણો, આશ્રય જાણો છે તમે,
એવા મોઠ પાર્યની ગે, જાણતો નથી ગતિ !
તજય ભવે તેમને તુ, પાણુ ધર્માદિક મળે,
તેની દ્રોષદી ન વારજે, કેમ નવ એ રતિ ! !

૫૧૧

ધર્મગ્ન્યણુ.

ધર્મગ્નુ કરે યક્ષ ! ધર્મ તજ્યાયકી તેહ,
ધર્મ તજનારને તો, હણે એમ હુ દહું,
સાચવેયો ધર્મ જેહ, માચવનારની રક્ષા,
દીક્ષા ધરી કરે યક્ષ, સત્ય એ તુને કહું,
તેણુ ધર્મ ત્યાગુ નહિ, અધર્મ હુ માગુ નહિ,
ધાર્મો ધર્મ હણુ નહિ, કષ્ટ હું ભવે સહુ !
અનિયમપણુ એજ, પરમ ધરમ માનું,
નિયમ મતિ ન વાચુ, દૂર હુ સદા રહું.
યક્ષરાજ ! છે એવુ સૌ, માટે સહદેવ જીવ્યો,
વળી લોક મને માને, ધર્મસીવ રાજ તો,

૫૧૨

૫૧૧ આશ્રય—અર્થાત્ જેના જાહુજાળનો આશ્રય કરીને તમે રહેવા છો ૫૧૨ તેહ—ધર્મ દીક્ષા ધરી—અર્થાત્ ગ્ન્યણુ કરવાનુ મત ધારણુ કરીને અનિયમપણુ—સમાન મુદ્ધ રાખવાપણુ દૂર—(વિષમ બુદ્ધિથી) સગામાઇ અને જોરમાઈ બાઈમા વિગ મુદ્ધ ન રાખવી એ ધર્મ છે

તેણે કરી મારે નવ, ધર્મથી ચલાયમાન,

કદી યક્ષરાજ । થવું, સત્ય કહું આજ તો;

કુંતી અને માદ્રિ બેય, પત્નીઓ મારા પિતાની, ૨

તો ઉભય પુત્ર વાળી, થાઓ મહારાજ તો;

માદ્રિ અને કુંતી બિંબે, વિષમતા નથી હુંને,

બંને એ સમાન થાય, વધે પુણ્ય પાજ તો. ૫૧૩

શાસ્ત્રકેરે વચન જે, શિરચઢાવું છું હુંય,

ધર્મ કર્મ પત્નીયકી, સર્વ સિદ્ધ થાય છે;

વિષમપણુ છે આમાં, માટે વનિતા ન વાચુ,

અધર્મ જે થાય પછે, સહે રહી કાય છે;

વિનવી હું કહું મણુ, સહદેવ જીવે મટ,

ધૌમ્ય ગડભાગ કરે, આ તે કેવો રાય છે ।

જીવે અદ્ભુત હવુ, વિમાનમાં બેસી દવ,

ત્યાંહી તતબેવ આવ્યા, કવિ સહુ ગાય છે. ૫૧૪

સુરાગમન.

ઇંદ્ર ઐરાવત ચઢી, આવિયો મુન્માં અગ્ર,

બૃહસ્પતિ ગુરુસાથ, કહે ધન્ય ભૂપ છે ।

૫૧૩ ઉભય-બંને. પુણ્યપાજ—પુણ્યરૂપી સેતુ ૫૧૪ વિષમપણુ

૪૦—પત્નીયકી ધર્મે કર્મે સિદ્ધ થાય છે માટે પત્નીને જીરાડવી એ

ધર્મ છે તથાપિ એ ધર્મમાં વિષમપણુ છે (પાછળ કહ્યું તેવું સમજી ૨

નપણુ એમાં જળવાતું નથી. અને એમ છતાં પણ જે અધર્મ થતો

હાય તો આ મારી કાય રહી, તે મહે કવિ ૪૦— હવે તે સહુ વર્તમાન

કવિ કહેશે.

સતિતા કહે છે સત્ય, પાળી જાણ્યું તેંજ પૂર,
અન્વિતીકુમાર કહે, ધન્ય તારું રૂપ છે ।

વાંકા મટયા દિન જ્યારે, ત્યારે વાંકા સીધા થયા,
વાયુ કહે વાહ વાહ, રાય તો અનુપ છે ।
પાવક ને અષ્ટ વસુ, વળી જીજ્ઞ દેવ સર્વ,
ધન્યવાદ અર્પી કહે, સત્યનું સ્વરૂપ છે !!

૫૧

પાંડવપુનર્જિવન.

એમ આવતા લહીને, અસંખ્યાત સુર તર્ફ,
સિધ્ધ સારથિ બિદે છે, ધૌમ્ય ગુરુ કંપતા;
રાય હરેછે અપાર, વળી ધીરજને ધારે,
ધર્મ નથી ત્યાગ્યો મેંય, કોણ મને સંપતા । ।
વળી ધન્ય ધન્ય મુણ્ડ, ભય નથી તેણે ક્રંધ,
નિશ્ચે હશે સુર સહુ, ભૂમિમાં ન અંપતા;
એવે દક્ષ યક્ષ બોલ્યો, ભર્તૃકુળ ભૂષણ તું,
કામાર્થથી વિયમતા, નથી એજ સંપતા.

૫૧૬

૫૧૫ વાંકા સીધા થયા— જે દેવ વાંકા હતા તે સીધા થયા. સત્યનું સ્વરૂપ છે— (યુધિષ્ઠિર અધ્યાહાર).

૫૧૬ હરે છે—(તેમનું આવદાનું કારણ ન જાણીને). કોણ છં—
તો મને સાંપે એવો કોણ છે ? વળી ન હરવાનું જીજ્ઞ નિમિત્ત શોધી કાઢે
છે: ધન્ય ધન્ય ઈં. અંપતા—સ્થિર થતા પૃથ્વી ઉપર સ્થિર થતા નથી—
પગ મૂકતા નથી—નિરાધાર રહે છે માટે એ નિશ્ચય સર્વે સુર (દેવો) હોવા
જોઈએ કામાર્થથી—કામ અને અર્થ (દ્રવ્ય) એ બનેગડે તારામાં વિય-
મતા (વિયમ શુદ્ધિ) નથી એજ તારી સંપતા (સંપન્નતા—સર્વગુણસંપ-
ન્નપણું) છે.

- ૦ તારા ભાઈ હવે સહુ, પત્ની પતિધર્મ પાળો,
 ૦ અધર્મને નોંધ ટાળો, મારૂં વરદાન છે;
 યક્ષકેરાં મુખ વેણું, પાંચ જણ ઊઠ્યા તર્ત,
 અવનવુ જોઈ તદા, ગંધર્વનુ ગાન છે ॥
 પડે પુષ્પવૃદ્ધિ ઘણી, અપ્સરા નાચે અપાર,
 મુખ મુખ દરે જાયે, ત્રિવિધિના તાન છે;
 પછે યુધિષ્ઠિર પૂછે, દક્ષ યક્ષને નમીને,
 (તુ) દાનવારિ દેવે દ્ર શુ, એમ અનુમાન છે ।

૫૧૭

વરદાનમાસિ.

ઇંદ્ર વિના નથી કોઇ, હણનાર મારા જાધુ,
 હર હરિ સાયકારી, અમારા ગણાગ છે;
 કહો મયોજન કશુ, આણુ કુખ દેવાતણુ,
 અરે મણુ કબ્દ કેવાં, મુખથી ભણાય છે । ।
 યક્ષ કહે આડો તાત । ભૂપાણુ ભરતકુળ,
 પરાક્રમી કોમળ તું, જોતામા જણાય છે;
 તારો પિતા ધર્મ હું છું, આ કૃત્યનો કરનાર,
 ધન્ય ધન્ય । તારો મને, કબ્દ તો હણાય છે ॥
 સુરરાય ઊભા આ તો, સપિતાને શરિ સહુ,
 તારા પર શીઝી કહે, ધર્મધર રાય છે,

૫૧૮

૫૧૭ ત્રિવિધિના તાન—વાદ, નૃત્ય અને ગાન દાનવારિ ઇ—
 તુ દાનવોનો આરિ (શત્રુ) એવો દેવે દ્ર (ઇંદ્ર) છે શુ ।

૫૧૮ પરાક્રમી ઇ—તુ પરાક્રમી છતા કોમળ (હૃદયાવાળો) છે
 અથવા તુ કોમળ પરાક્રમ (અધર્મનો પરાજય કરનાર) કરનારો છે.

પરીક્ષા કરવાને કાળ, પઠાવ્યો'તો મુરરાજ,
 તર્યો તું ને તાર્યો મુને, ધન્ય ધરી કાય છે !
 યશ સત્ય દમ શૌચ, આર્જવ ને લગ્ન વળી,
 માનસની સ્થિરતાને, દાન જે કે'વાય છે;
 તપ બ્રહ્મચર્ય ભાઈ, મારાં અંગ સર્વ જાણ,
 વળી કહું બીજાં મને, સુખ અતિ યાય છે ! ૫૧૯
 અહિં સા સમતા શાંતિ, અમત્સર તપ શૌચ,
 એહ મુને પામવાનાં, દાર તો મનાય છે;
 ક્ષમાદિક પંચ જેહ, આત્મ સાધન કહ્યાં છે,
 તારે વિષે તે રહ્યાં છે, લક્ષણ લે'વાય છે;
 ક્ષુધા વૃષા શોક મોહ, જરા મૃત્યુ પરૂપદીના,
 જય તેં કર્યો જરૂર, (જો) તારા ગુણ ગાય છે;
 સાંભળી આનંદ પામ, પરીક્ષા કરવાને આવ્યો,
 સુત ધણો ભાવ્યો મને, તન આ તાણાય છે ! ! ૫૨૦

૫૧૯ ધર્મના અંગ કહે છે: યશ ઇ. દમ—મનનો નિયંત્રક. શૌચ—
 પવિત્રતા. આર્જવ—સીધાપણું. લગ્ન—અકૃત્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં માનહાનિ
 ધવારૂપ ભય. માનસની સ્થિરતા—મનની સ્થિરતા.

૫૨૦ સમતા—સુખ દુઃખાદિમાં એક સ્વરૂપે રહેવાપણું. અમત્સર—
 પારકા ગુણો જોઈને દુઃખી નહિ થવાનો ગુણ. શમાદિક પંચ—શમ,
 દમ, તપ, તિતિદા (સહનતા) અને બ્રહ્મ. એમાં સમાધાન ઉમેરીને
 શમાદિપદ્ક નામે આત્મસાધન પણ વર્ણવે છે. ક્ષુધા ઇ. ક્ષુધા (ભૂખ),
 વૃષા (તરસ), શોક, મોહ, જરા (પ્રહ્લા), અને મૃત્યુ. એ પરૂપદી (છ
 સ્થાન) નો તે જય કર્યો છે—તેમને તું જીત્યો છે. તન ઇ. મારું તન
 તારા તરફ તણાય છે—આકર્ષાય છે.

માગ માગ મારા સુત, મુખ માગ્યુ આપુ તને,
કવીશ્વરે એવી ઘડી, એક વાર આણીતી,
દિનઅગ્નિકાષ્ટ માગ્યા, મૃગ લઈ ગયો જોડ,
પાધ પે'રાવી કવિએ, કવિતા વખાણીતી,
યક્ષે કહ્યું એ તો જાન, પરીક્ષા જાવાને હયાં,
પિતાએ કર્યું 'તુ' એમ, સુતરીત જાણીતી,
આપ્યા કાષ્ટ તર્ત આણી, આનંદ થયો અપાર,
વીરજીએ પાધ આપી, પ્રેમથી પ્રમાણીતી ૫૨૧
બંનેતણા બાપે કહ્યું, બીજુ કાષ્ટ માગો સુત,

૫૨૧ આ હદમા કવિ ધર્મની સાથે પ્રેમાન દને અને મુખિષ્ટિરની સાથે પોતાને સરખાવે છે માગ માગ છં—ધર્મ કહે છે કે હે મારા સુત ! તુ મારી પાસે માગ્ય માગ્ય, તુ જે મુખે માગીશ તે હું તને આપીશ એવાજ વચન આ કવીશ્વરે (વલ્લભે) પણ એકનાર પોતાના બાપના મુખમાથી કહાવ્યા હતા । “હિ દી બાપાની કવિતા સમાન કવિતા ગુજરાતી બાપામા જો બને તો હું પ્રસન્ન થાઉં ” એવો પ્રેમાન દનો નિશ્ચય હોવાથી વલ્લભે પાડવ વિધિ લખીને કવિને પ્રસન્ન કર્યા હતા તથા તેમને પાધડી પેહેરાવી હતી, એ જુતાતને ઉદ્દેશીને આ કથન છે અર્થાત્ત મે પણ બાપને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસે એવાજ શબ્દો કહેવરાવ્યા હતા । મુખિષ્ટિરે શુ માગ્યુ તે કહે છે દિન અગ્નિકાષ્ટ છં—વલ્લભે શુ માગ્યુ ? પાધ છં યક્ષે ઈન્—યક્ષે એમ કહ્યું કે એ અરણીકાષ્ટ તો મે તારી પરીક્ષા જાવાને હયાં હતા, અને પિતા (પ્રેમાન દે) પણ એમજ કહ્યું હતુ અર્થાત્ત તારી પરીક્ષા જાવાને મે એરી વાત કહી હતી । સુતરીત છં—કેમકે તેમજો પોતાના મૂતની રીત જાણી હતી (—મારો દીકરો એવો પરાક્રમી છે કે તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરશે, એમ તે જાણતા હતા ।) અને અરણીકાષ્ટ આણી આપ્યા અને અહી વીરજીએ (પ્રેમાન દ ॥ શિષ્યે) પાધ આપી જે પિતાએ પ્રેમથી પ્રમાણ કરી હતી—સ્વીકારી હતી પ્રેમાન દનુ નામ સ્વેપ શબ્દોથી આપ્યુ છે માટે મુદાવ કાઠ.

માગ્યું ધર્મે તેજ ભાખું, પછે કહું ગાહરું;
 ઘંટીએ બેસવું જેની, ગીતાં તેનાં ગાવાં પે'લાં,
 ધર્મસૂત્ર માગે ધર્મ, જગતમાં એ જાહરું;
 કવીશ્વરે માગ્યું કહું, પુસ્તક તમારાં જેહ,
 મુને સર્વ મળે પિતા ! આપિયું તે તો ખરું;
 ધન્ય ધર્મસૂત્ર ધન્ય ! કવીશ્વર ધન્ય તને !
 ઉભયને લોભ નવ, સત્ય સહુ ઉચ્ચર ! !

૫૨૨

સુરવિસર્જન.

કહ્યું ઇંદ્રે અર્જુનને, ધર્મ ધરો તરો ત્યાંરે,
 વાયુ કહે વૃકાદા ! ધર્મ ધરો ધ્યાન તો;
 અશ્વિનીકુમાર એણે, સમજાવે સુતને તો,
 રાચી સતીને કહે છે, (છે) ધન્ય આ રાજાન તો;
 સર્વ સુર પછે કહે, ભદ્ર થાઓ તમારું તો,
 દુનિયાનું દુઃખ હરો, એમાં મોટું માન તો;
 પૃથ્વી આ પીડાય ઘણી, દુઃખ તેનું દૂર કરો,
 કહી એમ જ્યાં ચઢ્યાં, ઝખોઝખ યાન તો.

૫૨૩

૫૨૨ તમારી વાત પછી શામાટે કહે છે ? તેનો ખુલાસો કરે છે:
 ઘંટીએ ધૃમ. અર્થાત્ જેના વિષે અંચ લખવા બેઠા તેની જ્ઞાત પેહેલી
 કહેવી જોઈએ એ ન્યાય છે. આપિયું ધૃમ—તે તો આપ્યું પણ ખરું !
 હવે બન્ને દાનપાત્ર પુરુષોને વખાણે છે: ધન્ય ધૃમ. શામાટે ધન્ય કહ્યા ?
 ઉભયને ધૃમ.

૫૨૩ ધર્મના પુત્ર સુવિદિરનો ધર્મવડે વિજય થયો તે જોઈ બીજા
 દેવો પોતપોતાના પુત્રાદિને શીખામણ આપવા મંડી જાય છે: કહ્યું ધૃમ.
 વૃકાદર—મીઠા ! શચી—ઈંદ્રાણી. સતી—દ્રૌપદી. યાન—વિમાન.

પાંડવાશ્રમગમન.

ગયા જ્યારે દેવ સર્વ, ત્યારે પાંચ પાંડુ સુત,
 સાર્થ સતી લેઇ બેઠા, રથમાંહી તે ઘડી;
 પીડા પડી તેની વાત, અન્યોઅન્ય કરતા તે;
 અંગ નવરંગ થયાં, સુધા તૃષા ના નડી !
 ધન્ય ધર્મરાજ એમ, વાર વાર કહે સહુ,
 પાર્યંથી અધિક મળુ, પીડા કાંઇ ના અડી !
 પાર્યે પૂર્ણ કષ્ટ વેઠ્યાં, તોય સહુને ન થયાં,
 તેજ દેવદર્શન તો, કર્યા શાં નીચાં પડી !! ૫૨૪
 એમ આનંદની વાતો, અનેક અનેક થાય,
 નંદન વનશુ વન, આલતાં તે દેખતા;
 સુખ જ્યારે થાય ત્યારે, દુઃખ નાશી જાય ત્યાંથી,
 સુખી છતાં દુઃખી કહે, દેવ તો ઉવેખતા;
 એમ સુખી થતા આવ્યા, આશ્રમ નિકટ સહુ,
 વિકટ તો વહી ગયું, સાઈં સાઈં પેખતા;
 આંખે આંખો મોર અને, કશ્ણા ન પોર ગાવી,
 તોર તોડે એવો રસ, મૂર્ખ કવિ લેખતા !! ૫૨૫

૫૨૪ પાંચે છં—અર્જુને પૂર્ણ કષ્ટ વેઠ્યાં (તપ કરવા ગયા ત્યાં)
 તોય દેવનાં દર્શન માત્ર તેમનેજ થયાં—ખીજને કરાવાયાં નહિ, તે દેવનાં
 દર્શન અમે આ શાં નીચાં પડીને (નમસ્કાર કરતાં) કર્યાં !!

૫૨૫ સુખી છં—પોતે સુખી છતાં જ દુઃખી કહે તેને દેવો ઉવેખે છે.
 દેવો તેની દરકાર કરતા નથી ! વિકટ—વિકટ સંકટ. આંખે છં—લોકોમાં
 કહેવત છે કે “આંખે આંખો મોર અને વાત કહીશું પોહોર ” પછે મારે તો
 પોહોર પણ કશ્ણા ગાવી નથી ! કશ્ણા ગાવી ગામને મારું પેટ ભરાઈ ગયું !
 શામાટે કશ્ણા રસ છતાં તેને નથી ગાવી એમ કહો છો ? તોર છં.

કવીશ્વરશોચન.

આવો અથ લખ્યો અગે, કહ્યુ પિતા રીઝ્યા તમે !
 વાત નવ કરી જમે ! દમે બાપ સાપ શા ! !
 હવે ઓણુ રહ્યુ કશુ, જુઓ છેડું છે બે તસુ,
 અડી આકાશમા વસુ, વસુ તજ્યુ તાપ શા;
 બ્રહ્મહત્યા ગણ્યુ નહિ, પિતાધાતતણું નહિ,
 પાપ હોય શણ્યુ નહીં, હણ્યુ સહી બાપ શા,
 કરીશ્વર ક્યોં મને, તેણે સાખી રહુ મને,
 ચાલતુ ન પ્રેમકને, ધને અગે આપ શા

૫૨૬

૫૨૬ હવે કનિ પોતાનુ દુખ રહે છે આવો ઇ. પિતા—કવિ
 પ્રેમાનંદ ! વાત ઇ—પણ તે વાત તેમણે જમે કરી નહિ—આ અથવા
 હુ પ્રસન્ન થયો છુ, એનુ કહ્યુ નહિ એમ સાપની ચેઠે બાપ અમને . દમે
 છે—દુખ દે છે ! ! અમે મહા મેહેનતે અંથ લખીએ અને એ નાપસંદ
 કરે એ શુ ઓણુ દુખ ! બાપે અથ પ્રમાણ ન ક્યોં તેથી કવીશ્વર રીસાય
 છે હવે ઇ—હવે હુ બાપને તો ગણતો નથી, કેમકે તેમણે મારે અથ
 પ્રમાણ ક્યોં નહિ ! અને બીજે તો કોઈ મારા કરતા અધિક છે નહિ, ત્યારે
 હવે હુ જ એક મોટો કવીશ્વર રહ્યો તેથી મારે અને આકાશને બે તસુ
 છેડું છે ! અર્થાત્ બાપ મારા અથને માન આપતા નથી ત્યારે હુ શું ઉચો
 ભઈ ! ! વસુ ઇ—તે મને પ્રસન્ન થઈને વસુ બાપે તેને તો હુ તાપ
 (અગ્નિ) સરખા બળીને તજ્યુ છુ. રીસ પ્રકટ કરે છે બ્રહ્મહત્યા ઇ—
 મારા અથને વખોડનાર મનુષ્યને મારતા બ્રહ્મહત્યા થાય તે હુ ગણ્યુ નહિ,
 અને તે પિતા હોય તો પિતાધાતનુ પાપ પણ મને લાગે નહિ અને, કદાપિ
 લાગતુ હોય તો તે પાપ હુ ગણ્યુ નહિ, પણ મારા બાપ સરખા (મારા
 અથના નિદક)ને તો હણ્યુ એ સહી (નિશ્ચય) બાણતુ. ત્યારે કેમ હણતા
 નથી ! તેનુ કારણ કહે છે મને તેમણે કરીશ્વર ક્યોં છે તેથી હુ
 મારા મનમા તેમનુ કહેવુ સાખી રહુ છુ, અને વળી પ્રેમકને (પ્રેમાનંદ
 પાસે) અમારુ ચાત્રતુ પણ નથી, (અથવા તેમના પ્રેમની આગળ મારી

પિતા દયાધરો કાંઈ ! માલ છે ઘણો આ માંઈ !
કો'શું કવિ ! તજ્યું આંઈ, સાંઈ જેવા શુદ્ધ છે;
મોસ અનુમાસ તજ્યા, 'હાય' શબ્દ ઘણા યજ્યા; •
તોય અમને ન લજ્યા ! સજ્યા શાસ્ત્ર યુધ્ધ છે;
થોડા માંહી સારું સહુ, વિનવી પિતાજી કહું,
બહુ દમ્યે કરું બહુ, રહું બધું કુદ્ધ છો !
શું કહો કે કરચ થાય ? વલ્લભ શું હારી જાય ?
ગાયું આપકેરૂં ગાય ? હાય ! શા વિરુદ્ધ છો ! !

પર૭

• રામયાંચના.

કપટી જે રામ રૂપ, તેને નમેકવિ ભૂપ,
કેવું રૂપ છે અનુપ, કૂપ કપટીતાલું;
સીતા ઝે'વા કાજ જેણે, લક્ષ્મણને વાર્યો વેણે,

ઉદ્ધતાઈ નભતી નથી). તમારે તેમની પાસે ધનની ગરજ પડતી હશે માટે તેમના આગળ નહિ ચાલતું હોય, એવી શંકા દૂર કરે છે: ધને ઇન્ધનમાં તો અમે આપશા (ચોતાના) જેવાજી હીએ—અર્થાત્ ધનમાં તો અનુષંગ હીએ ! અનન્વયાલંકાર.

પર૭ પિતાને વિનવિ કરે છે: આમા ઇન્ધન—આ અંધમાં. કો' ઇન્ધન—કે કવિ ! તમે સાંઈ (ફકીર) જેવા શુદ્ધ છો તો કહો કે આંઈ (આ અંધમાં) મેં શું તજ્યું છે ? તમને ન ગમે તે તજ્યું છે અને મમે તે રાખ્યું છે તો તો અંધને વખાણો, એમ કહે છે: પ્રાસ ઇન્ધન. યજ્યા—પૂજ્યા—યોજ્યા. ન ભજ્યા—ન વખાણ્યા ! સજ્યા ઇન્ધન—તમે શાસ્ત્રને સજ્યા છો અને યુધ્ધ (પંડિત) છો. બહુ ઇન્ધન—બહુ દમવાદી કોઈ બહુ છે ? પણ તમે કુદ્ધ છો એમ જાણીને હું બધું રહું છું. શું ઇન્ધન—શું તમે એમ કરો છો કે નારાધી થાય તે તે કરચ !

કાજ ઊઠી કર્યું તેણે, એણે દિન તે ભાણું;
 મારવો'તો રાવણને, છુંડી માત કરી જને,
 ધન્ય ગયા રામ વને, મને લાગે દામણું;
 વિહારિયા વાલિ જેહ, કોણ જુએ ધારી તેહ,
 રહી ગુપ્ત ગાઢી દેહ, ખેહ કરી ને રાણું. ૫૨૮

જામાતા લક્ષ્મણકેરો, હાથે કરાવ્યો ઉચેરો,
 મહીનાર કેરોફેરો, હેરો મન આંકડો;
 સીતાને તો શુદ્ધ જોઈ, તોય લોકલાજ હોઈ,
 કહે મુને નવ કોઈ, રોઈ અતિ રાંકડો;
 ધીજ પતિજ કરાવી, પત્ની પાવક થરાવી,
 જાણી જોઈ ને હરાવી, રંડાવી શે માંકડી ?
 સતી ગર્ભવતી તણ, લોકલાજ ભલી ભણ,
 ન આણ્યા પછીથી યણ, હણ મતિ સાંકડી । ૫૨૯

૫૨૮ રામને કપટી રૂપે વર્ણુનિ કવિ તેને નમે છે: કપટી ઇ૦.
 કવિબૂધ—વક્ત્રભ. કૃષ ઇ૦—કપટીના ક્રૂપ(રામ)ગુ. પેહેણું કપટ
 બતાવે છે: સીતા ઇ૦—સીતારથવંશ વખતે સીતા પોતાને મળે માટે
 ધતુષ્પ ભાગવા બેઠેલો લક્ષ્મણને વેણે (વચને) કરીને વાચો. ખીજું
 કપટ કહે છે: મારવો'તો ઇ૦—રાવણને મારવાને અર્થે વનમાં તો જવું જ હતું,
 માત (કેકયી)ને જને (લોકમાં) છુંડી કરી—નેને માથે નિમિત્ત મૂકીને
 વનમાં ગયા, એ મારા મનમાં દામણ (દયામણ) લાગે છે. ત્રીજું કપટ
 કહે છે. વિહારિયા ઇ૦—રામે વાલિને વિહાર્યો તે પણ ધારીને (વિચારીને)
 કોણ જુએ છે ? તેણે ગુપ્ત રહીને વાલિની ગાઢી દેહને ખેહ કરી. *

૫૨૯ ચોથું કપટ વણે છે: જામાતા ઇ૦—લક્ષ્મણના જામાતા (ઈંદ્ર-
 જિત)નો દાથે (લક્ષ્મણને હાથે) ઉચેરો કરાવ્યો—માગે નાખીને તેનો
 રાખોડીનો ઢગલો કરાવ્યો । (ઈંદ્રજિત શેષનો જમાઈ છે અને લક્ષ્મણ એ
 શેષનો અવતાર છે માટે ઈંદ્રજિતને લક્ષ્મણનો જમાઈ કવિએ કરાવ્યો છે.

એવું કપટ સ્વરૂપ, નમે તેને કવિ ભૂપ,
રહે થઇને તદ્દૂપ, અનુપ એ ગાત છે;
અરિ ભાવે મોક્ષ આપે, (માટે) કપટીને કવિ જાપે,
આમ કર્યે કષ્ટ કાપે, શાપે નવ શાત છે;
ધન્ય પ્રભુ ધન્ય રામ, સ્વરૂપે છે ધનશ્યામ,
હૃદે શ્યામ ! આવાં કામ, નામની શી વાત છે;
કવિભણિ કવીશ્વર, જેના સદા હૃદયો કર,
કપટીને માને વર, વર એ પ્રખ્યાત છે.

૫૩૦

છંદમહિમા.

રાગ રામણી નથી આ, શુદ્ધ કવિતા કથી આ,
કવિત લેખે રથી આ, મથી મરે શું વળે !
ધન્યાશ્રી એ ખુબવે શું ? રામત્રી એ રડાવે શું ?
કાનડો એ કરાવે શું ? આવે શું કે શું મળે ?
નહું સક પાર્થ સમું, જોઈ કવિતમાં રમું,
નરનારીથી ન ભમું, ગમું ન તે છે બળે;

ખાંચમું કપટ વર્ણે છે: મહી ઇં—મહિરાવણની સીનો ફેરો (નિષ્કુળ કયો, અધ્યાહાર). એવી રામના મનની આંકડી (કપટ) હેરો (જુઓ). હહું કપટ વર્ણે છે: સીતાને ઇં. માત્ર પોતાની મતલબ કે, મને કોઇ કહે નહિ—દોષ દે નહિ, એટલા માટે તેની પાસે ધીજમતીજ કરાવી. સાતમું કપટ વર્ણે છે: જાણી ઇં—રાવણનો નાશ કરવા માટે જાણી જોઈને સીતાનું હરણ કરાવું કરું ત્યારે માંકડી (વાનરસ્ત્રીઓ) શે રડાવી ? આઠમું કપટ વર્ણે છે: સતી ઇં. ન આણુવા ઇં—તેને વાદ્યમીડિના આશ્રમમાંથી આણુવા પછીથી પણ યજ્ઞ (પૂજા—આદરસત્કારથી બોલાવી) નહિ, એવી રામની મતિ હજી પણ સાંકડી છે ! !

૫૩૦ ગાત—માત્ર—શરીર. એમ કરવાથી તે ગાપ દેવાના નથી એવી શાતા છે ! હૃદે શ્યામ—નમે હૃદયમાં પણ શ્યામ છે ! અને તમારાં કામ તો આવાં છે ! (પાછળ કહ્યા તેવાં). તો પછી તમારા નામની તો વાતજ શી કરવી ! ! ૫૨—શ્રેષ્ઠ.

પુરૂષ ને છંદ નામ, પુરૂષ હું છંદકામ,
લલિતાંદિ વૃંદ નામ, ધામ કવિ કો કળે.

૫૩૧

પૂર્ણાહુતિ:

કરુણારત્નાકર આ, વરુણની ગાગર આ,
અરુણ સુ નાગર આ, પુસ્તક લ્યો પાણિમાં;
હાસ્ય ને અશ્રુ આણે આ, રસજા હોય જાણે આ,
ગદ્યા કોક તો માર્જી આ, પુસ્તક લ્યો વાણીમાં;
બૂ મુનિ વસુ બૂમાં આ, પૂર્ણાહુતિ છે હુંમાં આ,
અગ્નિ નાખી છે રૂમાં આ, પુસ્તક લ્યો હાણીમાં;
કવિ પૂત વલ્લભ આ, કૃતિ તેની ફલ્લભ આ,
મૂર્ખ માને સુલ્લભ આ, પુસ્તક લ્યો કાણીમાં.

૫૩૨

સમાપ્ત.

૫૩૧ રથી-વીર (વલ્લભ કવિ). રાગ રાગણી રૂપ પુરૂષ અને સ્ત્રીઓને તથા પાર્થ (અર્જુન) સમુ નપુસક (કવિત) ને પસંદ કર્યું છે. અર્થાત્ પાર્થ જેમ સવ્યસાચી હોય તેમ કવિતમાં પણ ગર્ભ તેમ લખી શકાય છે માટે તે લીક છે. કોઈ કહેશે કે તમે પુરૂષ છતાં છંદ પુરૂષની કેમ ધમ્મજા કરતા નથી ? તો તેમ નથી: હદમા ને છંદનાં નામ પુરૂષના છે એમ લલિત વગેરે છંદોના વૃંદનાં નામ ને કવિના ધામ (તેજ) રૂપ છે, તેને કોઈ કવિ કળે (સમજે) એમ છે પુરૂષ ધૃ—કુ પુરૂષ છંદની ધ્રમ (ધમ્મજાવાળો છું).

૫૩૨ રત્નાકર—સમુદ્ર. વરુણની ગાગર—વારુણી નામે મધનો ધડો, અથવા વરુણ દેવના સ્વાધીનમાં રહેલો સમુદ્રમાંથી નીકળેલો અમૃતનો ધડો નાગર—ચતુર. જેમ દેવોમાં અરુણ દેવ ચતુર છે (પાંગળે છતાં નિત્ય જીમણ કરે છે માટે) તેમ પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક પણ તેવું છે હાસ્યને ધૃ—(કોઈ કોઈ રથજે ૧. બૂ ધૃ—સંવત ૧૭૮૧ મા. બહુધા આંક બતાવવા હોય ત્યારે અવગણકમ રાખે છે પણ વલ્લભે તેમ કર્યું જણાવું નથી અગ્નિ ધૃ—જેમ રૂમાં અગ્નિ નાખવાથી રૂ સળગે છે તેમ આ પુસ્તકથી આપણે પિતાને ક્રોધ યથો છે અથવા રૂમાં અગ્નિ પડ્યા જેવો સતાપ તમારા મનને થાય ત્યારે હાણીના વખતમાં આ પુસ્તક તમે વાંચજો એટલે તમને શાંતિ થશે. ૧.